

Materiāli
par literatūru
un arhitektūru
laikmetu
kopsakarībās

1871

1871

1871

97-3
L 730

L
810.09

LATVIJAS ZINĀTŅU AKADĒMIJA
LITERATŪRAS, FOLKLORAS UN MĀKSLAS INSTITŪTS

Materiāli par literatūru un arhitektūru laikmetu kopsakarībās

RĪGA «ZINĀTNE» 1997

UDK 82.0+72(082)
Ma 831

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

97-18-192

Sastādītāja ANITA ROŽKALNE

ISBN 5-7966-1181-X

© Literatūras, folkloras un
mākslas institūts, 1997

Priekšvārds

Spēles ar faktiem, kas iekustina informācijas lavīnu un rada vispārīgumu un teorētisku secinājumu virkni, — tā varētu raksturot zinātnieka darbu. Nereti sākumā ir kaut kas neievērojams, šķiet, pavisam nejaušs atradums, it kā pat sānceliņā no veicamā darba palicis, gluži sīks un neizteismīgs, tāds, kas neiekļaujas kaut kādā iepriekš izveidotā likumsakarībā, un tikai pamazām, to tālāk šķetinot un ritinot, atklājas otrā un trešā dimensija, laimīgos gadījumos — arī, ceturtā un vēl tālākas dimensijas, kurām ne visi var atrast formulējumu. Notiek tas, ko es saucu: izņēmumi neapstiprina likumus, bet atklāj citu, vēl neformulētu likumu, esamību.

Lai rosinātu pašus zinātniekus raudzīties uz nejaušībām un sīkajiem faktiem ar nopietnību, tomēr arī ar azartu un vieglumu, ko tie pelna, savulaik Valodas un literatūras institūtā (tagad — Literatūras, folkloras un mākslas institūts) aizsākās gadskārtējās konferences «Meklējumi un atradumi», kurās bija aicināts piedalīties katrs, kas gribēja kaut vai pāris minūtes pateikt kaut ko par kādu zinātniskas nejaušības dāvanu. Pamazām konkrēto faktu izklāsts arī šajās konferencēs arvien vairāk piesātinājās ar secinājumiem, uz ko šie fakti ved, līdz pirms pāris gadiem nonācām pie jautājuma, vai 20. gadsimta beigu sabiedrībā par konkrētu — meklējamu un atrodamu — faktu ir uzskatāmas arī teorijas, estētiskās un filozofiskās koncepcijas. Informācijas sabiedrības priekšvakarā atzinām, ka teorijas ir tādi paši fakti kā rakstnieka dzimšanas vieta vai atrasts līdz šim nezināms romāna manuskripts, tādēļ bez sirdsapziņas pārmetumiem paplašinājām konferenču robežas ar tēmām, kuras tuvinās literatūras vai mākslas teorijas jautājumiem.

Asimredzot zinātnieki ir noilgojušies pēc secinājumiem, pēc plašākiem — vismaz Eiropas mēroga — kontekstiem latviešu kultūras faktiem, kurus viņi pēta. Tādējādi simptomātisks ir šis krājums, kurā ietvertie raksti ir ne tikai krietni garāki par iepriekšējos krājumos publicētajiem, bet arī ļauj paraudzīties gan uz to, ko no citu tautu kultūras vispārīgākajām nostādnēm pārņēma latviešu rakstnieki un piļu restauratori Latvijā (B. Kalnača, B. Ta-

būna, J. Zilgalvja raksti), gan uz to, kā latviešu rakstnieki un rakstniecība iekļāvās reālajā vēsturiskajā un sociālajā situācijā pēc otrā pasaules kara (I. Daukstes-Silasproģes un A. Rožkalnes raksti), gan uz to, kā svešas varas un ideoloģijas realizēta cenzūra, mainot visisākos literārā teksta elementus (faktus), pārveidoja visa darba noskaņu un ideoloģisko struktūru (R. Brieža raksts), gan arī šai konferencei klasiskā veidā atklāj zināmu, bet līdz šim neatrastu manuskriptu izglābšanās vēsturi (M. Vīksnas raksts).

Tie visi ir meklējumi un atradumi, un jaunu likumsakarību nosaukšana vārdā.

Anita Rožkalne

JĀN

dzīv

arī

akti

!

pili

celt

īpat

gan

mai

Latv

reko

vai

telp

raks

V

iem

vara

gotil

izbū

oja

ir šī

nter

ējar

a p

ūtu

eido

arir

iebu

onu

JĀNIS ZILGALVIS

VIDUSLAIKU PIŅU REKONSTRUKCIJA UN ATJAUNOŠANA EKLEKTISMA PERIODĀ UN PĒC 1905. GADA

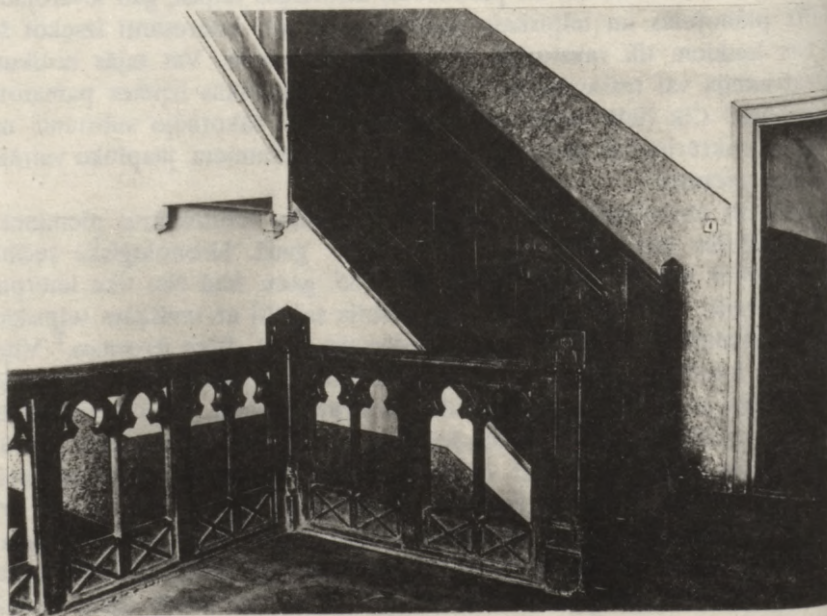
Katram laikmetam raksturīgi savi estētiskie ideāli, izvirzītas savas sadzīves līmeņa prasības. Šīs izmaiņas labi atspoguļojas mājokļa arhitektūrā, arī Latvijas viduslaiku pils, kuras 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā aktīvi pārbūvētas, rekonstruētas un atjaunotas.

Šajā laikā Latvijā bija saglabājušās vairākas vēl apdzīvotas viduslaiku pils, piemēram, Ēdolē, Dundagā, Lielstraupē, Jaunpilī un citur. Tās bija celtas 13.—17. gs. un atspoguļoja romānikas, gotikas un renesanses stila īpatnības. 19. gs. otrajā pusē un līdz pat 1914. gadam pils izmainītas dažādi, gan iekārtotas labierīcības un pārbūvētas atsevišķas telpas, gan ievērojami mainīts plānojums un telpiskais risinājums. Ir ļoti interesanti izsekot šo Latvijas laukiem tik raksturīgo ēku pārveidojumiem. Vai tajās notikusi rekonstrukcija vai restaurācija, vai tā bijusi zinātniskas izpētes pamatota vai nejauša? Cik lielā mērā arhitekti izmainījuši sākotnējo substanci un telpisko struktūru? Lai rastu atbildi uz šiem jautājumiem, jāaplūko vairāki raksturīgi piemēri.

Viens no ievērojamākajiem Latvijas viduslaiku arhitektūras pieminekļiem ir Ēdoles pils, kura celta 1264.—1276. gadā. Hronoloģiskā secībā var izsekot tās būvēsturei, sākot ar 1835. gadu, kad ēka tika ietērpta gotikas formās. Pārbūves darbi, kuri nebija saistīti ar sevišķām telpiskās izbūves izmaiņām, notika pēc muižas īpašnieka E. A. Bēra ierosmes.¹ Viņš bija angļu kultūras atzinējs, bieži viesojās Londonā un Skotijā, iepazīnās ar šīs zemes jaunākajiem mākslas dzīves strāvojumiem. Viņa personiskās intereses, erudīcija un materiālās iespējas acīmredzot arī noteica pārbūvējamās ēkas stilistisko ievirzi. Mūsu gadsimta sākuma literatūrā minēts, ka pils pārbūvēta pēc kāda Berlīnes arhitekta projekta.² Lai kā tas arī būtu, viduslaiku pils ieguva modernu Tjūdorlaika ēkas māksliniecisko eidolu. Pārbūves rezultātā, spriežot pēc V. Stafenhāgena zīmējuma 1866. gadā arinātās gravīras, paaugstināts centrālais tornis, pie esošā apaļā torņa iebūvēts ziemas dārzs.³ Torni un mazos tornīšus noslēdza dzeguļi, frontonu — kāpienveida zelminis. Nelielas izmaiņas skārušas arī pils iekštelpas

Ēdoles muižas pils. 20. gs. 60. gadu foto

Ēdoles muižas pils. Kāpņu telpa ziemeļrietumu korpusa otrajā stāvā.
Kāpnes atjaunotas pēc 1905. gada gotiskās formās

un tuvāko apkārtni. Ēka daļēji zaudēja savu noslēgto raksturu, tās apjoma atsevišķās daļas kļuva patstāvīgākas. Centrālā torņa paaugstināšana pārvērtā to par visas apjoma kompozīcijas vertikālo akcentu. Pārbūves Ēdolē turpinājās arī vēlākos gados. Tā, piemēram, 19. gs. 60. gados nojaukta kāda liela noliktava, kura atradusies pretī pils ziemeļaustrumu stūrim un pie kuras no upes puses varēja piestāt laivas. Ļoti iespējams, ka šī būve bijusi t.s. ūdensvārti.⁴ Tātad ēkai kā šķietami nenozīmīgai un ar pils korpusu tieši nesaistītai nav pievērsta uzmanība un tās vērtība 19. gs. 60. gados nevienam nav likusies liela.

1905. gadā Ēdoles pils tika nodedzināta. No viduslaiku celtniecības perioda saglabājās tikai pirmā stāva un torņa velves. Atjaunošanas darbi sākās 1906. gadā un turpinājās līdz 1911. gadam. Saimniecības pagalma izveidošana, fasāžu pārveidošana un labiekārtošana turpinājās līdz 1916. gadam. Izmainīts tika pils plānojums — galvenokārt pils dienvidrietumu korpusā. Te otrā un trešā stāva šķērssienas vairs netika balstītas uz vecajām pirmā stāva mūra nesošajām sienām. Velves atsevišķās vietās nesa pārlietu lielu slodzi un tādēļ tika atbalstītas ar mūra balstiem. Tas liecina par ne visai korektu attieksmi pret vēsturiskajām konstrukcijām. Pēc 1905. gada tika pilnīgi no jauna izveidotas arī pašreizējās dienvidrietumu korpusa otrā stāva reprezentācijas telpas.⁵ Šeit jāpiemin tā durvis, logi un logu iekšējie slēgi. Jaunas kāpnes izbūvētas citos korposos. Tie ir mākslinieciski augstvērtīgi darinājumi, papildināti ar metālkalumiem un pieskaņoti katras telpas stilistikai. Atjaunošanas darbi noslēdzās saimniecības pagalmā, kura neapbūvētās malas beidzās ar mūra sienu un nelielu torni, kas nosaukts Aleksandra vārdā.⁶ Arī pils ārējais izskats izmainījās. Vārtu torņa augšējā stāva vietā, kuru greznoja dzeguļi, izveidoja četrus zelmīņus ar astoņstūru konusveida jumtu, kuru vainagoja atklāta skatu galerija (nodega 20. gs. 50. gados). Pārbūvju rezultātā torņa augstums samazinājās un pils zaudēja izteiksmīgu vertikālo akcentu. Ēkas frontonos tika likvidēti arī agrākie laurie logi ar smailloka arkām, apaļajam tornim aizmūrētas dzeguļu atstarpes un uzcelts konusveida jumts. Interesanti atzīmēt, ka 1913. gadā, cā norāda U. Bērs savā grāmatā, notikusi ēkas izpēte.⁷ Tās laikā atrasti rīkstāvu pagrabi un pazemes eja. Ja sākotnējo pirmo stāvu dēvē par pagrabu, tad iznāk, ka pilij tiešām bijuši divi pagrabstāvi, taču pārējie apgalvojumi bieder teikām un leģendām. Arheoloģiskajās zondāžās nekas tāds nav atklājies. Minētie izpētes darbi droši vien bija saistīti ar celtniecības, darbu veikšanu, nevis ar zinātniskām interesēm.

Ēdoles pils pārbūves projektu (pēc 1905. g.) publicējis U. Bērs.⁸ Attēlā redzams otrā stāva plāns, zem kura samanāms arī projekta autora paraksts.

Dundagas muižas pils. Galvenie ieejas vārti

Tas
laik
vien
jaut
akn
jaun
piec
vair
kā a
13.
slin
dziv
citi.
ar n
zum
pilsk
iet b
pils
dāta
ziņu
galm
telpu
veran
pret
harm
lūcij
Zake
atjau
umā
parec
G. E
ajai
irpus
odžij
eved
laļā
tieme
ēstu

Tas varētu piederēt prof. V. Neimanim, vienam no ievērojamākajiem sava laika pieminekļu pazinējiem un rekonstruētājiem. Grūti spriest, vai arhitekts viens strādāja pie pils atjaunošanas projekta vai arī viņam bija palīgs. Šis jautājums rodas, uzlūkojot vairākus ne sevišķi veiksmīgus risinājumus, piem., akmens tilta pāri nocietinājuma grāvim nojaukšanu, ziemas dārza neatjaunošanu pie apaļā torņa u.c. Šis nepārdomātās izmaiņas negribētos piedēvēt V. Neimanim, kurš bija sevi parādījis kā profesionālu arhitektu vairāku lauku baznīcu un Rīgas Doma baznīcas atjaunošanā (1895—1910), kā arī muižu piļu celtniecībā.

No Ēdoles pils atšķirīga būvvēstures gaita ir Dundagas pilij, kura celta 13. gs. vidū. Laika gaitā vairākkārt pārbūvēto ēku attēlojuši 19. gs. mākslinieki. Vērtīgākās ziņas par to sniedzis J. Dēriņš, kurš kādu laiku pili dzīvojis un to arī 1846. gadā uzzīmējis,⁹ kā arī V. S. Stafenhāgens¹⁰ un citi. Pati pils līdz 18. gs. beigām bija saglabājusi savu viduslaiku raksturu — ar mazām, svinā ietvertām logu rūtīm, grīdas flīzēm, durvīm ar kokgriezumiem un smagām dzelzs atslēgām. Galvenajā zālē karājušās kādreizējo pilskungu gleznas. Diemžēl tām kopā ar pārējo pils interjeru bija lemts iet bojā ugunsgrēkā, kurš izcēlās 1872. gada 1. aprīļa naktī. Pēc šīs nelaimes pils tika atjaunota. Par to liecina arhitekta P. M. Berči 1872. gadā izstrādātais projekts, kurš gan pilnībā netika realizēts¹¹ (tāpat trūkst precīzu ziņu, kāda pils izskatījies pēc atjaunošanas). Projektā paredzēts pils pagalmā pie dienvidrietumu korpusa uzcelt jaunu divstāvu piebūvi, kāpņu telpu astoņstūra veidā un neatjaunot vārtu torņa smaili. Jaunizveidota arī veranda no sarkanajiem ķieģeļiem netālu no rietumu stūra un atklāta terase pret baznīcu pavērstajā fasādē. Šis abas piebūves, it sevišķi veranda, disharmonēja ar pils arhitektūru. Šādā veidā ēka sagaidīja 1905. gada revolūciju, kad tā atkal tika nodedzināta. Muižas īpašnieks K. fon der Ostens-Zakens uzaicināja profesoru H. Pfeiferu no Braunsheigas Vācijā izstrādāt atjaunošanas projektu, kurš 1909. gadā arī tika pabeigts. Arhitekta zīmējumā redzamas divas fasādes, pagraba, 1. un 2. stāva plāni.¹² Projektā paredzētās būtiskās pils plānojuma un apjoma izmaiņas detalizēti aprakstījis G. Erdmanis.¹³ Pagalmā iepretim vārtiem celta jauna, plaša piebūve, slēgajai galerijai un dienvidrietumu korpusa piebūvei uzbūvēts trešais stāvs, ārpusē, gandrīz vecās verandas vietā, uzcelta jauna trīsstāvu veranda ar lodžiju, paaugstināts tornis un veiktas citas izmaiņas. Acīmredzot pie jaunievedumiem pieder arī masīvā un raibā dzega, kas projektētajā fasādē vienā laļā tikai ieskicēta. H. Pīrangs šajā sakarā minējis, ka pils zaudējusi savu niemeļniecisko dabu.¹⁴ Viņam piekristot, par pareizu jāatzīst arī mākslas vēsturnieka D. Bruģa vērtējums.¹⁵ Viņš uzskata, ka H. Pfeifera darbs ne-

izceļas ne ar konsekvenci, ne ar augstu māksliniecisko limeni. Ēka apaugus ar tai neorganiskām formām un elementiem, kārtējo reizi mainīts ieejas torņa siluets celtnei svešās un laikmeta garam anahroniskās Tjūdorū gotika formās. Abpus iekšpagalma ieejas durvīm tika novietoti ordeņa brāļa un bīskapa cīļņi, kuri, kā uzsver D. Bruģis, pazūd pagalma fasāžu intimajās kopiespaidā. Taču grūti pārnest arhitektam funkcionālā risinājuma neveiklību. Tas saistījies projektētāja uzmanību daudz vairāk (varbūt tā bija pasūtītāja vēlme), tāpat kā labierīcību izbūve, modernas inženierkomunikācijas (centrālapkure) un nedegoša dzelzsbetona pārseguma izveidošana kas pēc diviem ugunsgrēkiem bija nepieciešama.

Interesanta liecība par Dundagas pils arhitektūru ir tās un apkārtnes rekonstrukcijas projekts. Aksiometrijā attēlotais zīmējums darināts 1911. gadā, to parakstījis prof. H. Pfeifers un kāda persona, kuras vārds nav saņemts lasāms.¹⁶ Pils attēlota visā tās krāšņumā, ar jaunajām piebūvēm un pārveidojumiem uz Pāces upes uzplūdinājuma rezultātā izveidotās salas. Torņlabajā pusē redzami iežogoti tenisa laukumi, tālāk baznīcas virzienā — nocietinājumu grāvis ar mūra tiltu, pie kura otrā pusē izvietoti divi barokā sarga namiņi. Pārejot pāri šim tiltam, pa labi skatam paveras stallu izjādes vieta, pa kreisi — laukums, kura vienā malā ir klēts, otrā — baznīca. Tālāk gar laukumu vijas ceļš uz pilsētu. Ļoti iespējams, ka šī jaukā ideja ir iecere rekonstruēt pils plašāku apkārtni, dodot tai senatnīgu un mazliet idealizētu tēlu. Neapšaubāmi apsveicama ir ideja izcelt pils tuvumā esošajai unikālās ēkas, kāda bija klēts ar lieveņa arkādi, luterāņu baznīca, mācītājmāja un citas. Šāda vides atjaunošanas doma 20. gs. sākumā bija progresīva. Ja tā būtu realizēta, mēs tagad varētu uzskatāmāk salīdzināt savu attieksmi pret pieminekļa aizsardzības zonām un vēsturiskiem pilsētbūvniecības veidojumiem ar iepriekšējo paaudžu veikumu.

Nākamais objekts, kuram jāpievērš uzmanība, ir Lielstraupes pils atklājamais samblis. Tas veidojies ilgā laika periodā, sākot ar 13. gadsimtu. Lielstraupes pils — viens no emocionāli iespaidīgākajiem Latvijas muižu pieminekļiem — tāpat kā daudzi citi, gāja bojā 1905. gada nemieros. No ēkas palika tikai mūri un baznīca. Drīz pēc tam muižas īpašnieks uzsāka atjaunošanas darbus, kuru projektu izstrādāja arhitekts V. Bokslafs. Cik tas bija iespējams, tika atjaunota iepriekšējā izskatā, studējot vecus fotouzņēmumus, zīmējumus, atrastus iekārtas priekšmetus un detaļas, kā arī atmiņas. Celtniecība tika pabeigta 1909. gada vasarā. Rekonstrukcijā atsevišķas ēkas daļas tomēr mainīja savu izskatu. Par stāvu tika paaugstināts ēkas spārns pie baznīcas. Sakarā ar nepieciešamību pēc papildu telpām t.s. bruņinieku zālei — atenis jomam, kurš bija celts uz vecās aizsardzības sienas, — tika uzbūvēts madā, l

sarda jumts iepriekšējā divslīpju jumta vietā. Šīs izmaiņas notikušas, pamatojoties uz J. K. Broces zīmējumu. Atsevišķas nelielas piebūves un izbūves pildrežģa konstrukcijās palīdzēja funkcionāli labāk savienot atsevišķas telpas un to grupas. Parka pusē tika piebūvēta veranda, bet pagalmā pie ieejas — terase ar nojumi. Telpas, kuru sienas bija neapšaubāmi saglabājušās no 13. gs., netika mainītas. No jauna tika izgatavotas koka kāpnes baroka stilā, divviru pildīņu durvis, logi. Arī senās krāsnis bija gājušas bojā. To vietā tika uzstādītas jaunas, stilistiski līdzīgas. Tika nopirkta arī istas baroka krāsnis no nojaucamām mājām Melngalvju ielā Rīgā. Tās uzstādīja bibliotēkas telpās. Reprezentācijas zāļu griestus izrotāja stukā pēc seniem atbilstīga laikmeta paraugiem. Daudzas vecās kāpnes un ailes rūpīgi atjaunoja. No jauna tika uzcelts tornis baroka stilā un tā smailē uzstādīts vējrādis ar 1743. gada skaitli. Atjaunošanā piedalījās tikai Rīgas meistari un celtniecības firmas. Mūrnieku darbus veica J. Feldmanis, namdara — E. Kupse, galdnieka — firma «R. Hoizermanis», krāsnis izgatavoja firma «Celms un Bēms», ūdensapgādi ierīkoja A. Vinkhards no firmas «V. F. Pētersons», jumīķa darbus izpildīja «K. Meijers un dēls», iekštelpu skulpturālo apdari — A. Folcs, telpu krāsojumu — F. A. Liknejs (firma «R. Pētersons»), bet esošo sienu uzmērījumus un rasējumus — tehniķis D. Grandenbergs arhitekta V. Bokslafa pārraudzībā.¹⁷

Pēc šā V. Bokslafa sniegtā pārskata jāsecina, ka Lielstraupes pils atjaunošana būtībā bija 20. gs. sākumam progresīva pieminekļa restaurācija un rekonstrukcija. Visas piebūves un izmaiņas bija nelielas, apjoms pārveidots tikai vietās, kas bija celtas samērā nesen un neatbilda pils ansambļa kopējam arhitektoniski stilistiskajam raksturam. Turklāt ēkas arhitektūrā dominēja baroka stils, un tāpēc tas tika izvēlēts par noteicošo būves mākslinieciskajā risinājumā. Respektētas tika arī citu periodu liecības, tādējādi atklājot šā ansambļa būvmākslās evolūciju gadsimtu gaitā.

Par Lielstraupes pils arhitektūru mēs sajūsmināmies vēl šodien. Citām viduslaiku pilīm saglabāties tik romantiskā veidā nebija lemts. Tomēr arī šādu ēku nozīme mūsu kultūrā nav mazāka. Pie tādām pieder Ventspils pils.

13. gs. celtie nocietinājumi, kas laika gaitā vairākkārt papildināti, savu pašreizējo izskatu ieguva pēc 19. gs. otrās puses pārbūvēm. Taču arī pirms iekārtam ēkas arhitektūrā notika būtiskas izmaiņas, kas atspoguļo viduslaiku pils evolūciju eklektisma periodā. 1827. gadā tika pabeigti būvdarbi un pils iekārtots cietums, pilskunga dzīvoklis un tornī loču novērošanas postenis. Šīs izmaiņas bija klasicisma stilā. Plašākas pārbūves pili sākās 1844. gadā, kad tur iekārtoja pareizticīgo baznīcu. Līdz mūsu dienām saglabājies

Lielstraupes muižas pils. Galvenā pagalma ieeja, pie tās redzama terase.
Ēkas apjomus savieno pildrežģa izbūve

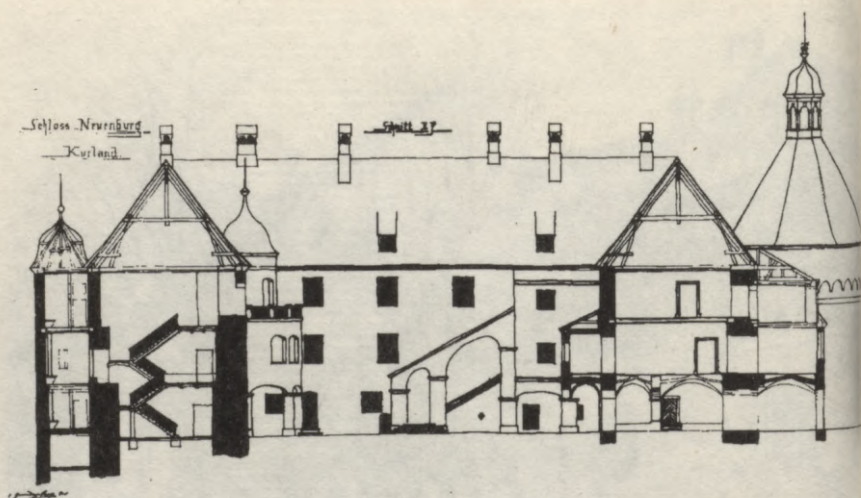
kapteiņa Tīdensa projekts.¹⁸ Tajā redzami trīs pils plāni ar sīku telpu telpu
eksplikāciju un detalizēts baznīcas projekts ar fasādi. Šis darbs, kurš veikts metr
klasicisma tradīcijās, tomēr nav realizēts.¹⁹ Būvdarbu apjomi tika samazināti Laik
un baznīca iebūvēta tikai otrā stāva telpās, neizlaužot starpstāvu pārslāp
gumus, kā tas bija paredzēts. Pēc cietuma paplašināšanas nākamās izmaiņas izma
bija jauna torņa celtniecība (1867. g., arh. A. Gusevs). Tornis vēlreiz tika
izmainīts 1872. gadā pēc tā paša arhitekta projekta.²⁰ Virs masīvā tornhitek
stāva pacēlās augsta piramidālas formas būve, kuras vidusdaļā atradās un vi
konsolēm balstīta galerija. Tornī noslēdz astoņstūru smaile. Šī jaunbūvneka
bija veikta tālaika Krievijas arhitektūras ietekmē (nacionālā stila meklējumu nepa
un disharmonēja ar pils vēsturisko kodolu. Ventspils pils pārbūve turpinājās. A
1874. gadā, kad atkal izstrādāta virkne projektu. Tie ir iekšējās galerijas darba
un dienvidu korpusa piebūves rasējumi.²¹ Ceļot jaunās mūra galerijas, kā tehni
nes un velles, pagrabā tika izpostītas visas vecās durvju ailes un portāli. Tondā
Pilnīgi pretēji tam notika ar Lielstraupes pili. Galerijas pārsedza ar krusno n

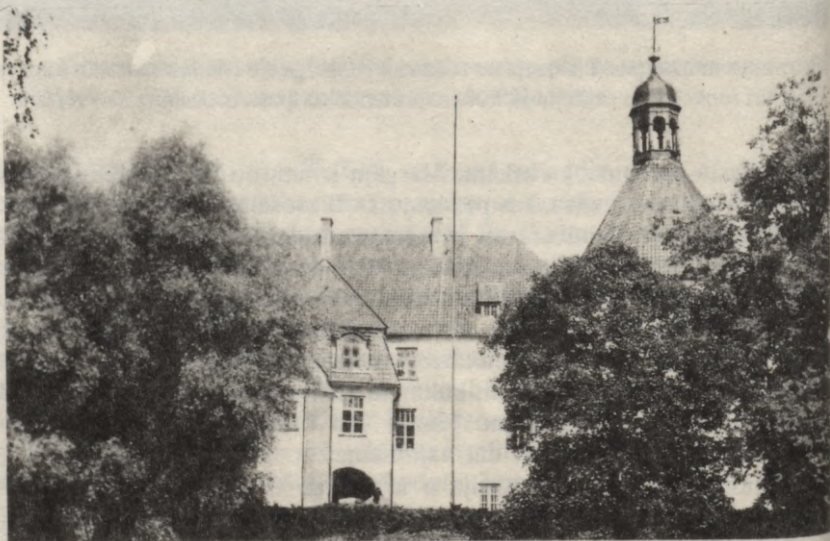
Lielstraupes muižas pils. Pie baznīcas redzama pildrežģa izbūve, kurā atradās kāpnes.
Tas ir tīri funkcionāls veidojums, kurš nepretendē uz īpašu māksliniecisko vērtību

telņvelvē, ailas — ar pusloka arkām. Margām izmantoti metālkalumi ar ģeo-
veikmetrisku formu ornamentu, kas pieskaņots vēl esošajām klasicisma fasādēm.
zināLaika gaitā galerija aizbūvēta un pārvērsta koridorā. Ventspils pils 19. gs.
pārsotras puses pārbūvju rezultātā zaudēja daļu savas sākotnējās substances.
ainIzmaiņas nekļuva par tās organiskas attīstības sastāvdaļām. Jaunceltās daļas
z tībija funkcijas diktētas prasības, kuru apmierināšanā ļoti svarīga bija ar-
torhitekta loma, viņa izjūta un pietāte pret priekšgājēju veikumu. Saglabāt
ās un vienlaicīgi ierakstīt savu vārdu laikmeta arhitektūras grāmatā bija grūtāk
nbūnekā daļēji nojaukt un celt no jauna. Tas bieži noveda pie vēsturiski
jūmpatiešiem un videi svešiem darinājumiem.

ināj. Arī Jaunpils pils rekonstrukcija ir arhitekta V. Bokslafa veikums. Šim
erijdarbam viņš piegājis ar ne mazāku atbildību kā Lielstraupē. Pili uzmērijis
kātehnikis D. Grandenbergs, un rasējumi saglabājušies arhitekta V. Bokslafa
tālifondā.²³ Darbā ir respektēts senais pils kodols, celts 14. gs., un tas attīrīts
krusno neizteiksmīgām vēlāka laika piebūvē, piemēram, nojaucot virtuves

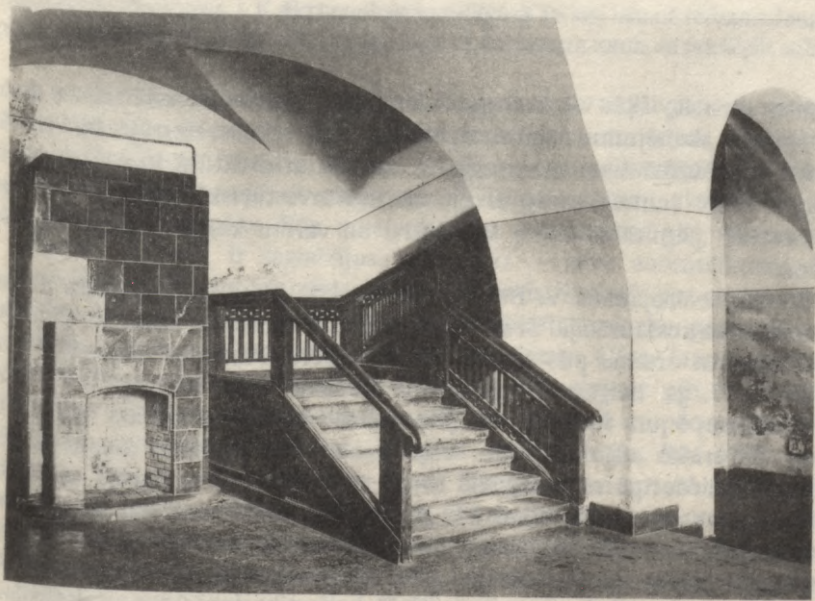
Jaunpils muižas pils. Arhitekta V. Bokslafa palīga
būvtehnika D. Grandenberga uzmērījums

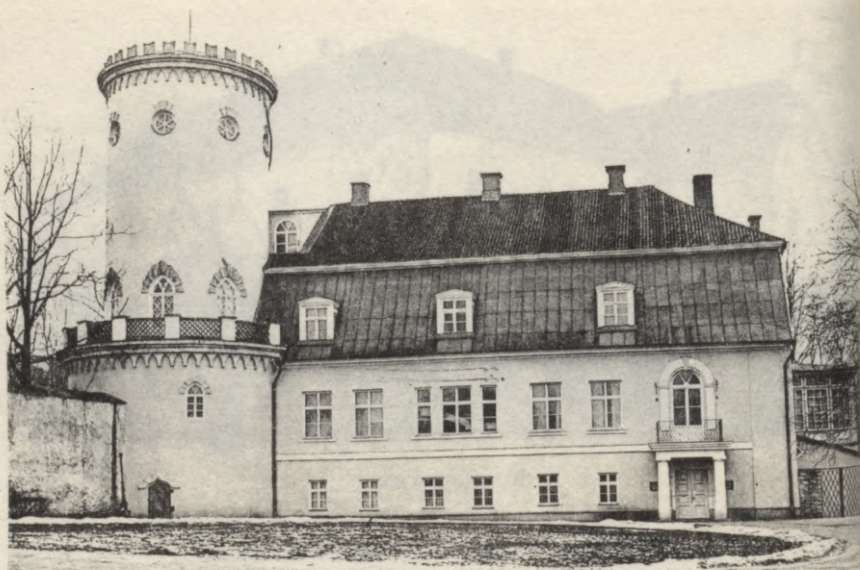
Jaunpils muižas pils. Arhitekta izceltais viduslaiku askētisms
lieliski kontrastē ar apkārtējās dabas krāšņumu

Nurmuižas pils

Nurmuižas pils halle. 20. gs. 70. gadu foto

Cēsu pilsmuižas Jaunā pils

korpusu un atsevišķās vietās ieviešot izmaiņas, viduslaiku askētismam dod Tel
romantisku skanējumu, izbūvējot balkonu un erkeru ziemeļu fasādē. A krās
hitekts pili būtībā tikai sakārtojis un nav tās arhitektūrā ieviesis lielas grie
maiņas. Viņš centies esošo izcelt kā kultūrvēsturisku vērtību pašu jo v
sevi, turklāt papildinājumi ir kvalitatīvi un varētu kalpot par paraugu pārg
šodien. V. I

Trešais ievērojamais V. Bokslafa darbs šajā jomā ir Nurmuižas pils tie l
jaunošana un restaurācija. Senā Firksu dzimtas rezidence celta 16. gs. otra viņa
pusē, ietverot ordeņa pils mūrus un t.s. kapelu. Pārbūves turpinājušās hitei
vēlāk — 17. gs. beigās, 19. gs. otrajā trešdaļā²⁴ un 1912. gadā²⁵. Tā post
kā Lielstraupē un Jaunpili, arī Nurmuižā atklājas arhitekta talants vairs
izjūta vēsturisko stilu izpratnē. Viņš panāca 19. gs. vidū uzceltā kopē legu
ansamblī neiederīgā un smagnējā torņa nojaukšanu,²⁶ saglabāja askētisk jaun
fasādes, atjaunojot tajās tikai 17. gs. sgrafīto ornamentu ap logailām pils
stūros, apzināti izcēla viduslaiku noskaņu mākslinieciskajā tēlā. Ēkas orn
omulīgajās telpās un funkcionāli grūti izkārtojamajā plānojumā arhitek
bija spiests ieviest dažas izmaiņas. Plašā halle tika iekārtota atbilstīgi la piek
meta garam, virkne citu telpu — saloni, ēdamzāle — neoklasicisma gar

Cēsu ordeņa pils drupas. J. K. Broces zīmējums. 1793. g. Pa labi tālumā redzama Jaunā pils, kuru ar viduslaiku pils drupām saistīja senais Lādemahera tornis un priekšpils mūris

Telpas rotāja firmas «Celms un Bēms» izgatavotās balti glazētās podiņu krāsnis, sienas un griestus — dekoratīva apdare: gleznotas frīzes, supraporti, griestu plafoni. Stuka frīzes un rozetes, domājams, gatavojis tēlnieks A. Folcs, jo viņš par darbu pili saņēmis atalgojumu.²⁷ Telpu rotājumi, kuri 1959. gadā pārgleznoti, saglabājušies līdz mūsu dienām. Nurmuižas pils, pateicoties V. Bokslafa darbam, ir saglabājusi vērtīgāko — savu autentiskumu. Un tie pārveidojumi, kurus arhitekts ieviesa no sevis, kļuvuši par saglabājamu viņa daiļrades liecību un sava laika labāko meistarību paraugu.

Agrīnas izmaiņas eklektisma ietekmē vērojamas Cēsu Jaunās pils arhitektūrā, kas ir cieši saistīta ar 13.—16. gs. celto ordeņa pili. Vairākkārt postītā būve 17. gs. zaudēja savu nocietinājuma raksturu un pēc sagraušanas vairs netika atjaunota. Pilsmuižas īpašnieki bieži mainījās, līdz 1777. g. to ieguva fon Zīvers. Ap 1777. gadu K. E. fon Zīvers ierosmē šeit uzcelt Jauna kungu māja — Jaunā pils. Ēkas celtniecībā tika izmantoti ordeņa pils mūri no vārtiem starp pirmo un otro priekšpili līdz t.s. Lādemahera tornim. Ar mansarda jumtu segtajai ēkai bija divi stāvi, un viens tās stūris pieklāvās jau minētajam tornim. Galvenā ieeja atradās ēkas centrā. Šī kungu māja, domājams, 19. gs. 30. gados pārbūvēta — tornim uzcelts tre-

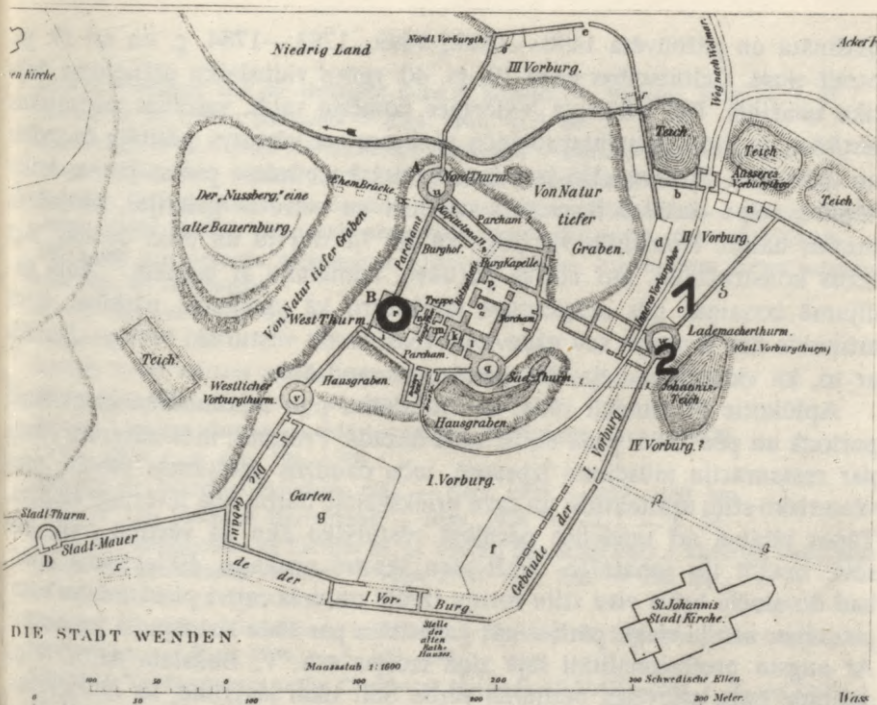
šais un ceturtais stāvs gotiskās formās. Šis izmaiņas redzamas grāfa E. Z. versa ap 1858. gadu darinātajā zīmējumā,²⁸ kā arī B. Greima un B. Floi 19. gs. otrās puses litogrāfijā.²⁹ Taču tornis gotiskās formās 1827. gadā vēl nav uzcelts, kā tas vērojams mērnīku V. Tuša uzņēmējā un H. Kunc zīmētajā «Cēsu Jaunās pils, pilsdrupu un neparakstītās lapas, jāsecina, ka jaunā torņa pārbūves projekta nedatētās un neparakstītās lapas, jāsecina, ka jaunā celto stāvu plāna vidū atradušās vītņu kāpnes, virs jumta — karoga kāts. Projekta autors torņa fasādes centies pieskaņot ordeņa pilsdrupu torniem, taču tos neatdarinot. Virs dzegas likti dzeguļi, zem tās — arkatūra. Augšējā stāva logailas rotā slēgakmens, trešā stāva — rustu motīvs. Tornis kopumā pozicionāli ir saistīts ar pilsdrupām, kas ir gluži saprotami, jo tas atrodas uz senā Lādemahera torņa sienām. Jaunā pils ir pilnīgi pretēja gan stilistikā, gan būvformu raksturā, kas panākts apzināti. Šis ansamblis Jaunā pils un neogotiskais tornis — ir 19. gs. vidus muižu arhitektūras raksturīgs rekonstrukcijas paraugs, kurā esošām, 18. gs. celtām ēkām bieži piebūvēti apaļi vai daudzšķautņaini mūra torņi. Līdzīgi atrodami, piemēram, Vormsātos, Šķēdē un citur.

Cēsu Jaunās pils sasaistē ar pilsdrupām un vidi kopumā daudz nozīmīgs mūra vārti ar trim ailām labajā pusē, kuri nav saglabājušies. Vārti, kā arī citi nelielāki elementi vēl vairāk atsedza ansambla pakāpeniskās attīstības gaitu, kur katra paaudze ir centusies ieviest sev būtisko un nepieciešamo.

Neogotiskā torņa trešajā stāvā bija paredzēts iekārtot bibliotēku. Torņa projektu 19. gs. otrajā pusē izgatavojis Cēsu būvmeistars J. K. Meņģelis. Divpadsmit grāmatu skapju gatavots 1891. gadā. Interesanti atzīmēt, ka Jaunās pils portāla projektu 19. gs. otrajā pusē izgatavojis pazīstamais Rīgas arhitekts akadēmiķis R. Pflūgs. Viņa darbā redzams pretskats, pilnīgi un griezumā. Vai projekts ticis īstenots, nav zināms.

Visu minēto pārmaiņu rezultātā Cēsu pils ieguva vēl šodien redzamā veidolu. To var uztvert kā savdabīgu pils būves attīstības atspoguļojumu, kurā katra no daļām pastāv pati par sevi un liecina par savu laiku, tika netiecoties pēc organiskas vienotības. Šajā gadījumā tikai nocietinātās daļas pils pamati tika izmantoti jaunas — 18. gs. otrās puses ēkas būvniecībai. Tas pilnībā atbilda šā perioda nostādņām par senu ēku atjaunošanu, neizmantošanu.

Nelielas izmaiņas 19. gs. otrajā pusē notikušas gandrīz visās viduslaiku pils ēkās. Šo ēku īpašnieki centušies mājokli uzlabot. Tā, piemēram, Krustpils otrā stāva telpās 19. gs. pēdējā ceturksnī izveidots neorenesanses stila terjers ar kasetētiem griestiem un greznām rozetēm, Alsungas pils pagalmā pie ieejas celts lievenis vasarnīcu stilā greznā rotātā koka konstrukcijā.

Cēsu ordeņa pils un tās apkārtnes plāns. 20. gs. sākuma rekonstrukcija.

1 — Jaunā pils, 2 — Jaunās pils neogotiskais tornis

dzimī. Citur pirms celtniecības uzsākšanas un tās laikā fiksētas pagājušo gadsimtu būvniecības atliekas. Tā 19. gs. 30. gados sakarā ar paredzamo būvniecību krita atrakti Gulbenes pils pamati, izgatavots drupu uzmērījums un 1840. g. tās daļa publicēta.³³ 1905. gadā arhitekts H. Zeiberlihs veicis uzmērījumus Raubūnas pilī.³⁴ Viņš ir arī Ārensburgas pils (Sāmsalā) izpēti un rekonstrukcijas autors. Publikācijā par savu darbu arhitekts sīki aprakstījis esošo ēku. Te minēts, ka bijusī bīskapa pils tagad piederēs bruņniecībai, kura ir tās atjaunošanas aizsācēja. Daudzas pils zudušās daļas jau iepriekš bijušas atjaunotas, un skarba pils raksturs pavisam neatbilstot tās jaunajam saturam.³⁵

Pārbūvēto piļu virknē jāmin arī ordeņa pils Rīgā, kuras sākotnējais kodols celts 1330.—1353. gadā. Šī lielākā konventa tipa ēka Baltijā pa-

plašināta un pārbūvēta 1490.—1515., 1649., 1783.—1784. g. un arī 19. g. otrajā pusē. Celtniecības gaitā 19. gs. 40. gados viduslaiku plānojuma daļa tika saudzēta. Pilī iekārtoja Vidzemes domēņu valdi, vairākas zinātniskās iestādes, to vidū Austrumprovinču senatnes un vēstures pētītāju biedrību un dzīvokļus. Funkcionālo izmaiņu rezultātā izbūvētas piecas jaunas koka kāpnēs, telpu sasaistē izmantoti koridori un velvētas galerijas, likvidēta tumšās halle. Nomainīti visi logi, kā arī 7/8 durvju un citas detaļas. Ar vecās konstrukcijas, kur notika pārbūve, nomainīja ar jaunām.³⁶ Šajā gadījumā izmaiņas pils arhitektūrā jāraksturo kā vienkārša pārbūve, kur arhitekts nav izvirzījis sev uzdevumu īpaši izcelt vēsturiski vērtīgo. Pietiek ar to, ka viduslaiku daļa tika daudz maz saudzēta.

Aplūkotie pieminekļi rāda, ka viduslaiku pīļu atjaunošana eklektisma periodā un pēc 1905. gada bijusi visai dažāda. Protams, mēs nevaram runāt par restaurāciju mūsdienu izpratnē, taču daudzos gadījumos pietāte pret vēsturisko stilu arhitektūru un savu priekšgājēju darbu bija ievērojamas cienīga. Tāpat jūtama arī tendence pasniegt vēsturisko ēku kā vērtību pašu par sevi, izceļot tās senatnīgo, bieži vien skarbo noskaņu. Eklektisma laikā kad dominēja brīva visu stilu formu izvēle un dekoratīvi piesātinātas kompozīcijas, nebija viegli pārliecināt pasūtītāju par šāda risinājuma pareizību. Ar augstu profesionalitāti šajā ziņā izceļas arh. V. Bokslafa darbi. Viņš daļēji būtu atsevišķa pētījuma vērts. Šeit tikai jāatzīmē, ka Nurmuiža Lielstraupes un Jaunpils pilis arhitekta darba rezultātā nezaudēja savu sākotnējo struktūru, tika veiksmīgi papildinātas ar jauniem, atbilstīgiem elementiem, atbrīvotas no nesenās pagātnes neloģiskiem uzslāņojumiem. Turklāt arhitekts atturējies arī no brīvas improvizācijas. Piemēram, ka interjeru atjaunošana nebija iespējama vēsturisko materiālu trūkuma dēļ, tur tā arī nav notikusi.

Blakus V. Bokslafa veikumam citu arhitektu darbi ir mazāk veiksmīgi. Šeit var minēt Ventspils, Dundagas un Ēdoles pilis, kuras vienā no kārtējās pārbūvēs 19. gs. otrajā pusē zaudējušas atsevišķu detaļu autentiskumu un plānojuma struktūras elementus. Jāatzīmē, ka reti rekonstrukciju projektos izmantots t.s. kontrasta princips, saskaņā ar kuru jaunbūve apzināti tiek veidota pretstatā esošajai. Šāda ir Cēsu pils un daļēji arī Rīgas pils.

Jāsecina, ka viduslaiku pīļu atjaunošanā aktīvākie ir bijuši Rīgas arhitektūras skolas pārstāvji. Viņu veikums izceļas ar dziļāku tradīciju un atstākļu izpratni. Latvijā nepraktizējošu arhitektu darbi ir mazāk pārliecinoši un bieži vien papildina sākotnējo plānojuma telpisko un arhitektonisko māksliniecisko risinājumu ar tam svešiem elementiem, kuri disharmoniski ar vēsturisko vidi kopumā.

PIEZĪMES

- 1 Behr U. Edwahlen und die Behrsche Ecke in Kurland. — Wenden, 1879. — S. 67.
- 2 Schmidt O. E. Album Balticum. — Rīga, 1907. — S. 20.
- 3 Stavenhagen W. S. Album Kurländischer Ansichten. — Mitau, 1866. — S. 21.
- 4 Tās pamatus atraka nejauši, 1985. gadā izbūvējot jaunu ūdensvadu.
- 5 Erdmanis G. Arhitektūras piemineklis — Ēdoles pils. — Rīga, 1986. — 16. lpp. Manuskripts Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas arhīvā (turpmāk VKPAI).
- 6 1905. gadā pils piederēja Aleksandram Vilhelmam Bēram. Atjaunošanas darbus pabeidza viņa dēls, arī Aleksandrs.
- 7 Behr U. Op. cit. — 78. lpp.
- 8 Turpat.
- 9 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk LVVA), 5759. f., 2. apr., 1107. l.
- 10 Stavenhagen W. S. Op. cit. — 22. lpp.
- 11 Atrodas Liepājas vēstures un mākslas muzejā, Berči fonds, inv. nr. 3829.
- 12 LVVA, 6828. f., 6. apr., 796.—798. l.
- 13 Erdmanis G. Kurzemes viduslaiku pilis. — Rīga, 1989. — 117.—120. lpp.
- 14 Pirang H. Das Baltische Herrenhaus. — Rīga, 1926. — Bd 1. — S. 34.
- 15 Bruģis D. Neoklasicisms un Latvijas 20. gs. sākuma piļu arhitektūra // Materiāli feodālisma posma Latvijas mākslas vēsturei. — Rīga, 1989. — 4. laid. — 180. lpp.
- 16 LVVA, 6999. f., 13. apr., 303. l.
- 17 Bockslaff W. Schloss Gross-Roop in Livland // Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostsee-provinzen. — Rīga, 1909. — S. 133—139.
- 18 Centrālais Valsts vēstures arhīvs Pēterburgā (turpmāk CVVAP), 1286. f., 8. apr., 1061. l. un 218. f., 4. apr., 1276. l.
- 19 Erdmanis G. Op. cit. — 70. lpp.
- 20 CVVAP, 1293. f., 166. apr., 19. l.
- 21 Turpat, 20., 21. l.
- 22 Erdmanis G. Op. cit. — 71. lpp.
- 23 Rīgas Tehniskās universitātes Arhitektūras fakultāte (turpmāk RTU AF), V. Bokslafa fonds.
- 24 Piemēram, 1873. gadā T. Seilers izstrādājis terases (*Freitreppe*) projektu. 1864. gadā apmesta viena ēkas ārsiena, 1905. gadā remontētas krāsnis, logi, durvis, izgatavotas mēbeles. 1875. gadā veikts iekštelpu remonts — izremontēta un izkrāsota apajā istaba, labotas grīdas un restaurēta kāda glezna.
- 25 RTU AF, V. Bokslafa fonds. 1912. gadā datēts un zīmogots projekts — pirmā un otrā stāva plāns.
- 26 Tornis redzams 1912. gada fotogrāfijā, kad izstrādāts ēkas pārbūves projekts.
- 27 Īvāns G. Nurmuižas komplekss. Vēsturiskās izpētes materiāli. — Rīga, 1991. — 121. lpp. Manuskripts VKPAI arhīvā.
- 28 Igaunijas Zinātņu akadēmijas Vēstures muzejā (turpmāk IZAVM), t. 8923., g. 1675.
- 29 IZAVM, t. 13671/240.
- 30 Pauluči albums. Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā, inv. nr. Ms. 1219/1.
- 31 Cēsu pilsmuižai piederošo ēku projekti. Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu zinātniskajā nodaļā.

³² Turpat.

³³ Löwis A. Über die Entstehung, den Zweck und den endlichen Untergang der Ritterschlösser im alten Livland // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands - Riga; Leipzig, 1848. — Bd 1. — S. 311.

³⁴ Seuberlich H. Über die Ronneburger Schlossruine // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1888. — S. 128; Ose I. Viduslaiku piļu pētniecība Latvijā no 18. gs. beigām līdz 20. gs. vidum. Historiogrāfisks pārskats. (Nobeigums.) // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. — 1995. — Nr. 5/6. — 55. lpp.

³⁵ Seuberlich H. Das Schloss zu Arensburg // Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen. — 1907. — S. 85—92.

³⁶ Das Inland. — 1844. — Nr. 14. — S. 218, 219.

BEN

kon
lug
rad
ten

Mā
cilv
teāt
nost
sver
vert
nāci

kā
nāci
dzīv
kola

V
pēck
pārs
A. M
kas
Pols
zīmī
darb
Zīve

N
speci
franc

MĀRTIŅŠ ZĪVERTS UN 20. GADSIMTA DRĀMA: PARALĒLES UN KRUSTPUNKTI

1. M. Zīverts un eksistenciālisma drāma

Pirmā desmitgade pēc došanās trimdā bija Mārtiņa Zīverta visintensīvākā kontakta laiks ar moderno Eiropas drāmu, un tās tendences rakstnieka lugās šajā periodā atbalsojās vistiešāk. Īpaši raksturīgas ir M. Zīverta daiļrades paralēles ar trim aktuālajiem virzieniem šā posma drāmā — eksistenciālisma drāmu, episko teātri un absurda drāmu.

1944. gada rudens daudzējādā ziņā var tikt uzskatīts par tiešu lūzumu Mārtiņa Zīverta dzīvē un daiļradē. Došanās trimdā Zīvertam kā teātra cilvēkam, no vienas puses, iezīmēja būtisko profesionālo saišu sarausu, teātra kā «māju» zaudējumu. No otras puses, šī jaunā situācija uzreiz nostādīja Zīvertu aktuālo Eiropas kultūras ideju uztveres degpunktā. Izsverot ar pašu rakstnieku, ar tautu kā kopumu notikušo pārvērtību, M. Zīverts guva iespēju salīdzināt, kā uz grūto pārbaudījumu reaģēja citas Eiropas nācijas.

Garīgo situāciju Zviedrijā 40. gadu otrajā pusē pavisam īsi var raksturot kā neitrālas, bet no pārējās Eiropas garīgajiem strāvojumiem nošķirtas nācijas vēlmi noskaidrot, kas kara gados noticis kontinenta intelektuālajā dzīvē, kā citas tautas pārdzīvojušas tām šajā laikā neizbēgamo un dramatisko kolaboracionisma problēmu.

Viena no pirmajām jauno atziņu tribīnēm bija teātris.¹ Jau pirmajos pēckara gados zviedru skatuves Stokholmā, Gēteborgā, Malmē un citur pārstāigāja moderno dramatiķu — Ž. Anuija, A. Kamī, T. Viljamsa, A. Millera un daudzu citu autoru lugas. Taču pati pirmā nozīmīgākā figūra, kas būtiski ietekmēja zviedru teātri, bija franču rakstnieks un filozofs Žans Pols Sartrs; Zviedrijā pirmajos pēckara gados atkārtoti izrādītas visas nozīmīgākās šā perioda lugas. Daudzējādā ziņā tās pašas problēmas, kas nodarbināja Ž. P. Sartru, vēsturiski objektīvi bija būtiskas arī Mārtiņam Zīvertam, jo Sartra jautājumi bija nozīmīgi laikmetam.

Norobežojot Žana Pola Sartra filozofiskās idejas tikai konkrēti teātra specifikas plāksnē, var izvirzīt trīs galvenās estētiskās problēmas, ko izraisa franču rakstnieka lugas.²

Vispirms Sartra ideju pamatā ir uzskats, ka modernajā sabiedrībā cilvēka būtību principiāli definē tikai viņa rīcība. Indivīds ir nostādīts neizbēgama izvēles priekšā; spēja izšķirties par konkrētu rīcību nosaka indivīda «pozitīvo» būtību jeb izvēles spēju, turpretī nespēja pieņemt izšķirīgu lēmumu definē indivīda «negatīvo», uz rīcību un atbildību nespējīgo būtību.

Sartra teātrī izšķiršanos vai neizšķiršanos indivīds apliecina konkrētā situācijās; tikai šo situāciju ietvaros viņam ir iespēja apliecināt, ka viņš spēj būt un ir tas, kas viņš vēlas. Lai cik dramatiski grūta būtu izvēle un atbildības uzņemšanās, tā ir iespējama konkrētā situācijā, kurā indivīds jāapliecina visa viņa morālo vērtību būtība.

Paša Sartra formulējumā, viņa teātrī nav vietas psiholoģiskam portretējumam un skatuve drīzāk ir «rings, kurā cilvēki cīnās par savām tiesībām». Šī atziņa savā veidā ir radniecīga A. Strindberga uzskatiem par drāmas būtību; rakstā, kas publicēts zviedru laikrakstā «*Dagens Nyheter*» (1949. gada 28. janvārī), Sartrs uzsvēris savas teātra estētikas saistību ar A. Strindberga idejām. Taču svarīgi atzīmēt, ka Ž. P. Sartra teātris, kurš tiecas radikāli noliegt tradicionālo psiholoģiskā teātra modeli, savā būtībā (tāpat kā A. Strindberga darbi) tomēr saglabā dziļu saikni ar šo tradīciju. Varbūt viens no pirmajiem šo saistību principiāli uzsvēris E. Bēntlijs, jau 1946. gadā nodēvējot Ž. P. Sartra lugas par «filozofiskām melodrāmām»,³ un šis apzīmējums atkārtoti lietots vēlākajā kritikā. Sartra varoņu izvēle saistīta ar «labā» un «ļaunā» jēdzieniem; un, kaut gan atšķirību šo jēdzienu starpā varoņi noskaidro filozofiskas ievirzes diskusijās un pašiem jēdzieniem piemērotas pretrunīgas iezīmes, vienlaikus tie tomēr ir tradicionālie melodrāmas prestatī, starp kuriem — tikai psiholoģiski un ētiski daudz dramatiskākā konfliktsituācijā — nostādīts Sartra darbu varonis. Šādā nozīmē Ž. P. Sartra situāciju teātris ir psiholoģiskā teātra atvase, kurā varoņa raksturu pārbauda un apliecina viņa eksistenciālās izvēles situācija.

Mārtiņa Zīverta lugas, kuras šādā kontekstā varētu tikt dēvētas par eksistenciālām, arī tiecas uz robežjoslu starp psiholoģisku un principiāli ētisku risinājumu, un par to centrālo smaguma punktu, «lielo skatu» kļūst tieši izvēles situācija, kam pakārtoti citi lugas aspekti.

Šīs pieejas iezīmes pa daļai saskatāmas jau varoņdrāmā «Tīrelpurvs», kurā galvenā varoņa Granta izvēle ir atskaites punkts visām lugas norisēm un tās galējā konsekvencē novērtējamas tikai lugas kulminācijas gaisma uzsvars uz situāciju, kurā nostādīts lugas varonis neatkarīgi no viņa pagātnes gribas, vēl daudz spilgtākā formā iezīmējas virknē trimdas sākuma gadu rakstītu lugu.

M. Zīverta «Karātavu komēdija», kas sarakstīta 1945. gadā, ir rakstnieka darbs, uz kuru varbūt vistiešāk attiecināms «situāciju lugas» apzīmējums.

Sacerējums iedalīts 13 atsevišķos skatos, kas visi kopā rāda situācijas attīstību, kuras ārējie meti iezīmējas jau pašā lugas sākumā. «Karātavu komēdijas» darbība risinās 1943. gadā kādā Rīgas kara slimnīcā, un, izņemot pašus laikmeta ietvarus, lugas personu raksturojumi iezīmēti tikai minimāliem līdzekļiem. Vieta un situācija dota pašā lugas sākumā, kad Obersts ieved slimnīcā ievainotus dezertierus; viņi jāizārstē tiktāl, lai karatiesa varētu piespriest viņiem sodu.

«Ārsts. Tātad, ja pareizi saprotu, tad šie trīspadsmit vīri atvesti šurp, lai viņi te izārstētos. Un, līdzko tas būs noticis, viņi tūlīt stāsies karatiesas priekšā?

Obersts. Kā likums prasa.

Ārsts. Tur jūs kā prokurors viņiem pieprasīsīt nāves sodu?

Obersts. Tas ir mans pienākums.

Ārsts. Un karatiesa viņiem to piespriedīs?

Obersts. Tas ir viņas pienākums.

Ārsts. Tātad man šie vīri jāizārstē, lai viņus varētu nošaut?

Obersts. Likums ir humāns.»⁴

Karam nav ētikas, kas varētu pacelties pāri loģiski formālam attiecību skaidrojumam. Bet M. Ziverta nelielā luga iezīmē vērtības, kas var pastāvēt arī antihumānos apstākļos, — tā ir cilvēka vēlēšanās izšķirties par konkrētu rīcību, un «Karātavu komēdija» veidota kā cita citai sekojošu izšķiršanos virkne.

Vispirms tā ir ārsta izšķiršanās nenodot slimniekus karatiesai, kas būtu iespējams jau dienā, kad viņi atvesti uz slimnīcu. Tālāk tā ir māsas izšķiršanās palīdzēt bēgt jaunākajam dezertierim Medumam, kura pārdzīvojumi viņai šķiet vissmagākie. Un, visbeidzot, tā ir Meduma atteikšanās bēgt vienatnē, jo tas nozīmētu apsardzes pastiprināšanu un cerību zudumu viņa vēl neveselajiem biedriem.

Virkne lugas otrās daļas skatu ietver intrigas mehānismu, jo biedri sāk turēt Medumu aizdomās par nodevību. Taču Medums pierāda savu godprātību lugas finālā; un centrālā dramaturģiskā ass nepārprotami saistās ar ārsta, māsas un Meduma spēju uzņemties atbildīgus, viņu personisko drošību apdraudošus lēmumus.

Izvērstākā risinājumā eksistenciālisma drāmai raksturīgas problēmas iezīmējas M. Ziverta viencēlienos «Kāds, kura nav» un «Tvans». Šīs lugas veido savdabīgu antitēzi starp spēju pieņemt lēmumu situācijā, kas neizbēgami prasa izšķirties, vienlaikus uzņemoties arī zaudējuma smagumu, un nespēju panest situācijas uzlikto slogu. Risinājuma kontrasta dēļ «Kāds, kura nav» un «Tvans» sabalsojas ar līdzīgu pretstatu Ž. P. Sartra pirmajās lugās «Mušas» un «Aiz slēgtām durvīm».

«Mušu» sižeta pamatā ir daļa no mīta par Atreju dzimtas likteni; Sarta ideālais varonis ir Orests, kurš spēj izšķirties par rīcību un uzņemties atbildību, nonāvējot Egistu un Klitaimnestru — sava tēva slepkavas. Savukārt drāma «Aiz slēgtām durvīm» tēlo cilvēkus bez identitātes, personību kodola — un šā kodola trūkumu radījusi viņu nespēja pieņemt izšķirīgus lēmumus atbildīgās situācijās. Lugas varoņi simboliski novietoti modernā ellē, kas nozīmē, ka viņiem nav atpakaļceļa — viņu personības tiek uz tvertas, tās ir fiksētas tā, kā tās sevi parādījušas iepriekšējā dzīvē cilvēka sabiedrībā.

Uz viencēlienu «Kāds, kura nav» lielā mērā var attiecināt apzīmējumu «filozofiska melodrāma», jo te veiksmīgi realizēta drāmas tradicionālo sižetiski psiholoģisko formu un modernā filozofiskā piesātinājuma sintēze.

Psiholoģiskā tēlojuma līmenī vērojama radniecība ar tradicionālo drāmu trīsstūri, ko veido vīrs, sieva un mīļākais. Lugas sākumā abi pēdējie ir privileģētā situācijā, vīrs, kam bija visi iemesli būt nemīlētam, karā ir pazudis, un Zīrai un Iraidam M. Zīverta darbā ir iespējas cerēt uz kopīgu nākotni. Šajā punktā kā rēgs viņu dzīvē ienāk leģionārs ar izkropļotu seju — Kāds, kura nav; tālākajā sižetiskajā risinājumā tas izrādās pazudusais vīrs, kurš tādējādi iezīmē arī vienu no melodrāmas tradicionālā ļaundabīgo funkcijām — kavē divu mīlētāju ciešu un perspektīvu savienošanos.

Taču ārējā intriga vienlaikus ietver būtiskus filozofiskus jautājumus. Pirmais šo jautājumu loks saistīts ar pagātnes nozīmi un vietu cilvēka dzīvē. Lugas sākumā Iraids un Zīra simboliski ir uz jauna nākotnes sliekšņa ar perspektīvu vistuvākajā laikā izklūt no Vācijas bēgļu nometnes. Bet paši sev viņi nemitīgi atgādina par pagātņi — karu, zaudēto dzimteni, pārdzīvotajām šausmām. Atmiņas par vīru saista Zīru pagātnē stiprāk ar citām; visvairāk tās ir bažas, vai pagātne var un vai tai ir tiesības iejaukties cilvēka dzīvē. Kāda (sākumā nepazīta) ierašanās saasina šo jautājumu smalkumu. Un konkrēto pagātņi (vīru svešajā) viņa atpazīst, tā uzplaiksnina viņā tieši tai pašā mirklī, kad Iraids steidzas uz baraku ar laimīgo vēsti, ka viņi būtu tiesīgi atstāt nometni un doties uz Angliju, kur Iraidu gaida nodrošināts darbs.

Pagātne un nākotne šajā punktā satiekas; M. Zīverta varoņu likteņi uzdod jautājumu, vai ir iespējams pagātņi un nākotni saliedēt vienā veselumā — pēc visa, kas noticis. Šis jautājums iezīmē tālāku ceļu varoņu izšķiršanās problēmu, bet netieši uz to atbild jau Kāda mākslinieciskais veidojums.

Kāds toreiz un tagad — tās ir divas gluži atšķirīgas personas; autotopas pasvītro, liekot skaidri saprast, ka te nav vietas cēloņsakarīgai psiholoģiskai motivācijai, eksistē tikai situācija — tagad un te.

Par savu vīru (toreiz) Zīra sarunā ar Kādu saka: «Mans vīrs bija — kā to lai saka? — liels un skaists dzīvnieks. [...] Kaut viņam būtu bijis arī druciņ gara! Kaut simtā daļa no tā, kas ir jums!»⁵

Kāds, tāds, kā viņš ir tagad, ir laikmeta traģiskās realitātes skarta personība, kuras uzmanības lokā ir lielle, neatbildamie jautājumi. Viena no šīm problēmām lugā saistās ar goda jēdzienu. «Vai zināt, kas ir gods un ko viņš tagad dara?» rūgti jautā M. Zīverta varonis. «Viņš smird! Tas ir neapraksts liķis, ko cilvēce šodien bradā netīrām kājām.»⁶ Kāds pretstata goda jēdzienu agrāk un tagad — pretstats ir tikai hipotētisks, jo agrākais Kāds sevi acīmredzot ar līdzīgiem jautājumiem nemocija. «Kāds, kura nav» var kļūt par «Kādu, kurš ir», tikai novēloti atgriežoties pie sev līdz tam svešā agrākā goda jēdziena; to darot, viņš definē pats sevi, un tas ir vienīgais veids, kā iespējams savienot pagātņi (ideālu pagātņi) un nākotni kā vienotas viņa patiesās personības daļas.

«Neatceros... nekā»⁷. Kāds saka pēc ilga klusuma brīža lugas finālā, situācijā, kad viņš atguvis zaudēto atmiņas spēju un dzīve viņam vienlaikus sagādājusi iespēju pieteikt savas tiesības uz Zīru. Atmiņas atgriešanās Kādam vienlaikus nozīmē spēju zibenīgā fokusā tvert savu agrāko dzīvi; viņa izšķiršanās ir spēja atteikties no empīriskās agrākās realitātes, no neīstās, nerealizētās personības daļas, lai ar šo izvēli definētu savu īsto identitāti, kas ir nemainīga pagātnes—tagadnes—nākotnes skalā. Tieši šīs izvēles kompleksumā Kāds kļūst par lugas centrālo varoni; taču līdzīgas izvēles priekšā dramatiķis nostāda arī citus tēlus.

Iraids nepieņem iespēju izlikties, ka viņš nepamana pagātnes drāmas klātbūtni Zīrā un Kādā. Viņa izšķiršanās ir ļaut galīgo lēmumu pieņemt Zīrai — vienīgajai, kurai lugā sižetiski un eksistenciāli tas iespējams. Zīras lēmuma skatuviski tveramā izpausme ir krustiņš; ko viņa lugas finālā uzkar kaklā — kā melodramatisku nastu un eksistenciālu iespēju nedalāmi savienot sevī vienlaikus pagātņi un nākotni. Lugas personas ir cieši saistītas — tikai pēc Kāda spējas uzņemties izšķiršanās smagumu arī pārējie tēli ir brīvi viņu pašu gribas noteiktai izvēlei.

Drāmā «Tvan» M. Zīverts līdzīgi izmanto analītiskās tehnikas elementus, sintezējot pašreizējo norisi ar pagātnes atklāšanos, taču rādot personu rīcībā pretēju reakciju uz situāciju. Arī šajā darbā paralēli eksistē psiholoģiskais un filozofiskais tēlojuma līmenis. Psiholoģiski «Tvanā» tēlota emocionāli uzlādēta situācija, kad kara aviācijas uzlidojuma laikā darbojošās personas iebēgušas kāda nama pagrabā un izrādās, ka no šā pagraba tām vairs nav iespējams izkļūt. Tas liek šiem cilvēkiem vēl un vēlreiz no šķietamās bezizejas situācijas lūkoties atpakaļ dzīvē un izlādēties savstarpēju pārmētumu virknēs.

Taču psiholoģisko norišu atrašanās lugas centrā ir tikai šķietama; problēma, kas nodarbina visus lugas tēlus, īstenībā ir augstā abstrakcijas pakāpi izvirzīts jautājums par dzīves mērķi un iespējām to piepildīt. Tas, no kā personāži cenšas izglābties, ir to līdzšinējā mūžā nepiepildītās, nerealizētās personības. Tieši tas viņiem vēl uz nāves sliekšņa liek tiekties apliecināt dzīvē slēpto (kā Miliša un Lauras attiecības). Un tieši bailes no iespējamā nerealizēšanās, vēlme sevi pierādīt vēl pēdējā brīdī ved uz grotesko situāciju, kad Militis ar Lauru izmisīgi cīnās par zālēm, kas vēl uz stundu var pagarināt viņu eksistenci. (Šī situācija emocionāli veido savdabīgu paralēli ar Estella mēģinājumu nonāvēt Inesi Ž. P. Sartra lugā «Aiz slēgtām durvīm», nodrošinot sev jaunu eksistenci divatā ar Garsinu; tas nav iespējams, ja viņi visi jau ir miruši.)

M. Ziverta luga sākas ar Iras lūgšanu, bet drāmas pēdējais, 20. skaņot ar meistara Valdemāra izteikto vārdu «velns» — doktora Fiasko būtību apzīmējumu. Dramatiķis «Tvanu» veidojis kā līdzību spēli, kurā cilvēka dvēsele atrodas situācijā starp Dievu un Velnu, labo un ļauno. Ļaunums, kas daudzkārt nosaka varoņu rīcību, ir neatrastā istā identitātē; labais — izmisīga vēlēšanās atgūt iespēju sevi pierādīt, kas visspilgtāk iezīmējas Ira tēlā.

«Ira. Kāds prieks!

Dr. Fiasko. Par ko?

Ira. Ka var dzīvot. Ka var soli spert. Ka var gaidīt — kad tiksims šejienes ārā. Tur augšā tagad spīd zvaigznes, it kā nekas nebūtu noticis. Nekad vēl es tā nebiju izjutusi, ka esmu.»⁸

«Dr. Fiasko. Kāpēc tu gribi aiziet? Tur augšā tevi negaida dzīve, bet ciešanas.

Ira. Tad ļaujiet man ciest!

Dr. Fiasko. Neprāts! Kam tas vajadzīgs?

Ira. Man! Es nezinu, kāpēc, bet jūtu, ka tas ir vajadzīgs!»⁹

No visām lugas personām Irai varbūt it vismazāk iemeslu just savas vainas apziņu; tomēr tā ir nenoslāpējama izjūta, ka savu lielo izvēli, kas vienlaikus būtu dzīves apliecinājums, viņa vēl nav paguvusi izdarīt, un tā ir parāds pirmām kārtām pašai sev. Tā nav intelektuāla, bet intuitīva dzīvas un jūtīgas dvēseles atskārsme.

Ceļu atpakaļ, ko Ira iet ar sirds uzdrīkstēšanos, meistars Valdemārs meklē ar urdīgu intelektuālu nemieru; ne velti viņš ir doktora Fiasko pēdējais sarunu biedrs. Vai ir vērts doties atpakaļ dzīvē, kas arī bez drausmīgajām šaubām pēdējās stundās nesusi tik daudz rūgtu atklāsmju? Doktora Fiasko atbilde ir netiešs norādījums, ka vienīgais iespējamais eksistēšanas

veids ir personības realizēšanās saskaņā ar tās būtību: «Elle ir tā, kas ap tevi, un debesis — tas, kas tevī. Ne no vienas, ne otras tu aizbēgt nevari.»¹⁰

Dr. Fiasco vārdos izteikta doma, kas līdzīga Garsina frāzei lugas «Aiz slēgtām durvīm» finālā: «Elle ir citi.»¹¹ Bet plašākā kontekstā Ž. P. Sartra atziņa ir — elle ir tad, kad citi veido cilvēka tēlu no fragmentiem, ko viņš pats ar savu rīcību dzīves laikā nav spējis padarīt par vienotu veselumu. Spēja sevi apliecināt rīcībā vai šīs spējas nerealizēšanās ir galvenais cilvēka būtību noteicošais faktors.

Šāda problēmas nostādne ir pamatā arī nākamajai M. Zīvertam raksturīgajai eksistenciālajai drāmai — viencēlienam «Pēdējā laiva». Arī šai lugai ir netieša paralēle Ž. P. Sartra daiļradē — tā ir drāma «Netīrās rokas». Sartra darbā notikumi tāpat risinās otrā pasaules kara laikā vāciešu okupētā Austrumeiropas zemē ar nosacītu nosaukumu Ilīrija; galvenais pretstats tajā ir starp diviem komunistiem — maksimālistu Hugo, kurš gatavs nogalināt partijas biedru par šķietamu kompromisu, un pieredzējušo revolucionāru Hodekeru, kura paustā taktika ir viltīga sadarbība ar dažādiem politiskiem spēkiem mērķa sasniegšanai. Pats Sartrs vairākkārt uzsveris savu būtisko identificēšanos ar Hodekeru — varoni ar «netīrām rokām», toties skaidru, loģiski izteiktu mērķa apziņu un gatavību uzņemties atbildību arī gadījumos, kas prasa daudzu dzīvību glābšanas vārdā apzināti rēķināties ar cilvēku upuriem.

Arī Melnā Žaņa pozīcija «Pēdējā laivā» ir skaidra un nepārprotama — viņš ir izvēlējies savu rīcības, cīņas veidu okupācijas gados un savu izvēli nenožēlo, atzīstot to par konkrētajā situācijā pareizo. Tikai šķietami sadarbojoties ar ienaidnieku, viņš varējis uzzināt tā plānus un glābt pēc iespējas vairāk cilvēku dzīvību (pazudinot citus tad, kad glābt tos nav bijis iespējams). Žanis ir daļa no savas tautas, zemes; lai piepildītu savu izvēli līdz galam, viņam ir jāpaliek dzimtajā krastā, viņš nevar to atstāt. Tieši tāda ir Žaņa izvēle lugas finālā, spēja palikt un uzņemties atbildību par darīto; viņa jau agrāk izdarītā izvēle pilnā spēkā atklājas lugas finālā, no jauna izgaismojot visus lugas notikumus.

Taču paralēli lugā visu laiku notiek Žaņa iekšēja cīņa — cīņa par tiesībām būt ne tikai vakar, bet arī rīt. Žaņa un Dagas skopos vārdos ietvertais, drīzāk neizteiktais mīlestības stāsts pieder smalkākajiem, kas rodams Mārtiņa Zīverta daiļradē. «Žanī samīlējusies līdz galējam dullumam, bet viņš labi ja kādreiz uz tevi ar pusaci paskatās,»¹² Dagai saka Puika. Žaņa atturība izskaidrojama ar viņa divējādo attieksmi pret savu pagātni — no vienas puses, ar pārliecību par savu godprātību, no otras, — ar šaubām, vai citi (pirmām kārtām Daga) to spēs uztvert līdzīgi paša Žaņa eksistenciālās neizbēgamības izjūtai.

Luga ir Žaņa grandioza cīņa par iespēju savienot savu pagātņi ar nākotni, bet tas būtu iespējams, vienīgi pilnībā atklājot savas rīcības sekas. Daga Tāpēc Žanis reizē baidās un reizē jūt pamudinājumu skart pagātnes lietas. Daudzējādā ziņā šī pagātnes sastapšana, izskaidrošana viņam ir tikpat nepieciešama kā Mindaugam «Varā». «Pēdējā laivā» attiecību izskaņa ir viņa traģiskāka — Daga atstāj bunkuru pirms Žaņa pēdējās, visspēcīgāk pašatklāšanās. Traģiskajā laikmetā Daga nespēj saredzēt Žani ētiski tīro kodolu. Te dzimst Žaņa izmisums un lepnums vienlaikus, ko skaudrā vienkāršībā atklāj lugas fināls — Žanis paliek, viņš pieder zudušajai paaudzei, kas ir tikai pagātne; bet izšķiršanās par savu rīcību pagātnē ir bijis īstais, kas viņam vienīgais atvēlētais personības piepildījums. «Un tāpēc, redzi, ar godu vairs nevar dzīvot, ar godu var tikai mirt»,¹³ lugas beigās Žanis saka Marutai.

Tāpat kā Ž. P. Sartra darbā, viena no zīmīgākajām metaforām M. Ziverta drāmā ir rokas. «Es dzirdēju vijoli un redzēju tikai tavas rokas», Žanis saka Dagai viņu pirmajā sarunā. Un vēlāk, kad jau sācis ritināt Žaņa likteņa stāsts un Dagas mutē pirmo reizi likts vārds «necilvēks», Žanis atbild: «...ja es toreiz nebūtu bijis tur, tad šodien tu nebūtu šis». Tevis jau sen vairs nebūtu. Bet man prātā bija tavas rokas, kas bija tīras ar savu spēli tās bija padarījušas cilvēkus labākus, un es gribēju, lai turpinātos vēl ilgi.»¹⁵

Mārtaņa Ziverta eksistenciālās lugas ir līdzīgas ne tikai savā formālā izveidē (kā izvērsti viencēlieni), tām visām ir kopīgs arī laikmets — otra pasaules kara uzlikta pārbaudījuma gadi, kad izvēles, izšķiršanās, neapdomāta, acīmredzīga lēmuma problēma bija visspilgtākā. Pie šā laikmeta rakstniekiem vēlreiz atgriezās 1979. gadā pabeigtajā lugā «Kopenhāģenas dialogs».

Pēckara posmā daudzas problēmas bija nepieciešams pārvērtēt, jo karadarbības beigām tās joprojām palika neatrisinātas. Žans Pols Sartre vēlākos gados komentējot savas agrīnās lugas, nereti nodēvējis tajās paustā ticību brīvas izvēles iespējamībai par visai naivu un ideālistisku. Pēc viņa sprieduma, cilvēka rīcība tomēr nav šķirama no sociālā konteksta, kas nereti vienlaikus determinē izvēles piepildījuma iespēju.

Līdzīgs «modificēts» eksistencialisms raksturīgs arī Mārtaņa Ziverta «Kopenhāģenas dialogam». Tajā ir daudzas iezīmes, kas radniecīgas iepriekšējām eksistenciālajām drāmām, pirmām kārtām «spriegā situācija aiz fizikas», kā to definējis pats autors. Jau fakts, ka lugas personas ir izcili fizikas kara gados nodarbojas ar urānbumbas radīšanu, vienlaikus pieder dažādām politiskajām nometnēm, rada nesamierināmas pretrunas situācijas. Vācu fiziķis, Berlīnes laboratorijas vadītājs, lugā saukts par Valteru

kura izvēle ir mēģinājums pārliecināt savu audzinātāju, fizikas autoritāti Kristjanu B., ka visas pasaules fiziķiem jāvienojas sabotēt urānbumbas ražošanu, nevar ieņemt tādu pašu pozīciju kā viņa skolotājs, kurš ir dānis un konkrētajā vēsturiskajā situācijā — okupētais valsts pilsonis. «Es domāju tā: ikviens cilvēks ir savas zemes pavalstnieks, arī fiziķis. Vai mēs, kas lūkojam atklāt dabas likumus, drīkstam ignorēt valsts likumus?»¹⁷ lugā jautā Kristjans.

Kristjans nevar pieņemt labi domāto Valtera priekšlikumu; viņam jāizvēlas ceļš, kādā visas pasaules fiziķi var turpināt savus pētījumus, meklējot pretargumentus fašisma agresijai. Tā ir Kristjana izšķiršanās, viņa izvēle, kam vienlaikus ir vislielākās sabiedriskās atbildības svars, jo urānbumbas sprādziena rezultāti ir neparedzami. Tāpēc gribas brīvības apliecinājumam šajā lugā piemīt krietna skeptiskas rezignācijas deģa; un vienlaikus «Kopenhāģenas dialogs» neatstāj drūmu, bezcerīgu iespaidu. Cilvēks tomēr ir viņš pats — ar savu darbu, idejām un izvēli, viņš pats, tiecoties sagādāt labāku perspektīvu citiem. Valters formulē savu nostāju vienkāršos un saprotamos vārdos: «...reiz cilvēki varēs kļūt labāki, ja viņi vispār būs.»¹⁸ Un tikpat skaidra konkrētajā situācijā ir Kristjana un Annijas pozīcija: tad, kad tas notiks, mūsu tautu varbūt vairs nebūs — un tāpēc arī mums šobrīd ir mūsu pienākums.

«Kopenhāģenas dialoga», tāpat kā vairāku pirmajā pēckara desmitgadē sarakstīto M. Zīverta eksistenciālo lugu varoņi nešaubās un neminstinās — izšķirīgajās situācijās viņu nostāja ir noteikta un viņu personība identa viņu izvēlei.

2. M. Zīverts un episkais teātris

Angļu literatūrzinātnieks E. Kenedijs pētījumā par drāmas dialogu uzsver, ka shematizēta 20. gadsimta drāmas karte ietver sevī trīs nozīmīgākās mākslinieciskās sistēmas — tradicionālo jeb dialoga drāmu, kas te pēc sava rakstura ir nosacīti «centriskā», un divus polus, ko veido episkais teātris un absurda drāma.¹⁹

Dialoga drāma ir M. Zīverta daiļradei raksturīgākā mākslinieciskā sistēma, par kuras ideālformu viņš 40. gados uzlūkoja izvērstu viencēlienu. Šīs formas principi pamatos M. Zīvertam bija skaidri jau Latvijā, un to izmantojums vērojams gan lugās, kas trimdā turpina jau agrāk aizsāktās tradīcijas, gan eksistenciālisma ideju iezīmētajās drāmās — tāpat kā Ž. P. Sartra teātris pamatievirzē turpina un modificē dramatiskā teātra estētiku.

Tomēr ietekmīgais ungāru drāmas teorētiķis Peters Šondi savā darbā par moderno dramatiķu²⁰ uzskata, ka jau 19. gadsimta beigās iezīmējās visaptveroša dialoga drāmas jeb, Šondi formulējumā, absolūtās drāmas krīze, kas saistās ar epikas principu aizvien lielāku dominanti drāmā, rakstniekiem savā daiļradē cenšoties skart aktuālas laikmetīgas problēmas. Šondi analīzē atklāj būtiskus episkā «vērotāja» klātbūtnes efektus jau H. Ibsena, A. Strindberga un citu modernās drāmas aizsācēju darbos. (Šādā nozīmē «episkā vērotājs» ir arī Dr. Fiasko M. Zīverta lugā «Tvans».)

20. gadsimta iespaidīgākais episkā teātra teorētiķis neapšaubāmi ir Bertolds Brehts, lai gan kritikā daudzkārt norādīts, ka Brehts savu teoriju sintezējis no jau agrāk izvirzītu ideju atsevišķiem aspektiem (kā vienu no šīm mākslinieciskā paņēmiena priekštečiem parasti min krievu formālās skolas ieviesto «atsvešināšanas paņēmiena» principu).

Latviešu drāmas teorijā un analīzē pagaidām nav nostiprinājušies tik precīzi apzīmējumi, kas ļautu konsekventi šķirt Brehta formulētās idejas no viņa priekšgājēju idejām. Citaute literatūras teorētiķu darbos daudzkārt uzsvērts, ka Brehta «atsvešināšanas efekts» (*Verfremdungseffekt*) nav identisks atsvešināšanās (*Entfremdung*) jēdzienam, kas nostiprināts K. Marksa filozofijā.²¹ Marksisma klasiķa darbos šim jēdzienam ir konsekventa saturiska (sabiedriskas idejas, kas apzīmē sabiedrisku procesu) slodze; V. Šklovskis piedāvātajā formālās skolas teorijā savukārt ir runa par «atsvešināšanas paņēmieni» («priem ostraņeņija») kā tīri estētisku kategoriju.²² Brehta «*V-effekt*» zināmā mērā apvieno abas šīs parādības puses, sociālo un estētisko. Sociālais mērķis ir panākt skatītāja racionālu līdzdalību uz skatuves notiekošajā; savukārt estētiski tas notiek ar atsvešināšanas paņēmieni palīdzību.

Angļu literatūrzinātnieks Pīters Brukers rakstā par galvenajiem B. Brehta drāmas teorijas terminiem uzsver, ka vācu dramatiķa teorijas un prakses pamatā lielā mērā ir «elementu sadalīšanas» paņmiens, kas rada drāmu kā fragmentu salikumu tradicionālā kompozicionāli saliedētā sacerējuma vietā, kas vērstas uz vienota pārdzīvojuma radīšanu.²³ Sekojot V. Meierholda un E. Piskatora idejām, Brehts par vienu no drāmas nozīmīgākajiem principiem izvirza elementu montāžu; no vienas puses, te saglabājas vēstījuma princips (kā episks paņmiens), no otras, vēstījuma elementi ir savstarpēji atsvešināti un tie prasa skatītāja racionālu novērtējumu, sekojot drāmas autora piedāvātajam modelim.

Brehta teātrī nav iespējams tāds jēdziens kā «dekors» — robežas, kur jāiekļaujas dramatiskajam darbam, lai to varētu uzskatīt par drāmas literatūras veida specifisku atbilstību. Te ir iespējams viss; pats Brehts vien no dramatiskā un episkā teātra atšķirību pāriem formulē tā: dramatiskā

teātrī pastāv kauzālas attiecības starp ainām, episkajā teātrī katra aina eksistē «pati sev».²⁴

Iespējas, ko piedāvā episkā teātra «brīvība», ir vilinošas katram autoram. Īstenībā Brehts tikai piešķirīs konkrētas aprises un teorētisku pamatojumu «skatu lugas» jeb «atvērtās formas» struktūrai, kas jau izsenis eksistējusi kā pretstats «slēgtajai formai».²⁵

Šādā kontekstā par drāmas iespējām un to praktisku izmantojumu daudz domājis arī Mārtiņš Zīverts. Dramatiskā un episkā teātra forma viņa teorētiskajos atzinumos parasti pretstatīta kā analītiskā un sintētiskā luga.

Piezīmēs traģēdijai «Vara» M. Zīverts raksturojis sintētiskās un analītiskās lugas svarīgākās iezīmes. «Ainu tehnikā parasti darinātas t.s. sintētiskās lugas. Tajās darbības pavadīens risinās no ainas uz ainu un par dramaturģisku vienību tas kļūst tikai tad, kad luga beidzas. Cēlienu tehnika iet pretējo ceļu. Dramaturģiskā vienība tur implicēta jau lugas ekspozīcijā, un lugas darbības norise ir tikai ekspozīcijas loģiskās konsekvences. Tāpēc šo tehniku var apzīmēt par analītisku. Kamēr ainu lugā mēs interesējamies par to, kas notiek, cēlienu lugā turpretī mūsu uzmanības centrā ir — kā tas notiek. Ja luga veidota pareizā cēlienu tehnikā, tad vērīgs skatītājs jau no ekspozīcijas var secināt, kas notiks, viņu tikai interesē, kā autors to parādīs. Ņemot palīgā salīdzinājumu, varētu sacīt, ka sintētiskā ainu luga ir kamola uztīšana, turpretī analītiskā cēlienu luga ir kamola notīšana.»²⁶

Būtisku sintētiskās drāmas īpatnību, kas balstās uz jau iepriekš uzsvērtās atziņas par epizodes (ainas) izmantojuma principiālu atšķirību no dialoga drāmas, šā Zīverta izteikuma sakarā aplūkojis Alfrēds Straumanis rakstā par M. Zīverta lugu uzbūvi:

«Šai sakarībā jāaiizrāda uz kādu sintētisko drāmu īpatnību.: to norise ir epizodiska, un šie epizodi neseko viens otram kauzāli. Tie bieži vien ir pat pretstatā viens otram, un tikai pēc divu vai vairāku epizodu skatīšanas rodas sintēze. Šis ir tas process, par ko runā Zīverts ar savu kamola uztīšanas metaforu.»²⁷

Taču ne visas ainu tehnikā uzrakstītās M. Zīverta lugas pēc saviem mākslinieciskajiem principiem radniecīgas episkajai drāmai (kā jau uzsvērts, savā konsekvencē Zīverta viedoklis par «episko teātri» visumā bijis noraidošs). Ainu tehnikā rakstītas jau M. Zīverta agrīnās lugas «Lietuvēns» un «Nafta», un piezīmēs «Čūskas» pirmajam variantam 1931. gadā dramatiķis jau uzsvēris modernās ainu lugas iespējamās teorētiskos pamatus. Zīverta galvenais arguments ir loģiski racionālas ainu savstarpējās attiecības, ko viņš arī tiecies realizēt «Čūskā». Vēl konsekvētākas šīs attiecības ir lugā «Nafta» — te kontrasti starp vidējām, ainām tiešā veidā virza uz priekšu sižetisko darbību. Nepārprotamas kauzālas attiecības ainu starpā

ir lugās «Melngalvji» un «Karātavu komēdija». (Vienīgo izņēmumu šai ziņā veido drāma «Āksts» ar mēģinājumu atveidot V. Šekspīra lugu «Vērtās struktūras» neobligātās ainu attiecības; raksturīgākā šai ziņā ir Strefordas aina.) Var piekrist A. Straumaņa uzskatam, ka vienīgā M. Zivertuga ar episkā teātra principiem būtiski radniecīgu ainu montāžu ir 1954. gadā sarakstītā drāma «Rūda».²⁸

Arī «Rūdā» zināmā mērā ievērots simetrijas princips ainu izkārtojuma par ko M. Ziverts samērā detalizēti rakstījis lugas Austrālijas izdevuma pēcvārdā.²⁹ Taču šajā gadījumā, pirmkārt, ainu attiecības veido sarežģītā vairākpakāpju struktūru, otrkārt, to savstarpējais sakars nav kauzāls, bet formāls, būtībā — antitētisks, ainām veidojot dažādus pretstatu pārus; tāpēc ir pamats apgalvot, ka «Rūdas» uzbūves pamatā ir montāžas princips.

Pēcvārdā lugas izdevumam autors norāda, ka «Rūdā» savienoti divi atšķirīgi estētiski principi — groteskais ar traģisko.³⁰ Drāmas teorijas veidoturē šī formula bija pamatā vienam no mēģinājumiem formulēt visplašākā tēlojuma amplitūdas iespējas dramatiskā darbā.³¹ Dažādo elementu sastatījums M. Zivertam kalpo lugas pamatidejas izteikšanai — tas ir individuāls un sabiedrības krass pretstatījums, paša dramatiķa formulējumā: «individuāls cilvēks ar pūli — cilvēks, kas dažādās variācijās ik dienas risinās ap mums». «Rūda» ir viena no tām M. Ziverta lugām, kurās rakstnieks līdztekus individuāla garīgās pasaules atklāsmei tiecies parādīt sabiedrības kā butaforisku mehānismu, sistēmas funkcionēšanas būtību.

Individuālās eksistences pasauli lugā pārstāv profesors Kristofers, Karla un profesora asistents. Mehānisko pasauli veido pārējo lugas tēlu kopums, kas lielākoties eksistē kā monolīts veselums, sava veida trīsvienība, kas pārstāv Kriminālinspektors, Kabinetšefs un Zinātņu akadēmijas sekretārs. Tā ir savienība, kas reprezentē attiecīgi valsts pārraudzību, pārvaldi un ideoloģisko virskundzību (te jāatceras Zviedrijas ZA lēmumu rezonanses). Šiem cilvēkiem, iespējams, ir savas domas, taču viņu funkcionēšana kopumā veido valsts mehānismā šo domu nepieciešamību (un iespējamību) noraida. «Savienība es nodevu kā zinātņu akadēmijas sekretārs, ne kā cilvēks! Es citu ģeologu sekcijas memorandu, kas nekādā ziņā nesakrita ar manām personīgajām domām. Kā amatpersonai man bija tiesības izteikt tikai sekcijas ieskus, ko es arī darīju»,³³ lugā saka akadēmijas sekretārs.

Ainu montāžas pamatprincips ir šo polāro pasaulu pretstatījums; tomēr M. Ziverts izmantojis arī citus mākslinieciskus paņēmienus. Pirmajā inspektors un Kristofers pretstatīti kā pretendenti uz akadēmijas sekretāra meitas Hannas roku; tā ir salonkomēdijas («drawingroom comedy») stilistikā kurā iederas gan profesora izklaidība, gan Hannas preciozā koķetērija, gan inspektora stūrainā paštaisnība. Taču tālākās ainas izgaissina sadzīvu

risinājuma šķietamību. 2. aina tēlo profesora ekspedīciju kalnos, kur, par spīti grūtībām, tiek atklātas lielas rūdas rezerves; 3. aina — valsts oficiālo reakciju uz Kristofera plānu apgūt bagātības, ignorējot valsts pretenzijas, jo tā nav atbalstījusi viņa pētījumus. Viena no cīņas metodēm ir profesora ievietošana trakonamā (4. aina); taču jauna ekspedīcija, ko vada profesora asistents, apliecina rūdas bagātību esamību, par ko radio ziņotājs un valdība informē sabiedrību 5. ainā, vienlaikus atzīstot profesora Kristofera nepelnīto ievietošanu dziedniecības iestādē. Lugas pēdējā, 7. ainā ir mēģinājums Kristoferu ar godu ievadīt atpakaļ sabiedrībā (tā beidzas leģenda, uz kuras balstās M. Ziverta luga), taču profesors, sabiedrībā vīlies, šo piedāvājumu noraida.

Tādējādi indivīda un sabiedrības nostāja un intereses pretstatītas gan atsevišķu ainu montāžā (īpaši 2. un 3. ainas, kā arī 5. un 6. ainas — profesora un troļļa dialoga — kontrastā), gan kopējā sižetācijas/desižetācijas mehānismā. Sižeta pamatā ir profesora Kristofera vēlme izdarīt atklājumu, paredzot, ka dabas bagātību izmantošanas iespēja padarīs laimīgākus cilvēkus; tomēr lugas risinājumā, jau sākot ar 3. ainu, attīstās desižetācijas process — sākotnējo fabulas aizmetni nomaina cits centrālais skatpunkts: valsts kā mehānisms, kas sākotnēji mēģina piemēroties esošajai situācijai, bet tālākajā darbībā — piesavināties visas priekšrocības, ko tai sagādā situācijas izmaiņa.

Paralēli sižetiskajam risinājumam veido lugas centrālā, profesora Kristofera rakstura atklāsme. «Rūdā» ir trīs ainas, kas nosacīti veidotas no profesora attiecīgā brīža uztveres perspektīvas, — 2. un 6. aina kalnos (ar to gluži atšķirīgo semantiku, ko nosaka šo ainu vieta lugas struktūrā) un 4. aina azīla dārzā (M. Ziverts īpaši uzsver vājpērātīgo nama dīvaino neparastumu — arī tas ir profesora Kristofera redzējuma nosacīts). Savukārt pārējās lugas ainas veidotas no cita redzespunkta, un tajās profesors Kristofers darbojas kā nomaļa persona (5. ainā viņš nepiedaiās nemaz). 1. ainā vēl galvenokārt var runāt par tehnisku paņēmieni — centrālā tēla uznāciena sagatavošanu; turpretī 3. un 7. ainā šai atšķirīgajai perspektīvai jau ir lugas struktūrā nostiprināta principiāla nozīme.

3. ainā profesors kā aizturēta persona ierodas Trīsvienības slepenajā sēdē, kur viņu vērtē nevis kā jaunatklājēju (ar ko beidzas 2. aina), bet kā aizdomās turēto, kam uzlikts pienākums sevi attaisnot. Dominējošais spēks te ir mehāniskie un provokatīvie jautājumi, kuriem pakļautas Kristofera īsās atbildes.

«Inspektors. Vai jums bija līdz aparāti, ar ko izdarīt dziļurbumus un tā noteikt rūdas slāņu izplatību?

Kristofers. Nē.

Inspektors. Kā tad jūs to noteicāt?

Kristofers. Pēc intensitātes, ar kādu kompasa adata tiecās pret metālu masu zināmā attālumā.

Inspektors. Sekretāra kungs, vai šādā veidā iespējams noteikt rūdas masu?

Zinātņu akadēmijas sekretārs. Nē.»³⁴

Savukārt 7. aina veidota kā publiska ceremonija profesora Kristofera svinīgai ievadišanai atpakaļ dzīvē. Līdzīgi 1. aintai (tikai atšķirīgā stilistikā) tiek veikti visi nepieciešamie priekšdarbi galvenās personas uznācienam un šis uznāciens ar attiecīgu teātrālu efektu arī notiek — Kristofers parāda publikai trako nama trepju augšgalā. Tomēr šā iznāciena konsekvences ir pilnīgi pretējas gaidītajām — Kristofers noraida publisko atzinību un norāda uz savu nepiederību mehāniskajam inscenējumam.

Jānis Rudzītis, recenzējot M. Zīverta «Rūdu», pauž uzskatu, ka Kristofera beigu uzruna veidota pārlietu programmatiski.³⁵ Salīdzinot šīs lugas finālu ar M. Zīverta kamerlugu beigu monologiem, iespējams, var nonākt pie secinājuma par pēdējo augstāku literāro vērtību. Taču «Rūdas» finālā autors apzināti piešķīris ne tik daudz literāru, cik teātrālu iespaidīgumu. Atšķirībā no kamerlugu intīmās atklāsmes (pat Mindaugs «Varā» situācijā ietvaros var būt maksimāli personisks) Kristofera lugas finālā teiktais situācijas diktēta publiska runa. Noraidot iestudēto procedūru, Kristofers negribot ir tai pakļauts un viņam neizbēgami nepieciešams oratoriski spīdīgs un efektīgs «aiziešanas» (un fināla) efekts; protams, savā improvizētajā runā profesors turas tieši pie tiem jēdzieniem, ko visbrīvāk pārvalda.

«**Kristofers.** [...] Atzīmējiet to savos bloknotos, iespiediet laikrakstos un telegrafējiet uz visām pasaules malām, jo tās bagātības jums neatņems neviens. Jo šī rūda, mani draugi, ir likta ikvienā cilvēkā un katrā dvēselē. Topiet gara kalnračī, mani draugi! Celiet gaismā to dievišķo rūdu, kas kopš gadu miljoniem guļ jūsos pašos! Attīriet to no patības sārņiem un skaudības oksīdiem, karsējiet to savas mīlestības ugunīs, lai izdeg niknais fosfors un naida sērs... lai atraisās dievišķais metāls skanīgs un tīrs — brīvs top gars!

(Fanfarām skanot, viņš dodas pa kāpnēm uz augšu, viņam seko Kristofera direktors un abi sanitāri. Vārti aizveras.)»³⁶

Kristofera aiziešanā uz āru tiek izgriezts pats teātra mehānisms — «efekta» radīšana. Pārējās personas šādā situācijā it kā netieši identificējamas ar publiku — tā ir publiska, pie publikas vērsta runa. Nekur tieši nemantodams B. Brehta «episkā teātra» tehniku, M. Zīverts vairākos «Rūdas» elementos — īpaši ainu montāžā un dialogā — ir pienācis diezgan tuvu Brehta risinājumiem.

E. Kenedijs kā vienu no būtiskākajām B. Brehta brieduma posma lugu īpatnībām uzsver plašu valodas spektra izmantojumu, savijot bezpersoniska un personiska dialoga elementus, kā arī to mijiedarbības efektu. (Fascinējoša ir, piemēram, analīze, kas atklāj, kā Šen Te un Jang Suna dialogs lugā «Krietnais cilvēks no Sečuānas» iegūst personiskuma dimensijas, un kā ainās, kurās Jang Suns sarunājas ar partnera dubultnieku Šui Ta, šis personiskums pārvēršas bezpersoniskumā, nespējā — un neiespējamībā — runāt savstarpēji saprotošā izteiksmē.³⁷)

Būtiskas bezpersoniskā un personiskā dialoga līdzāspastāvēšanas iezīmes atklāj arī «Rūdas» analīze. Šī ir viena no ļoti retajām M. Ziverta lugām, kurā replika var eksistēt bez konkrētas tās izteicējas personas — balsis saplūst žurnālistu un fotogrāfu izsaucienu korī 7. ainā. Arī 5. ainā visa personu izturēšanās ir publicitātes nosacīta — notiek tieša radiotranslācija (līdzīgs efekts izmantots B. Brehta lugā «Trešās impērijas bailes un posts»). Arī visu valsts intereses pārstāvošo personu runa ir (un tai jābūt) izteiksmē bezpersoniska, kā jau tas apliecināts iepriekš citētajā sekretāra replikā.³⁸ Vienlaikus šīs izteiksmes mākslotību M. Ziverts atklāj faktiskā pretrunā, ka «valstiskie» argumenti bieži vien nemanāmi ieslīd personisko ambīciju sfērā, tikai no tās secinot arī «sabiedrisko kaitīgumu», kā inspektora vārdos 3. ainā:

«Un, ja tuvāk paanalizējam profesora Kristofera izrīcības veidus, tie jāatzīst par visai dīvainiem, lai neteiktu vairāk. Saki — kurš normāls cilvēks, ierazdamies pie bīdināmās jaunavas ar veselu rožu klēpi, to pasniegs viņas kalponei? Saki, kurš normāls cilvēks savu mantojumu izšķiedīs kādā neprātīgā ekspedīcijā..? Kurš normāls cilvēks sacelsies pret valsti tik atklātā veidā, kā to dara Kristofers?»³⁹

Līdzekus plaši deklarētajai nepieciešamībai aizstāvēt valsts intereses oficiālās personas M. Ziverta lugā iezīmētas arī ar kosmopolītisku tendenci (kā bezpersoniskumu pastiprinošu pazīmi). Sajūsmināts par jaunajām perspektīvām, kabinetšefs uzsver: «Jau rīt, kad vēsts par jaunatrastajām rūdas bagātībām aplidos pasauli, mēs avansēsīm politiskā rangā un otrās šķiras lielvalstu grupā tūlīt ieņemsim goda pilno ceturto vietu.»⁴⁰ Neuzkrītoša, bet raksturīga autora ironija ieslēpta arī valsts vadītāja frāzē: «Līdzko valdība būs paēdusi lunci [!], tā sapulcēsies ārkārtējā sēdē..»⁴¹

Savukārt profesora Kristofera tēlā sintezēta gan viņa publiskās izteikšanās prasme, kas viņam bijusi sabiedrības uzspiesta (lugā ir norāde, ka pēc savas ekspedīcijas panākumiem profesoram bijis jāuzstājas divdesmit sešās publiskās sanāksmēs), gan dialogi ar Karinu, kas veidoti līdzīgā cilvēciskā kontaktā ar pašatklāsmes iespēju kā M. Ziverta kamerlugās, gan sava veida iekšējs monologs sarunā ar trolli 6. ainā. Kristoferam piemīt

spēja eksistēt atšķirīgās saziņas sistēmās, kas birokrātiskajā pārvaldes mehānismā iesaistītajiem jau ir zudusi. Tāpēc valoda «Rūdā» ir viena no būtiskākajām mākslinieciskās izteiksmes formām, kas ļauj autoram pretstatīt individu un bezpersonisku sabiedrību, individu un pūli.

Individualitātes zudums, cilvēka identitātes problēma ir viena no raksturīgākajām pēckara drāmā, tajā skaitā vāciski rakstītajā drāmā, ko vistiesīgāk ietekmēja B. Brehta teātra teorija un prakse un kuras dominējošās figūras bija F. Dirrenmats un M. Frišs. A. Straumanis liecina, ka viņa veiktais «Rūdas» tulkojums angļu valodā raisījis spriedumu par M. Zivertu kā F. Dirrenmata (un B. Brehta) tradīcijā rakstošu autoru.⁴²

Liekas, ka M. Ziverta attiecībās ar episko teātri mazāk var runāt par noteiktu ietekmi, vairāk par atsevišķu estētisko meklējumu paralēlismu, kas apliecina Ziverta modernitātes izjūtas pieaugumu pēckara periodā. Reālajos apstākļos M. Zivertam nebija iespējas praksē pārbaudīt «Rūdā» izmantotās tehnikas iedarbību; bet episkais teātris vēl vairāk nekā dramatiskais teātris ir spilgti scēniska forma (ne velti arī Brehts vairumā gadījumu runā par episko «teātri», nevis drāmu). Kā uz skatuves realizēsies aīmā montāžas princips? cik efektīvi ir teatralizācijas elementi un retoriskā izteiksme «Rūdā»? — bez konkrētas atbildes uz šiem jautājumiem M. Ziverta tālākos eksperimentos episkā (vai sintētiskā) teātra virzienā nedevās.

3. M. Ziverts un absurda drāma

Ne tik krasā teorētiskā formulējumā kā B. Brehta darbos nearistoteliskā (jeb episkā) drāma praksē jau ilgstoši bija dramatiskā teātra pretstats. Turpretī absurda drāma ir 20. gadsimta otrajā pusē radīts jēdziens, kas raksturo vienu no modernā teātra attīstības zīmīgākajām līnijām, īpaši pie mējos gadu desmitos pēc otrā pasaules kara.

Arī absurda teātris turpināja jau 19. gadsimta drāmas aizsāktu tradicionālās dramatiskās formas «dekonstrukcijas» procesu. Šeit nav iespējams izsekot absurda tradīcijai agrākajā dramaturģijā; svarīgi ir principiāli uzsvērt, ka drāmas attīstība pēckara posmā nereti gājusi dažādu dramatiķu rokās dziļas būtiskas radniecības virzienā. Amerikāņu literatūrzinātnieks Džordžs Velvorts to dēvē par «protesta un paradoksa teātri», uzskatot, ka pēckara drāmas stilistikajās atšķirībās tuvību rada kopēja tēma (protests) un kopēja dramatiskā tehnika (paradokss).⁴³ Dž. Velvorta pētījumā vienkop aplūkojam gan franču absurda drāmas autori, gan B. Brehta tradīciju turpinātāji vāciski rakstītajā drāmā F. Dirrenmats un M. Frišs, gan angļu eksperimentālisti (H. Pinters, N. F. Simpsons) un tradicionālisti, pie kuriem Velvorts piešķir skaita t.s. jauno dusmīgo dramatiķu kopu. Savukārt literatūrzinātnieks R.

berts Brusteins «dumpīgā teātra» («*the theatre of revolt*») liniju virza no H. Ibsena un A. Strindberga līdz pat B. Brehta un Ž. Ženē drāmām.⁴⁴

Angļu literatūrzinātnieks A. Hinčlifs norāda, ka absurda teātra autori savā ziņā klasiski realizē B. Brehta «atsvešināšanas» principu, radot tēlus, kuru rīcība ir nesaprotama un neizskaidrojama un ar kuriem skatītājam ir grūti identificēties.⁴⁵ Pat ja uzskatām, ka episkā un absurda teātra līdzība vērojama vairāk atsevišķu tehnisku paņēmienu sabalsošanās līmenī, gluži neapstrīdams ir fakts, ka tieši Berlīnes Ansambļa viesošanās Parīzē 1954. gadā bija būtisks teorētisks un praktisks impulss, kas sakrita ar absurda teātra veidošanās ziedu laiku,⁴⁶ kad modernā drāma meklēja atbilstīgāku veidu, kurā ietvert laikmeta radītās vilšanās un izmisuma izjūtas, cinismu un skepsi.

Šo meklējumu procesā acīmredzama ir ideju pārmantotība no franču eksistenciālisma absurda drāmā. Absurda teātris tikai atrada jaunu tehniku, «atteicās no argumentācijas par cilvēka eksistences absurdu, tā vietā parādot šā absurda esamību konkrētos skatuves tēlos»⁴⁷; tomēr pats «absurda» jēdziens jau bija formulēts A. Kamī 1942. gadā sarakstītajā esejā «Mīts par Sizifu».

«Pasaule, ko var izskaidrot saprāts, lai cik nepilnīga tā būtu, ir izprotama pasaule. Bet universā, kurā pēkšņi nav vietas ilūzijai un gaismai, cilvēks jūtas kā svešinieks. Viņš ir neglābjams trimdinieks, kam vienlaikus atņemtas atmiņas par zaudēto dzimteni un cerība uz apsolīto zemi, kas nāks. Cilvēka un viņa dzīves, aktiera un darbības vides atšķirtība ir Absurduma izjūtas būtība.»⁴⁸

A. Kamī un Ž. P. Sartra drāmā cilvēkam, izprotot situācijas fatālo nepārveidojamību, tomēr piemīt brīvība vienlaikus izvēlēties un tā definēt savu identitāti konkrētas situācijas ietvaros. Absurda teātris šajā ziņā sper soli tālāk — tas cenšas atklāt «cilvēka eksistences bezjēdzības izjūtu»⁴⁹. E. Jonesko formulējumā — «zaudējis savas reliģiskās, metafiziskās un transcendentālās saknes, cilvēks ir pazudis; visas viņa darbības kļūst bezjēdzīgas un absurdas»⁵⁰.

Mārtiņa Živerta radniecība eksistenciālisma filozofijas idejām pēckara posmā ir neapstrīdama; turpretī galējā secinājuma konsekvence, kādu no tās atvasina absurda drāma, var likties grūti saradojama ar Živerta pasaules skatījumu. Nav jābrīnās, ka M. Živerta attiecības ar absurda drāmu ir maz skarts temats; un kopumā var piekrist literatūrzinātnieka Jura Silenieka uzskatam, ka principiālajos pasaules skatījuma pamatos M. Živerta drāma savā konsekvencē ir būtiski atšķirīga no absurdistu versijām.⁵¹

Tomēr Mārtiņš Živerts pats vienu no savām lugām dēvējis par «absurdu spēli divās dubultainās»⁵². Absurda dramatiķus viņš atkārtoti min autobio-

grāfijā «Garāmejot», turklāt kontekstā, kas ir galēji noraidošs tikai pirmajai vērojumā. Ziverta it kā «garāmejot» paustais viedoklis īstenībā ir ambivalents. «Ibsens man palicis lielākais dramatiķis, kāds jebkad pasaulē dzīvojis,» raksta M. Ziverts. «Viņa suverēnā forma atgriežas arī modernā absurdistu skrīpojumos.»⁵³ Ziverta teksts (un konteksts!) liecina, ka absurda drāma viņam ir labi pazīstams jēdziens un par tehniskajiem risinājumiem šajās lugās, to formu viņam ir nācies domāt. Varbūt ne pats pēdējais motīvs te bija atkārtoti atgriezusies doma, ka Ziverta lugas varētu ieinteresēt kādas no Eiropas skatuvēm,⁵⁴ 50. gadu teātrī absurds savā ziņā bija modernās drāmas sinonīms.

A. Straumanis rakstā par M. Ziverta lugu uzbūvi skar arī M. Ziverta un absurda teātra attiecību problēmu. Viņš citē Ziverta piezīmi pie «Fiasko», ka «lugu neraksta, lai attēlotu zināmu notikumu, bet gan fabulisku situāciju izmanto, lai tajā izteiktu zināmu pārdzīvojumu», un tālāk komentē «...ir iespējams, ka ar augstāk minēto piezīmi Ziverts mēģina attaisnot dažus savus soļus absurda teātra virzienā. Absurda teātris «fabulisko situāciju» bieži izmanto, lai «izteiktu» zināmu pārdzīvojumu, tādā veidā radot specifisku gaisotni, kas savukārt ietekmē skatītāju noskaņu, ar kuras palīdzību iespējams kontrolēt un, ja vajadzīgs, mainīt pārdzīvojuma asuma skatītājos.»⁵⁵

M. Eslins savu ietekmīgo grāmatu par absurda teātri sāk ar liecību par S. Beketa lugas «Godo gaidot» izrādi Sankventina cietumā Sanfancisko īpaši uzsverot ieslodzīto situācijas neparasto sakrītību ar lugas gaisotni, kurā ideāli atbalsojas lugā ietvertais izmisīgs (un bezcerīgs) gaidīšams noskaņojums un pārdzīvojums.

Ja atskatāmies uz A. Kamī okupācijas gados formulēto absurda izjūtu, tā būtiski atbalso šīs atstumtības pārdzīvojumu. Un Kamī formulējumi cilvēks kā «svešinieks», kā «trimdinieks», kam «atņemtas atmiņas par zaudēto dzimteni un cerība uz apsolīto zemi, kas nāks», — liekas it kā Mārtiņa Ziverta, okupācijas laika «svešinieka» un pēckara gadu trimdinieka, situācijai īpaši pieskaņoti. M. Ziverta un viņa paaudzes pārdzīvojums atbilst Eiropas nāciju izjūtām šajā laikā kopumā; tāpat kā daudziem gadsimtu vidus intelektuāļiem, okupācijas atsvešinātība un pazemojums, ko vēlu padziļināja izdzīvības un pamestības izjūta, tika sāpīgi izdzīvots rakstnieka šā laika darbos.

Pēcvārdos vairākām lugām Mārtiņš Ziverts uzsvēris indivīda bezspēcīgā otrā pasaules kara gadu situācijās. Pēcvārdā lugai «Fiasko» viņš sāpīgi atceras pratināšanu čekā 1941. gadā. Piezīmēs lugai «Nauda» M. Ziverts savukārt uzsvēris pretenziju bezjēdzību, kādu pret šā darba iestudējumu izteica vācu okupācijas ierēdniecība. Un nav nejauši un nepamatoti p

pirmajām eksistences absurdisma izjūtām runāt tieši šīs 1942. gadā sarakstītās lugas sakarā. Zīmīgi, ka absurdiskums «Naudā» pirmām kārtām fiksēts ar valodas palīdzību.

Valodas problēma, tajā ietvertā sazināšanās neiespējamība ir viens no absurda teātra centrālajiem elementiem, un šajā ziņā teorētiķi ir vienisprātīgi. Taču rakstnieka un valodas attiecības vērtētas atšķirīgi. Pētījumā par absurda jēdziena izpratni A. Hinčlifs dažu lappušu robežās citē divus šķietami diametrāli pretējus viedokļus — M. Eslina formulēto «nesakarīgas baublēšanas» (*incoherent babbling*) principu kā daudzu dialogu struktūras pamatu un literatūrzinātnieka Irvina Vardla uzskatu, ka absurda drāmā «valodas dzelžaina precizitāte un konstrukcija [tiek saglabāta] kā rakstnieka vienīgā aizsardzība pret esamības (*living experience*) haosu»⁵⁶.

Iespējams, ka dziļākajā būtībā šie viedokļi ir savienojami. Kaut absurda drāmas autori, piemēram, S. Bekets, reizumis argumentē, ka viņu «anti-teātra» izteiksmes pamatā ir «nonsenss», vienlaikus rakstnieka intelekts pārredz pašu valodas «izšķīšanas» procesu, tajā ietverto dziļāko jēgu. Zīmīgi, ka E. Jonesko savu pirmo lugu «Plikgalvainā dziedātāja» dēvējis par «valodas traģēdiju». Sazināšanās neiespējamība Jonesko varoņiem ir valodas izveidots sprosts — kontaktēšanās mēģinājums pārvēršas neiespējamībā atklāt savu un iepazīt citu personības būtību. E. Jonesko nākamajā lugā «Stunda» atklāta cita šā fenomena izpausmes forma — valoda kā dominantes un varas realizēšanās, tās lietojums — veids, kā pakļaut vājāko sarunas partneri savai ietekmei. Šai ziņā «Stunda» visai tieši atklāj kādu franču 20. gadsimta vidus teātrim ļoti būtisku tradīciju — tas ir Augusta Strindberga lugu iespajds.

Literatūrzinātnieka Antonija Sverlinga pētījumā apzinātas A. Strindberga darbu ietekmes īpatnības uz franču moderno teātri.⁵⁷

Par Strindberga lomu rakstījuši arī paši dramatiķi, piemēram, Sartrs, vairākas zviedru rakstnieka lugas tulkojis viens no absurdistiem A. Adamovs. A. Sverlinga galvenais secinājums — ka Strindbergs ietekmējis franču teātri ar tradicionālās un netradicionālās pieejas sintēzi, ar savu vēlīno lugu difūzo, iekšējā pārdzīvojuma dominēto formu un — naturālisma posma drāmu koncentrēto «smadzeņu cīņu» tiklab zemapziņas, kā virsapziņas (lingvistiskā) līmenī. E. Jonesko «Stunda» ir viena no lugām, kas diezgan tiešā veidā radniecīga strindbergiskās «smadzeņu cīņas» modelim. «Stunda» bija viens no pirmajiem absurda teātra darbiem, kas jau 1954. gadā tika izrādīta arī Stokholmā.

Divās M. Ziverta lugās, «Nauda» un 1955. gadā sarakstītajā lugā «Smilšu tornis», līdzīgi iezīmēts pratināšanas mehānisms kā dominantes izpausme,

kā lingvistiska iedarbība, kuras rezultātā pratināmais nonāk tuvu savai identitātes zaudēšanai.

Pratināšanas mehānisms tieši fiksēts tikai vienā lugas «Nauda» ainā: taču kompozicionāli tā ir centrālā (trešā). Šā darba galvenā sižetiskā līnija saistās ar lupatlasī Piķurgu, viņa atrastu naudu un vēlmi uz brīdi izbaudīt dzīves «varenā» sajūtas. Piķurga uzdzīves ainas (otrā un ceturrtā) lugā kompozicionāli pretstatītas Inkasenta pratināšanai; Inkasents, kuram mēģinājums laupīta nauda (vēlāk tā nejauši nonākusi Piķurga rokās), tiek apsūdzēts šīs summas piesavināšanā. Inkasenta pratināšanas ainā sākums un nobeigums ir identi — policijas uzraugam jau ir pilnīgi skaidrs modelis, kādi notikumi jāsakārto, un Inkasents te ir garīga terora upuris, kas nepārprotami nokļuvis lingvistiskā slazdā.

«Uzraugs. Pastāstiet mums vēlreiz, kā tas viss notika.

Inkasents. Kādēļ? Visu, ko vakarvakarā stāstīju, jūs jau sīki atzīmējāt protokolā. To var nolasīt.

Uzraugs. Tomēr mēs to gribam vēlreiz dzirdēt no jūsu mutes. Iespējams, ka vakar esat kaut ko piemirsis, bet tagad atceraties.

Inkasents. Nekā vairāk neatceros kā tikai to, ko jau teicu.

Uzraugs. Kāpēc tik strupī? Mēs gribam tikai izdibināt patiesību un atrast vainīgo.

Inkasents. Tad meklējiet viņu!

Uzraugs. To mēs arī darām.»⁵⁸

Inkasenta versija pratinātājam nemaz nav vajadzīga; tai viņš pretstatījis savu.

«Inkasents. Tad to esat izdomājis? Neliemas visai asprātīgi.

Uzraugs. Tas arī nav vajadzīgs. Galvenais ir jautājums — kur jūs mēģināt slēpāt naudu?

Inkasents. Neesmu to slēpis.

Uzraugs. Tad iedevāt kādam citam, lai noslēpj.

Inkasents. Man draugu nav.

Uzraugs. Jums tomēr būs jāatceras, kas notika ar naudu.»⁵⁹

Un ainas beigās Inkasents nostādīts šķietamā bezizejas situācijā — situācijā, kurā viņam pašam jāšaubīties par to, kā īsti risinājušies notikumi.

«Inkasents. Mans dievs, vai tiešām nav nekādas izejas no šī pierādījumu labirinta?

Uzraugs. Nav. Kā redzat, mums viss jau pārāk labi zināms. Jums atliek tikai atzīties.

Inkasents. Uzrauga kungs, ticiet man: es jau sāku vēlēties, kaut patiesi būtu vainīgs.»⁶⁰

Šis sātāniskais mehānisms ir idents tam, kā piezīmēs lugai «Fiasko» M. Ziverts aprakstījis pratināšanas procesu čekā 1941. gadā.

«Uz jautājumu, kur un cikos man bijusi tāda un tāda saruna, es bieži vien varēju atbildēt, ka neatceros. Tas arī tā bija, jo pieminētie gadījumi bija ļoti nenozīmīgi un nereti no tiem pagājuši vairāki mēneši vai pat gadi. Katram «neatceros» arvien sekoja stereotipa atbilde: «Tomēr vajadzēs atcerēties.» [...] Kad pratināmais neatbild, jo tiešām neatceras, čekists gatavs gaidīt pusstundu vai pat veselu dienu (vismaz man tā likās). Lai pārtrauktu bezjēdzīgo klusumu, cilvēks kaut ko pasaka, uz labu laimi (arī es tā darīju). Lai gan tādas atbildes bija acīmredzami bezjēdzīgas, čekists tomēr jutās manāmi apmierināts.»⁶¹

Šī ambivalentā situācija starp patieso un reālo, identitātes apzināšanos un tās izšķīšanu, kad cilvēks ir spiests apliecināt neesošu, deformētu identitāti («Protokols iznāca vareni biezs. Tas bija rakstīts uz līnijētām lapām, kurām katrai apakšā bija iespiests krievu un latviešu valodā «Paraksts.»»⁶²), ir viena no raksturīgām modernitātes zīmēm. Līdzīgā veidā personības degradēšanas process, viņa situācijas izmisīgais absurds (izjauktā kopsakarība) traktēts 1955. gadā sarakstītajā lugā «Smilšu tornis».

Šo darbu veido divas atsevišķas paralēlāinas. Otrā aina, kuras darbība risinās 1941. gadā, ir tradicionālāk veidota «luga — diskusija»; turpretī pirmā, kas tēlo raganu prāvas norisi 17. gadsimtā, ir zīmīga ar savu personības koncepciju.

M. Ziverts te izmantojis atgriešanos pie šķietami jau bijušas situācijas, kas vēl uzsver īstās identitātes pakāpenisku zaudēšanu — tāpat kā Inkvizitors savulaik pratinājis Cibru Laines māti, tagad viņš pratina meitu; un mātes liktenis — notiesāšana uz nāvi — ir jau iepriekš attiecināms arī uz to, kas sagaida viņas meitu. Un Bende jau iepriekš brīdina jauno sievieti par nepieciešamību atzīties visos viņai piedēvētajos grēkos — beigas ir nenovēršamas, bet atzišanās ir vienīgais veids, kā aiztaupīt papildu mocības.

Cibru Laine apsūdzēta jauna mūka brāļa Joahima kārdināšanā. Pratināšanas procesa iznākuma iepriekšparedzamība liek pratinātājiem nenoziņīgās detaļās saskatīt bībeliskas līdzības, turpretī tikai kā garāmslidošus «niekus» uztvert būtiskus pasaules uzskata jautājumus. (M. Ziverts ar I. apzīmējis Inkvizitoru, L. — Laini, K. — skrīveri Kerkendekeru, B. — Bendi. Skrīvera un Bendes komentāri pratināšanas procesā vēl uzsver tā grotesko raksturu.)

«I. Ko viņš darīja?

L. Stāvēja un skatījās.

I. Un ko tu darīji?

L. Es skatījos uz viņu.

I. Ko viņš teica?

L. Nekā. Tikai sveicināja.

I. Un ko teici tu?

L. Nekā. Man likās, ka viņš ubago, kā mūki to allaž dara. Un tad es viņam iedevu ābolu.

I. Ā! [! — B.K.] Skrīver —

K. — «pieraksti ābolu».

I. Vai pēc ieēdināšanas tu mūku redzēji vēl kādu reizi?

L. Allaž, kad biju tirgū. [..]

I. Un kur vēl?

L. Laivā.

I. [..] Ko jūs darījāt laivā?

L. Braucām.

I. Un ko vēl?

L. Runājām visādus niekus.

I. Pastāsti vairāk, kādus niekus.

L. Viņš man jautāja, vai es ticot Dievam.»⁶³

Taču identitātes iznīcināšanas mehānisms pieprasa arī atbildes uz «laikmeta lielajām problēmām».

«I. Kad pēdējo reizi biji ellē?

L. Neatceros.

I. Bende!

B. Kungs?

L. Nevaru atcerēties!

I. Palīdzi viņai atcerēties un stingri.

B. Ļaujiet meitenei mazliet padomāt, kungs. Viņa tūlīt atcerēsies.

Tas taču nav tik sen, vai ne?

L. Nē.»⁶⁴

Te nedalāmi savīts komiskais un traģiskais elements; zīmīgi šai sakarā E. Jonesko vārdi:

«Man liekas, ka komiskais ir traģisks un ka cilvēka traģēdija ir tīrā izsmiekls. Modernais kritiskais prāts neko neuztver pārāk nopietni vai pārāk viegli. [..] Tā nav divu elementu patiesa sintēze, jo šie elementi nesaplūst tie eksistē līdzās; viens no tiem pastāvīgi apspiež otru, tie savstarpēji izgrūž uz āru, kritizē un noliedz viens otru un, pateicoties savai opozīcijai, paliek dinamiskā balansā un rada kopējo spriegumu.»⁶⁵

Viena no raksturīgām traģiskā un komiskā koeksistences formām 20. gadsimta mākslā ir klaunāde. Absurda teātra slavas ēra sākās ar divu klaidoņu — klaunu Vladimira un Estragona tēlojumu S. Beketa lugā «Godo gaidot». Literatūrzinātnieki Dž. Flečers un Dž. Makfārleins, aplūkojot modernismā drāmas izcelsmi un nozīmīgākos modeļus, uzsver, ka tās ideāla izpausme

forma ir traģikomēdija, kuras grimasēs smaids savīts ar asarām. Tāpat, par spīti izmisuma pilnajai Estragona un Vladimira situācijai, «viņi piepilda savu tukšo laiku, gaidot Godo, ar histrionisku spēli «galerijai»»⁶⁶.

Varbūt zīmīgākais no Mārtiņa Zīverta darbiem, kurā ietverta modernā laikmeta traģikomiskā ambivalence, ir 1957. gadā sarakstītā luga «Fiasko», ko autors dēvējis par «laikmeta cirkus spēli trīs cēlienos». «Fiasko» analīzi derīgi iesākt ar lugas cēlienu struktūras aplūkojumu.

Te zīmīga metamorfoze, kas trimdas posmā notiek ar M. Zīverta lugu centrālo tēlu — mākslinieciskajā telpā viņš ienāk kā ārpusnieks, atšķirībā no Zīverta agrīnajām lugām uz viņu raugāties nevis tieši, bet it kā «pasaules acīm», ar citu cilvēku uztveri un vērtējumu. Arī «Fiasko» galvenais varonis ienāk lugas notikumos it kā nejauši, no nekurienes pēkšņi parādoties kafejnīcā. Taču šā darba kompozicionālā struktūra būvēta tā, ka vidējais — otrs — cēliens veidots no varoņa perspektīvas; tā ir gara, grēksūdzes tipa saruna starp klaunu Fiasko un Indru. Grēksūdzes skats tradicionāli ir M. Zīverta lugu fināla sastāvdaļa; šeit tas ir vidusposms, ko no abām pusēm iekļauj traģiska, naidīga realitāte. Varonim ir tikai maza eksistenciālas atklāsmes saliņa; ne pirmais, ne pēdējais vārds nav atvēlēts viņam. Vistuvāk «Fiasko» šai ziņā atrodas traģēdija «Vara» — arī tur Mindauga centienus ierāmē laikmeta traģiskās (un vienlaikus groteskās) grimases. «Fiasko» šai ziņā autors gājis soli tālāk — varonis te vienlaikus ir klauns un viens no laikmeta veidotājiem. (Pārejas no klauna uz cilvēciski patiesu būtni un atpakaļ arī fiksētas cēlienu struktūrā. Pirmā cēliena beigas iezīmē pāreju uz cilvēcību kā savstarpējas saistības formu. «Es atbildu par visiem. Šovakar,»⁶⁷ cēliena finālā saka Fiasko. Savukārt otrs, grēksūdzes cēliens beidzas ar neizbēgamu pāreju pretējā pozīcijā — nākamajā vakarā Fiasko būs cirkā. «Jā. Es tur būšu. Jo es... esmu tas klauns.»⁶⁸) Un Fiasko—Miljona—Sarkanbārža saspēles vienlaikus ir gan trīs varas nesēju attiecības, gan klaunu nežēlīgās rotaļas arēnā, ietverot arī pastāvīgas dominantes maiņas.

Viskonsekventāk šīs galējības pauž abu polāro figūru — Fiasko un Sarkanbārža epizodes; raksturīgākā no tām — 3. cēlienā, kad Fiasko — klauns izdevīgā brīdī apcietināts un atvests klosterī, kas tagad pārtapis nāves priekškambarī. Fiasko atvests tieši no arēnas; un arī te (pārnēstā nozīmē, ar seju arēnas skaidās) viņš īstā mirklī var apvērst situāciju un pārgalvīgajam partnerim pierādīt, kam īsti pieder priekšroka ciniskā atjautībā.

«(..durvis atsprāgst vaļā, un pa tām, spēcīgas kājas sperts, ieripo Fiasko. Viņš ir klauna kostīmā un grimā, kāds bijis arēnā. Griezdamies pīruetē kā vilciņš, klauns aizvirpuļo līdz altārim un nokrīt uz sēdamvietas.

Sarkanbārdis sajūsmināts viņam seko uz pēdām.)

Fiasko (*lai orientētos, kur atrodas, pagriež galvu, bet sastop sava pavadonā bārdaino ģīmi*).

Sarkanbārdis. Ha, ha, ha!

Fiasko. He, he, he!

Sarkanbārdis. Es zināju, ka reiz tu nāksi šurp. Taisnību sakot, tam vajadzēja notikt jau pāra dienas agrāk. Katru vakaru gāju klausīties, kā tu mūs smēji. Arī es smējos līdz — tāpat kā zirgi, kas tev stāvēja apkārt. Ha, ha, ha!

Fiasko (*pagriež galvu uz otru pusi, bet bārdainais ģīmis ir atkal priekšā*).
Ha, ha, ha!

Sarkanbārdis. He, he, he!

Fiasko (*viņu negaidot saņem aiz bārdas*). Ha, ha, ha!

Sarkanbārdis (*izbijies apklust*). Laid bārdū vaļā! Tā ir mana.

Fiasko. Ha, ha, ha!

Sarkanbārdis. Laid bārdū vaļā, es teicu. Man jāiet.

Fiasko. Kāpēc jāiet? Seržant Kaznag, apsēdies. Pakavē man laiku.

Sarkanbārdis. Nav šaubu, ka tu esi jucis.

Fiasko. Bet tu esi zaglis. Ko tu slēp savā bārdā?

Sarkanbārdis. Pavisam traks!

Fiasko. Laupītājs! Vai nezini, ka visas zagtās mantas pieder valstij?
Bet kas tas tev te ir? (*Izvelk no bārdas pulksteni.*)

Sarkanbārdis. Pulkstenis! Un vēl rokas pulkstenis!

Fiasko. Vai tam vajadzēja būt modinātājam?

Sarkanbārdis. Nē, nē, šis pats ir labs. Zelta?

Fiasko. Zināms, ka zelta.

Sarkanbārdis. Bet vai iet?

Fiasko. Paklausies, ka iet.

Sarkanbārdis. Iet gan. Un rāda ar?

Fiasko. Paskaties, ka rāda.

Sarkanbārdis. Rāda gan. Tad dod šurp.

Fiasko. Tik tālu mēs vēl neesam.

Sarkanbārdis. Kas manā bārdā, tas ir mans.

Fiasko. Es to atradu.

Sarkanbārdis. Bet manā bārdā. Tātad vismaz puse likumīgi pieder man.

Fiasko. Labi. Tad uz pusēm. Ej sameklē cirvīti vai zāģi.

Sarkanbārdis. Trakais! Ko tu ar to?

Fiasko. Uz pusēm!

Sarkanbārdis. Zelta pulksteni! Un ko tu ar savu pusi darīsi? Pēc pārējām stundām tev jālien kapā. Atdod labāk abas puses man.

Fiasko. Pērc.

Sarkanbārdis. Ko tu prasi?

Fiasko. Glāzi ūdens.

Sarkanbārdis. Ko tu teici?

Fiasko. Glāzi ūdens.»⁶⁹

(«Glāze ūdens» ir populāra E. Skriba formula, ar kuru jau 19. gadsimtā uzsvērtā niecīgu cēloņu ietekme uz pasaules un cilvēku likteņiem; tā izmantota arī kā viņa pazīstamākās lugas virsraksts. Šī līdzība jāpatur prātā tālākajā analizē.)

Miljona un Sarkanbārža attiecības tāpat ir hierarhiskas; taču tām atvēlētas ikdienišķākas situācijas, un arī pašā mehānismā nav elegances — Miljonam trūkst Fiasko izveicības, un viņš apmierinās ar patrulu pārākuma apziņu.

«Sarkanbārdis (*pabāž galvu durvju spraugā*). Atļauts ienākt? (*Miljons neatbild, Sarkanbārdis ienāk.*) Un ziņot, ka ārā viss kārtībā. Neviena parašutista, neviena bandīta, pat ielas gājēja neviena. Bet liņā, un metas arvien vēsāks. Labi, ja var brīdi kur iekšā pasēdēt. Un visa nakts vēl priekšā. (*Miljons joprojām neatbild.*) Domāju paskatīties, kas te notiek. Kāda sieva izskrēja laukā, laikam dakteriene, ko? Uz slimnīcas pusi aizšāvās. Bet, kad jūs nenācāt, tad vajadzēja paskatīties. Nevar jau zināt —

Miljons. Tev nekas nav jāzina.

Sarkanbārdis. Kā tad tā? Bet es domāju —

Miljons. Tev nekas nav jādomā.

Sarkanbārdis. Saprotu.

Miljons. Un nekas tev nav jāsaprot. Es te sēžu un domāju tavā vietā, bet tev jāstāv, kur pavēlēts, un jāgaida, kamēr nākšu.»⁷⁰

Turpretī Fiasko klātbūtne Miljonam ir izaicinājums, un te viņš cenšas maksimāli mobilizēt savu varenības apziņu; viņu pirmajā satikšanās reizē Fiasko «arguments» («neaizskaramības papīri») tomēr laikmeta spēles noteikumu robežās ir nesatricināms.

«Miljons. [...] Iesim. Bet, iekām dodamies ceļā, lūdzu pacelt rokas. Tā, pietiek. Nevajag augstāk. (*Aptausta kabatas, meklējot ieroci, to neatrod, bet izvelk kādu dokumentu.*) Rokas varat nolaist. Jums arī savi papīri ir klāt. Tomēr. (*Atver dokumentu, kamēr Svešais turpina dzert kafiju. Miljons ieskatās papīrā un brīdi sastingst bailēs un izbrīnā. Tad viņš militāri saslejas, noliek papīru uz galda.*) Piedodiet. Man ļoti žēl. Tas bija pārpratoms. Man ļoti žēl.

Svešais. Man arī.»⁷¹

Savukārt trešais cēliens Miljonam sagādā atriebības iespēju; un arī te viss ir «spēles» robežās — Fiasko pazaudējis savu «laimīgo lozi», līdz ar to nonākot pretspēlētāja rokās.

«Fiasko. [...] jūs zināt, ka neesmu aizskarams.

Miljons. Tāpēc es jo vairāk brīnījos, jūs ieraudzīdams šeit. Kā viņš drīkstēja paņemt jūs ciet?

Fiasko. Man tā papīra nebija klāt.

Miljons. Tas ir slikti. [...]

Fiasko. Bet, tā kā jūs zināt, kas esmu, tad viss ir kārtībā.

Miljons. Vēl ne. Cilvēks, mans mīlais, nav nekas. Papīrs ir viss. Un tā jums nav.»⁷²

Visu attiecību pamatā ir paradokss; izskaidrojumu tām velti meklēt jo katra lieta tiecas pārvērsties savā pretstatā. Ir zudis harmonizējošais pamatprincips, un nežēlīgās gladiatoru cīņas pārtapušas tikpat nežēlīgās tomēr — klaunu rotaļās. «Fiasko» varbūt vairāk nekā jebkurā citā savā lugā M. Zīverts ir tuvu rūgti skeptiskam cilvēka eksistences vērojumam. Tāpēc darba fināls analīzē iegūst īpašu nozīmi.

«Fiasko» pēdējais cēliens norisinās senā sieviešu klosterī, kas tagad kalpo gluži citiem mērķiem. Altārgleztnā attēlota dievmāte ar bērnu uz rokas — taču tā ir ložu cauršauta.

«Dr. Ese. Ko esat izdarījuši dievmātei, humānie velni?

Sarkanbārdis. Kas tur liels? Kāds aiz gara laika nolaidis dāmaiņai pistoli kārto pa gūžām. Cilvēks būtu čupā, bet bilde, skaties, stāv.»⁷³

Ar reliģisko simboliku saistītie paradoksi lugas pēdējā daļā pastāvīgi un atkārtoti uzsvērti. Kontrasta pamatā arī šajā gadījumā ir M. Zīverta atmiņas par pratināšanā sastapto čekistu. «Viņam aizmugurē bija logs. Tā kā pratināmie izmisumā allaž mēģināja izlēkt pa piektā stāva logu, tam bija pierīkots dzelzs pinums, izveidots paprāvu rombu ornamentā. Tā kā aiz pinuma bija matstikls, kam cauri spiedās pēcpusdienas saule, tad visi šī kombinācija atgādināja baznīcas logu, kurā sēd švīts velns. Šī aina atgriežas trešajā cēlienā.»⁷⁴

Lugas finālā «velna kalpi», Miljons un Sarkanbārdis, nozūd — parādījušies jauna vara, kas diktēs citus noteikumus. Taču lugas poētikai zīmīgi ir ziņa par apcietināto likteņa maiņu.

«Upīte. [...] Visi prom. Tanks tiešām stāv pie vārtiem un glūn ar stobru šurp. Mēs esam glābti, Fiasko!»⁷⁵ («Glābti, Fiasko!» ir M. Zīverta cienīgs valodas rotaļa.) Vai tanks ar melno krustu ir brīnumdarītājas dievmātes vēsts? Tas nemaz nav tālu no Sarkanbārža agrākā lugas situācijā teiktā «Es gan domāju, ka Dievs joprojām ir kungs pasaules muižā, bet velns ir viņa vagars un ar to mums jāsadzīvo.»⁷⁶

Mirkli pirms lugas fināla, kad liekas, ka Indra ir mirusi, Fiasko vērsis ar pārmetumiem pie dievmātes. «Tu esi brīnumdarītāja dievmāte, es zinu. Mazas nelaimes tu novērs, bet lielām ļauj notikt... ar lēnīgu smaidu.»

Situācija — ne bez ironijas — pavēršas, kad «nelaiķes rokas viņam cieši sažņaudzas ap kaklu»⁷⁸. Indra ir glābta — bet tikai tāpēc, ka iepriekšējā vakarā apmainījusi Fiasko līdzī nēsāto indi pret nevainīgu pulveri. Vēl minūti atpakaļ viņai tas būtu varējis atnest tikai pazemojumu Miljona un viņa vīru rokās. Laimīga nejaušība ir to novērsusi. Un tā ir likteņa rotaļa, par kuru cilvēkiem būtībā nekas nav zināms.

Šajā kontekstā ievēribu pelna neklātienes polemika par ironijas lietojumu H. Ibsena vēlīnajās drāmās. Profesors Daniels Hākonsens aplūko Ibsena varoņu izlikšanās prasmi kā savdabīgu «spēli spēlē»; un tikai pamazām šajā spēlē viņi jūt, ka neatkarīgi no viņu gribas ir kāds augstāks spēks, kas ar tiem spēlējas un visam piešķir savu noteiktu izkārtojuma secību.⁷⁹ Savukārt literatūrzinātnieks Frode Hellands 1994. gadā publicētā rakstā par ironijas lietojumu lugā «Heda Gablere» uzsver, ka rūpīga analīze liek pārvērtēt D. Hākonsena «samierinoši pozitīvo» slēdzienu. Varonis tikai šķietami izvēlas savu likteni saskaņā ar augstāko lietu kārtību; sevis definēšana vairs nav iespējama, jo Hedas izvēle finālā ir «šāviens tukšumā»; luga beidzas ar divām komiskām replikām un autora ironisku smaidu kā modernitātes ambivalentās izjūtas izteicēju.⁸⁰ Viennozīmīgi apliecinošs, samierinošs fināls tradicionālā nozīmē modernajā drāmā vairs nav iespējams.

Atļausimies mazu polemiku arī «Fiasko» sakarā.

Arī Jānis Rudzītis savā atzinīgajā un lietpratīgajā recenzijā par šo darbu skāris lugas fināla problēmu. Viņš raksta: «Beidzamā cēlienā dramatiskais spriegums no jauna strauji aug un izbeidzas, tā sakot, gaužām negaidītā atrisinājumā. Dramatiskā loģika liktu gaidīt Indras nāvi. Ja viņa paliek dzīva, tad palīgā nākusi gan reāli saprotama situāciju kombinēšanas akrobātika, gan zināma nodeva vismaz iedomājamai mistikai — it kā glābēja būtu bijusi Brīnumdarītāja Dievmāte. Vienādi vai otrādi, bet lugas atrisinājums jau sagādājis un sagādās arī turpmāk debates par to, cik tas izdevies, par cik attaisnojams. Nevajadzētu domāt, ka Mārtiņš Zīverts nebūtu to paredzējis un ka viņš neprastu lugu pabeigt ar Indras līķi. [! — B.K.] Ja tas tā nav noticis (autors teica šīs recenzijas rakstītājam, kas arī būtu vēlējis citādu atrisinājumu: «Nē, Indra atstājama dzīva, tas darīts ar nolūku!»), tad jāsecina, ka atkāpšanās no ierastās loģikas notikusi par labu citiem mērķiem, kam varbūt simbolisks raksturs. Vai tad nevar būt, piemēram, tā, ka Indrai jāpaliek dzīvai, lai teiktu, ka pat čeka vairs nav visuvarena, kad tai jāstopas ar dzīvības alkām pilnu tīru dvēseli. Indras izglābšanās var nozīmēt garīguma uzvaru pār slepkavīgo sadismu.»⁸¹

Te sniegts pietiekami precīzi formulēts fināla traktējums tradicionāli pozitīviskā izpratnē. Taču uzmanību pievērš Rudzīša frāze, ka «dramatiskā

loģika liktu gaidīt...», turpretī autors «ar nolūku» gājis citu ceļu. «Fiasko» tēlotais laikmets **noliedz** loģikas iespējamību — komiskais un traģiskais te neveido jaunu sintēzi, bet eksistē viens otram līdzās, liekot cilvēkam maldīties galējību pasaulē; un fināls ir tikai viena nejaušība daudzu neparedzamu situāciju ķēdē, kas varbūt rīt visu vērtīs vēl ļaunāku. Ar cilvēka kaut kas notiek, viņš šķietami rīkojas, bet modernajā laikmetā viņam vairs nav varas pār šīs rīcības sekām. Un Indras dzīvību šajā lugā izšķir — «glāze ūdens».

Luga beidzas ar Indras un Fiasko ainu — viņi ir pēdējie uz skatuves

«Indra. Vai tu nepriecājies?

Fiasko. Es nejaudāju nekā saprast. Bet es atceros, ka vēl nupat ļoti netaisni apvainoju dievmāti.

Indra. Viņa piedos, Fiasko. Viņa piedod visu. (*Paņem Fiasko aiz rokas.* Nāc. (*Kā divi bērni senās dienās viņi iet pie dievmātes.*))⁸²

Zīmīga ir rakstnieka beigu frāze — «kā divi bērni senās dienās». Bērni ir laiks, kas saistās ar nedalītu ticību — Dievam un labajam pasaulē. Ne Indra, ne Fiasko vairs nav un nekad nebūs bērni; un arī pasaule nekad vairs nebūs tāda «kā senāk». Aizgājušais laikmets viņiem nesis mokas un ciešanas; atnākušais (vēsturiski — vācu okupācijas posms) nesola neko daudz labāku. «Kā divi bērni senās dienās viņi iet pie dievmātes» — bet viņi nevar zināt, kas notiks un kam lai tic.

«Es nejaudāju nekā saprast,» saka Fiasko. Tas ir pietiekami daudz zīmīgs un rūgts fināls. Un «stāšanās Dieva priekšā» (kā teikts «Ākstā») — vai te arī tā nav daļa no cirka paradoksālās (šeit arī neizskaidrojamās un absurdās) spēles?

PIEZĪMES

- ¹ Par situāciju zviedru sabiedrībā un teātrī pēc otrā pasaules kara sk.: *Sjögren H.* *State and Society in Sweden.* — Stockholm, 1979. — 182 p.
- ² Ž. P. Sārtra raksti un intervijas par teātri apkopotas grām.: *Sartre on Theater.* — N.Y., 1976. — 352 p.
- ³ *Bentley E.* *The Playwright as Thinker.* — San Diego etc., 1978. — P. 237.
- ⁴ *Ziverts M.* *Karātavu komēdija.* — Stokholma, 1946. — 7.—8. lpp.
- ⁵ *Ziverts M.* *Kamerlugas.* — R., 1989. — 97.—98. lpp.
- ⁶ Turpat. — 110. lpp.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Turpat. — 65. lpp.
- ⁹ Turpat. — 71. lpp.
- ¹⁰ Turpat. — 73. lpp.
- ¹¹ *Sartre J. P.* *No Exit and Three Other Plays.* — N.Y., 1955. — P. 282.

- 12 Zīverts M. Pēdējā laiva. — Sidneja, 1970. — 45. lpp.
- 13 Turpat. — 65. lpp.
- 14 Turpat. — 16. lpp.
- 15 Turpat. — 22. lpp.
- 16 Zīverts M. Kamerlugas. — 533. lpp.
- 17 Turpat. — 469. lpp.
- 18 Turpat. — 476. lpp.
- 19 Kennedy A. Dramatic Dialogue. — Cambridge, 1983. — P. 29.
- 20 Szondi P. Theory of the Modern Drama. — Minneapolis, 1987. — 97 p.
- 21 Sk., piem.: Cambridge Companion to Brecht. — Cambridge, 1994. — P. 191—195.
- 22 Sk., piem.: Carlson M. The Theories of the Theatre. — Ithaca; London, 1986. — P. 382—386.
- 23 Sk., piem.: Cambridge Companion to Brecht. — P. 189.
- 24 Sk., piem.: Drāmas teorija un tehnika. — R., 1961. — 274. lpp.
- 25 Drāmas teorijā lietoti arī jēdzieni «epizodiskā struktūra» un «kulminācijas struktūra» («climatic structure»). Sk., piem.: Wilson E. The Theater Experience. — N. Y. etc., 1994. — P. 246—260.
- 26 Zīverts M. Vara. — Sidneja, 1965. — 73. lpp.
- 27 Straumanis A. Ieskats Zīverta lugu uzbūvē // Mārtiņa Zīverta pasaulē. — Sidneja, 1975. — 55. lpp.
- 28 Turpat. — 61. lpp.
- 29 Zīverts M. Rūda. — Sidneja, 1960. — 88.—90. lpp. Jāpievērš uzmanība neprecizitātei grafiskajā shēmā — te sajaukti vietām apzīmējumi 5. un 6. ainai.
- 30 Turpat. — 90. lpp.
- 31 V. Igo t.s. romantiskās groteskas teorija. Sk., piem.: (Гюго В. Предисловие к «Кромвелю» // Гюго В. Собрание сочинений в 15 томах. — М., 1956. — Т. 14. — С. 74—131.
- 32 Zīverts M. Rūda. — 90. lpp.
- 33 Zīverts M. Lugas. — R., 1988. — 422. lpp.
- 34 Turpat. — 403. lpp.
- 35 Rudzītis J. Raksti. — Vesterosa, 1977. — 579. lpp.
- 36 Zīverts M. Lugas. — 434. lpp.
- 37 Kennedy A. Dramatic Dialogue. — P. 234—249.
- 38 Sk. 33. piezīmi.
- 39 Zīverts M. Lugas. — 408. lpp.
- 40 Turpat. — 419.—420. lpp.
- 41 Turpat. — 423. lpp.
- 42 Straumanis A. Ieskats Zīverta lugu uzbūvē. — 46. lpp.
- 43 Wellwarth G. E. The Theater of Protest and Paradox: Developments in the Avant-Garde Drama. — N.Y., 1967. — P. X.
- 44 Brustein R. The Theater of Revolt: An Approach to the Modern Drama. — Boston; Toronto, 1964. — IX + 435 p.
- 45 Hinchliffe A. P. The Absurd. — London, 1969. — P. 5.
- 46 Carlson M. The Theories of the Theatre. — P. 413.
- 47 Esslin M. The Theatre of the Absurd. — N.Y., 1961. — P. XX.

- 48 Turpat. — XIX lpp.
- 49 Turpat. — XX lpp.
- 50 Turpat. — XIX lpp.
- 51 *Silenieks J.* Zivertā kamerlugas un Absurda teātris // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. — 1992. — Nr. 1. — 19.—21. lpp.
- 52 *Ziverts M.* Totems. — Sidneja, 1972. — 80. lpp.
- 53 *Ziverts M.* Garāmejojot // Mārtiņa Zivertā pasaulē. — 89. lpp.
- 54 Daudz autentisku liecību ir M. Zivertā vēstulēs, kas apkopotas grāmatā: Mārtiņš Ziverts Austrālijā. — Ņūtona, 1993. — 312 lpp.
- 55 *Straumanis A.* Ieskats Zivertā lugu uzbūvē. — 52. lpp.
- 56 *Hinchliffe A. P.* The Absurd. — P. 10.
- 57 *Swerling A.* Strindberg's Impact in France 1920—1960. — Cambridge, 1971. — 238 p.
- 58 *Ziverts M.* Lugas. — 299. lpp.
- 59 Turpat. — 303. lpp.
- 60 Turpat. — 304. lpp.
- 61 *Ziverts M.* Fiasko. — Sidneja, 1960. — 76. lpp.
- 62 Turpat.
- 63 *Ziverts M.* Smilšu tornis. — Sidneja, 1973. — 22.—23. lpp.
- 64 Turpat. — 24. lpp.
- 65 Citēts pēc: *Hirst D. L.* Tragicomedy. — London; N.Y., 1984. — P. 113—114.
- 66 *Fletcher J., McFarlane J.* Modernist Drama: Origins and Patterns // Modernism: A Guide to European Literature 1890—1930. — London, 1991. — P. 506.
- 67 *Ziverts M.* Fiasko // Trimdas lugas. — R., 1994. — 1. sēj. — 192. lpp.
- 68 Turpat. — 202. lpp.
- 69 Turpat. — 205.—206. lpp.
- 70 Turpat. — 180.—181. lpp.
- 71 Turpat. — 190. lpp.
- 72 Turpat. — 210.—211. lpp.
- 73 Turpat. — 204. lpp.
- 74 *Ziverts M.* Fiasko. — Sidneja, 1960. — 75.—76. lpp.
- 75 *Ziverts M.* Fiasko // Trimdas lugas. — 1. sēj. — 217. lpp.
- 76 Turpat. — 203. lpp.
- 77 Turpat. — 218. lpp.
- 78 Turpat.
- 79 *Haakonsen D.* «The Play-within-the play» in Ibsen's Realistic Drama // Contemporary Approaches to Ibsen. — Oslo etc., 1971. — Vol. 2. — P. 101—117.
- 80 *Helland F.* Irony and Experience in Hedda Gabler // Contemporary Approaches to Ibsen. — Oslo, 1994. — Vol. 8. — P. 99—120.
- 81 *Rudzītis J.* Raksti. — 565. lpp.
- 82 *Ziverts M.* Fiasko // Trimdas lugas. — 1. sēj. — 218. lpp.

SIRREĀLISMS LATVIEŠU LITERATŪRĀ

Sirreālisms (no fr. *surrealisme* — virsreālisms) ir viens no spilgtākajiem 20. gadsimta avangardistiskā modernisma mākslas virzieniem.¹ Sirreālisms rodas gadsimta sākumā — 1910.—1930. gadā vairāku tautu mākslā. Francijā to veido Andrē Bretons, Luijs Aragons, Filips Supo, Renē Krevels, Pols Eliārs, Rožē Vitraks un citi. Sākotnēji nākamie sirreālisti sadarbojas ar dadaistiem (fr. *dadaisme* — dada, spēļu zirdziņš, šļupsti), ietekmējoties no dadaistiskās poētikas principiem, organizējot skandalozas uzstāšanās un ārišķīgas izrādes. Albērs Kamī savā esejā «Dumpīgais cilvēks» atzīst: «Prāta izkustināšanas mašīnas — tā sirreālismu dēvē Aragons — aizsākumi meklējami dadas kustībā...»² — «Pamatvārds dadaistu leksikā bija Nekas.»³ Taču, kā to ne bez pamata secina sirreālisma pētnieks Roberts Šorts, šis virziens nebūt nav uzskatāms par dadaisma «franču atzaru»⁴. Tas noformējās kā patstāvīgs veidojums arī citu tautu literatūrā un mākslā.

Raksturīgi, ka jau pirms sirreālisma teorētiskajām manifestācijām rodas tādi teksti kā Gijoma Apolinēra luga «Terēzija krūtīs» (1917), kas pēc izrādīšanas kvalificēta kā «sirreālistiska», uz «tīro izteiksmi» pretendējoša, kā Andrē Bretona un Filipa Supo programmatiskais sacerējums «Magnētiskie lauki» (1919). Tajos tiek demonstrēts jaunais, virzienam raksturīgais «automātiskās» rakstības veids. 1924. gadā, kad iznāk žurnāli «Sirreālisms» un «Sirreālistiskā Revolūcija», virziena teorētiķis Bretons publicē pirmo «Sirreālisma manifestu». Šajā pašā gadā žurnālā «Sirreālisms» tiek publicēts cita autora — Ivana Golla sarakstītais virziena manifests, kas tomēr plašāku rezonansi negūst. Virziena attīstībā daudz nozīmīgākas ir tādas publikācijas kā Bretona «Otrais sirreālisma manifests» (1930), Aragona «Parīzes zemnieks» (1926) un «Traktāts par stilu» (1928), Krevela «Gars pret saprātu» (1927) un citas. Virziena teorētisko bāzi tā pārstāvji rod Anrī Bergsona mācībā par dzīves un apziņas plūsmu un laiku kā ilgstamību, kā arī psihoanalīzē, īpaši ietekmējoties no Zigmunda Freida sapņa filozofijas viņa darbā «Sapņa interpretācija» («*Traumdeutung*»).

Viens no būtiskākajiem sirreālisma parametriem ir norobežošanās no ārpusaules, tās atdarināšanas un līdz ar to arī reālisma principu neatzīšana. Zīmīga ir robežu nojaukšana starp reālo un ireālo, no apziņas nodalot bezapziņu un šo psihi lauku un spēku pasludinot par jaunrades avotu un objektu: «Domas diktāts ārpus jebkādas prāta kontroles, ārpus jebkādiem estētiskiem vai tikumiskiem apsvērumiem.»⁵ Tāpat sirreālistiskā antitradicionalitāte izpaužas arī kā atiešana no vērtībām — reliģiskajām, morālajām, estētiskajām. Pasludinot gara atbrīvošanu no apziņas, tiek izvirzīts mērķis attēlot «īsto» realitāti, kas stāv aiz šķietamās, — sapņus, halucinācijas, vīzijas, haotisku asociāciju plūsmu. Savā manifestā Bretons to definē šādi: «Sirreālisms, lietvārds, vīriešu dzimtes. Tīrs **psihi automātisms** [uzsvērumans. — B.T.], ar kuru izsaka mutvārdos vai rakstiski, vai jebkādā citā veidā reālo domas darbību.»⁶ Lai to panāktu, nepieciešams iemidzināt saprātu un izsaukt īpašu psihi stāvokli — «sapņu vilni». Tieši sapnis kļūst par poētisko realitāti, kas ļauj no Es dziļumiem pacelties kosmosa, pat Visuma tālēs. Tieši sapņu situācija tiek vērtēta kā divu pretrunīgo stāvokļu — sapņa un realitātes saplūdinājums resp. pāreja tā saucamajā absolūtajā realitātē — sirrealitātē. «Izrunājamās domas» pasīvi uztverošajam autoram tiek piedēvēta tikai «reģistrējošā aparāta» loma un radišanas akts izprasts kā automātiska ātrrakstīšana. «Rakstiet ātri, bez iepriekš izraudzītas tēmas, tik ātri, lai nepaturētu atmiņā un nemēģinātu pārlasīt,»⁷ rekomendē sirreālisma manifesta autors.

Turklāt atslēgšanās no īstenības, tāpat kā apziņas iemidzināšana, nav absolūta. Sirreālistiskajā situācijā realitāte sevi pieteic deformētā veidā. Tās haotiskumā ir sava sirreālistiskās fantāzijas loģika, kas provocē skatītāja vai lasītāja uztveri. «...sirreālisma metodes būtība,» secina Teodors V. Adorno, «ir sapņu caurvīšana ar realitātes elementiem.»⁸

Ir pamats runāt par divējādu sirreālismu literatūrā. Tā hrestomātiskie teksti savā haotiskumā interpretācijai pakļaujas grūti vai arī nepakļaujas nemaz. Tie uztverami kā nejaušu impulsu sirreālistiska rotaļa autora «sapņu vilnī», kā viņa pašizpaušmes īpatnēja forma. Rosinošāks ir otrs sirreālisma veids, kurā tiek saglabāta zināma saikne starp reālo un ireālo, īstenību un sapni. «Tīrā psihi automātisma» veidojumus, ko autors spēj notvert, te virknē kāds vienojošs tēls vai situācija. Šāds sirreālisms tekstā parasti atrodas mijiedarbē ar reālisma, naturālisma, simbolisma vai kāda cita virziena poētikas elementiem. Kā liecina daiļrades prakse, tieši šis sirreālisma veids saistījies kā latviešu, tā arī citu tautu rakstniekus viņu radošajos mēģinājumos. Spilgts piemērs šai ziņā mūsdienu literatūrā ir Ričarda Gaveļņa romāns «Viļņas pokers» (1989).

20. un 30. gadu latviešu literatūrā sirreālisma poētikas ietekme vērojama Alijas Baumanes, Jāņa Veseļa, Edvarta Virzas un citu daiļradē. Šī ietekme bijusi intuitīva un izpaudusies kā rakstnieka pasaules izjūta un redzējums. Turklāt, kā tas ir franču literatūras laba pazinēja atdzejotāja un tulkotāja Edvarta Virzas gadījumā, šī ietekme, iespējams, bijusi apzināta.

Atšķirīgs stāvoklis ir latviešu trimdas literatūrā pēc otrā pasaules kara. Vesela trimdas laika rakstnieku paaudze savos radošajos meklējumos apzināti sāk orientēties uz modernisma, tai skaitā arī sirreālisma estētiku un poētiku. To liecina Linarda Tauna, Gunara Saliņa, Veltas Sniķeres, Andreja Pablo Mierkalna un citu dzeja, Andreja Irbes, Ilzes Šķipsnas, Tālvālža Ķīkauskas, Benitas Veisbergas un citu proza. Sirreālisma poētikas ietekmi savās recenzijās konstatējuši arī Jānis Rudzītis, O. Krātiņš, M. Austriņa un citi.

Oficiālajās nostādnēs padomju laika Latvijā modernisma jēdziens konsekventi tika saistīts ar formālismu un «buržuāziskās» ideoloģijas ietekmi, kas apkarojama. Turklāt kā dzejnieku, tā rakstnieku radošie meklējumi, jau sākot ar 60. gadiem, liecina pretējo. Reālisma un romantisma tradīcija tajos netiek norobežota no modernisma virzienu estētikas un poētikas. To liecina tā saucamā šifrējamā dzeja, kā, piemēram, kritikā strīdīgi uzņemtais Jura Helda krājums «Naktsputna testaments» (1977) ar sirreālistiskajām vīzijām un arhetipu tēliem. To rāda Alberta Bela, Regīnas Ezeras, Visvalža Lāma, Vladimira Kaijaka prozas sarežģītā stilistika, arī Imanta Ziedoņa epifānijas un pasakas. Vēl mērķtiecīgāk un apzinātāk sirreālistiskais modernisms ienāk Leldes Stumbres, Gundegas Repšes, Gunta Bereļa, Valdas Melgalves, Rimanta Ziedoņa, Jāņa Einfelda, Arvja Kolmaņa, Noras Ikstenas, Jāņa Vēvera un citu darbos.

Raksturīgi, ka tīrā veidā sirreālisms latviešu literatūrā nav sastopams. Visbiežāk tas izpaudies mijiedarbē ar reālisma poētiku, sekmējot tās modificēšanos. Bet sirreālistiskais stils sevi pieteicis arī visai netradicionāli, kā, piemēram, saplūsmē ar reālisma un simbolisma iezīmēm savdabīgajā Tālvālža Ķīkauskas daiļradē, mijiedarbē ar reālisma, simbolisma un eksistenciālisma poētikas elementiem Ilzes Šķipsnas prozā, saplūsmē ar reālisma un simbolisma iezīmēm Gundegas Repšes prozā, kā arī saradojoties ar simbolisma un pat romantisma poētikas iezīmēm Jāņa Einfelda daiļradē.

Kādas ir sirreālisma poētikas konkrētās izpausmes?

Par sirreālisma tradīcijas ietekmi pirmām kārtām liecina **daiļdarba problēmiski semantiskais slānis**. Tiek modelēta tāda poētiskā realitāte, kurā cilvēka unikalitāte, kas tik tipiska reālistiskajai un romantiskajai literatūrai, neeksistē un kurā īstenais un mītiskais, dzīvais un nedzīvais, konkrētais

un abstraktais ir viena semantiskā bloka parādības. Kā secinājusi I. Sekste, mītiskajā pasaules uztverē veidotie mikrotēli Alijas Baumanes dzejā («meža zāles—čūskas—skrejoši putni—skūpstī» vai arī «putns—elpa—dzīve» u.tml.) autorei dod iespēju saplūdināt «cilvēka juteklisko dzīvi ar dabu» un padziļināt liriskās varones pārdzīvojumu. Jāņa Veseļa romāna «Tirumu ļaudis» (1927) varoņi Andrejs un Laima, Alberts un Izida izdzīvo divas dzīves — tirumu kopēju parasto mūžu un mītisku pārlaicīgu likteni, izjūtot zemes spēku un garu, tō, ka katru soli vada «augstāki likumi un domas».¹⁰ Tēlojot vīzijas un personības sadalīšanos, racionālā un mītiskā apvienošanu praktizē Valdis Lesiņš romānā «Apsēstie» (periodikā 1931). Edvarta Virzas episkajā poēmā «Straumēni» (1933) sirreālistiskais elements ienāk sarežģītā mijiedarbē ar reālisma un simbolisma poētikas iezīmēm. Rakstnieks galvenajā tēlā, saplūdinot dzīvo ar nedzīvo, cilvēku un lietu eksistenci, panācis unikālu sintēzi. Straumēni — tā nav tikai «māja gada gaitās», kā tas dažkārt interpretēts. Straumēni — arī zeme, kas vecāka par Bībeli, un visa šo māju dzīvā radība. Straumēni — arī šā Zemgales novada māju ļaudis, kas sviedrainām pierēm lasa biezo un smago zemes grāmatu, un veļi, kas rudenī sēst uz palodām: «Kapi šajās naktīs atvērās un, smagi birdinādami smiltis, no tiem ārā rāpās mirušie, un bezvējainās veļupes pļavās tiem pakal skaņi nomāva bez ganītājiem palikušās veļu govīs un nozvedza veļu zirgi. No neaptveramās un milzīgās apakšzemes pasaules vēlās laukā dzimumi, kas, ar un par šo zemi cīnīdamies, bij bojā gājuši...»¹¹ Straumēnu tēls veidots universālā laiktelpā, saplūdinot atšķirīgas pasaules, pagātņi un nākotni ieceļot tagadnīgi sastindzinātā ilgstamībā. Straumēni latviešu zemē bija, ir un būs. Tas, kas šais mājās norisinās, jau ir noticis un notiks vienmēr — pārlaikā. «Mēs visi velkam sev līdz sen pagājušo dienu cēlās važas.»¹² Viss Straumēnos notiek ar Dieva un mīļās Māras gādību, «visi še bija ar mūžību sajaucies»¹³. Mītiskā tēlainība, brīvi saplūdinot iespējamo un neiespējamo un nojaucot tradicionālos vērtību kritērijus, tiek izmantota teiku varoņu Lāčplēša (Dzintara Soduma «Lāčplēsis trimdā», 1960) un Kurbada (Jāņa Turbada «Ķēves dēls Kurbads», 1970, un Visvalža Lāma tāda paša nosaukuma romāns, 1992) demitoloģizācijai. Linards Tauns, vienotot laiktelpu no dažādām realitātēm un kopējā semantiskajā blokā saplūdinot cilvēka un lietu pasauli, garu un matēriju («Viss jau ir viens — zivis, zvaigznes un pliens»; «Visu dvēseļu diena» un «Es būšu te mošeja, te rija, te palasts, es būšu tas Nams»; «Nams»), kļūst par vienu no pašiem misteriozākajiem un savās nāves nojausmās arī traģiskākajiem latviešu dzejniekiem. Reālistiskas impresijas un sirreālistiskas vīzijas dažnedažādās pārējās vieno Gunara Saliņa dzeja. Vienā tās daļā grūti skaidrojamu mikrotēlu montāža kļūst sirreālistiski pašpietiekama, kā, piemēram:

Ne kā tās zelta galvas,
kaut arī tajās es spīdēju
pret pēdējo rītu —
dusēdams Tev līdzās,
ar Tavu gurnu pelniem jaukdamies
dienas un nakts,
ar Tavu krūšu piena ceļiem.

Un tad Tevi sauc un Tu celies —
kā spārnos,
no mana gurna jau raisīdamās —
bet nejaudājot pamest mani,
paliec virs manis lidojoša,
manas pelnu rokas skauta.

(«Dubulturna»)

Andreja Pablo Mierkalna dzejoļu krājumā «Dzejnieks un medus» (1965) liriskais varonis, alkstot «īrēālas maģijas», deklarē:

Cauri zemes lodei es roku alu
Uz Tevi kā kurmis
Un velku līdzī milas skaisto ābolu
(dzejolis «Mīlas profesors»
nodaļā «Nerimstošais sirrēālisms»)

Avangarda mākslas ietekmē tiek slāpēta emocionalitāte, veidoti sarežģīti tēli.

Sirrēālisma poētikas elementu ievēdums mījēdarbē ar rēālisma stilu kļūst mērķtēcīgs un rezultatīvs arī tad, kad rakstnieks pauž neapmierinātību ar vēsturisko īstenību, kas šķiet absurda un tālab pelna ironisku attieksmi. Visvaldis Lāms romānā «Pavarda kungs Ašgalvis» (1982) savam varonim liek sociālisma vidē veidot absurdu gaisa celtni bez īstiem pamatiem. Vladimira Kaijaka romānā «Rēgi» (1993) jau ienāk sarkastiska attieksme pret pārdzīvojamā laika negācijām: nakts spoku sirrēālistiskajā mistērijā te kopā tiek sapulcināti varas nesēji un pazemotie, cilvēki un dzīvnieki, dzīvie un mirušie. Ļoti īpatnējā, sabiezinātā tēlainībā ironiskais patoss ienāk Tālvālža Ķīķaukas romānā «Putni» (1969), realizējot rēālā un mītiskā, cilvēku pasaules un putnu pasaules saplūsmi. Varoņu sirrēālajā eksistencē te nav nekā neiespējama. Var mistiskā izdarībā atgriezt jaunību («..no trīsdesmit piecu gadu vecās sievietes iznāca laukā jauna meiča»), iekļūt pazemes telpā («No jauna viņš bija atvēris tās durvis, kas ar šļūcošiem, čīkstošiem pakāpieniem ikkatru noved pazemē»), savienot gabalos saplosītā cilvēka ķermeņa daļas (Jēkabs Putns «saliek» Lūcijas ķermeni), ielidot kamīnā vai aizlidot pa gaisu līdzīgi komētai.¹⁴

Tālvāldis Ķīkauga vērsas pret mantas kultu, mietpilsonību, svešai mentalitātei raksturīga dzīvesveida kopēšanu latviešu trimdas vidē. Savukārt Guntis Berelis stāstā «Specfonds» (krāj. «Mitomānija», 1989) veido sociālisma apstākļiem raksturīgu absurdu situāciju, kad specfonda darbinieki spiesti cits citu izsekot un apsargāt no lasītājiem izolētās grāmatas, kurās izrādās, lapas nemaz nav apdrukātas. Neizskaidrojamu situāciju veido Arvis Kolmanis «Stāstā par skolnieci Veroniku», liekot varonei dzīvai iekāpu kapā, kuru aizber: «...kad pirmā smilšu sauja pašķīda uz viņas auguma, viņa nodrebēja un aizvēra acis [...] pēc tam jau kapu sāka bērt ciet ar lāpstām, smiltis krita mīksti un pavisam nedzirdami.»¹⁵ Grūti rast kopsakarības vairākos Jura Helda dzejoļos krājumā «Sirmās atslēgas», kā, piemēram:

Spēlējam, spēlējam paslēpes,
ausīs bundzinieks izbungo ķirbja sēklas,
un ķirbis pa zelta orbītu iet,
spēlējam, spēlējam paslēpes,
vibrējam šodien, vibrējam rīt,
lepni pland kamielis adatas acī,
un liktenis skaita viens—divi—trīs.

(«Spēlējam, spēlējam paslēpes»)¹⁶

Sirreālistiskā situācija var tikt saasināta tik lielā mērā, ka tajā, tāpat kā melnā baroka sižetā, ienāk naturālistiski uztvertais atbaidošais, zemā leksika un frazeoloģija. Tā Tālvālža Ķīkaugas romānā «Putni» tēlotos ļaudis šokē Lūcijas ķermenis, ko sakropļojušas par putniem pārgērbusis sievas. Jāņa Einfelda «Meža leģendās» tēlotā situācija atgādina inferno pasauli, kurā maitas «noreibušas dziedāja šķības dziesmas, neveikli plūcās un buchojās splaudīdamās. Citas maitas upē nokārtojās un izvieda nevajadzīgo.»¹⁷ Ciklā «Mēs no Karību jūras» modelētā kaujas aina savā pārsteidzošajā cilvēka ķermeņa daļu salikumā atgādina Salvadora Dalī gleznu: «Daudz kāju, ar lodēm sacaurumoti augumi, no mīnas sašķaidītas galvas, pulvera dūmaka, dzīvā uguns, kas pārvietojas kvadrātmetriem un aprij veselus puikiņus; izdedzinātas acis, uzšķērsti vēderi [...] bezrokaini, klusējoši, nāves apņēmti zoniņi.»¹⁸ Tēlotais dramatisms pretēji virziena tradīcijai nav bezsaturīgs. Tas vērsti pret vardarbību un ļaunumu. Citādi tas ir tipiski postmodernistiskajā sirreālismā. Vēršanās pret tradīciju te pāraug istā dumpī, jo teksts tiek veidots ārpus jebkādiem estētiskajiem un tikumiskajiem apsvērumiem. Šāds izaicinājums ir Aivara Ozoliņa veidojums «Dukts», kurā vārdiem un vārdkopām pašparodējoties, tiek nojauktas visas pēdas un līdz ar to arī iespēja ko sakārtot un izsecināt. Autors uz teksta jēgu nav arī

pretendējis. «Duktā» teksta eksistences veids ir spēle ar vārdiem: «Lai spēlētu Duktu, tas jāspēlē.»¹⁹

Sirreālistiskās tradīcijas ietekme sevi pieteikusi arī **žanriskajā dekanonizācijā**. Arī klasiskie sirreālisma sacerējumi veidoti kā žanriski amorfi teksti. Par sirreālistiskās tradīcijas ietekmi liecina žanra robežu plūstamība, kam nereti pamatā ir tieksme satuvināt attālo, grūti satuvināmo. Benitas Veisbergas romāns «Es, tavs maigais jērs» (1968) veidots kā fragmentārs atmiņu vēstījums bez hronoloģiskās secības, kā savdabīga reflektējošās varones apziņas plūsmas imitācija. Regīna Ezera «Zemdegās» (1977) veido 70. gadu prozas kontekstam neparastu žanrisko formu — fantasmagoriju jeb «spoku runu», saplūdinot reālo ar ireālo, tamlīdz arī reālistiskā un sirreālistiskā stila elementus. Romāna vēstījums sākas ar Autores nāvi un viņas vizionāro klejojumu savu varoņu ēnu dārzā (no reālisma estētikas viedokļa — absurdā situācijā). Galvenajā daļā varoņi no ireālās eksistences tiek pārcelti reālajā Mūrgales vidē, lai izdzīvotu savu pagātni. Vēstījums izskan kā paredzējums, kā atmiņas par nākotni. Marģeris Zariņš veidojis prozisku hepeningu spēli ar epizožu loģisku nesasaistību. Reālā un ireālā žanriskajā hibrizācijā tapusi Vladimira Kaijaka grāmata «Visu rožu roze» (1987), kurai, kā konstatējis Andris Jakubāns, «grūti atrast kādus līdziniekus visā latviešu literatūrā»²⁰, romāns «Rēgi», viena daļa Imanta Ziedoņa epifāniju, kā arī motīvu krājumos «Blēņas un pasakas» (1980) un «Taureņu uzbrukums» (1988). Žanriskās pārejas no esejas uz prozu raksturīgas Gunta Bereļa daiļradei. Žanriskā dekonstrukcija postmodernistiskā sirreālisma vīzē spilgti nodemonstrēta Aivara Ozoliņa «Dukta» tekstā.

Sirreālistiska stila iezīme ir arī **teksta sadrumstalotība**, pat sairums. Franču, tāpat kā beļģu, spāņu un citās valodās rakstītie sirreālistiskie teksti, manifestos citētos ieskaitot, salūst atsevišķos fragmentos, starp kuriem grūti, pat neiespējami rast loģisku kopsakarību, kā, piemēram: «Lielajam Kancleram ar savu kanclerieni [...] sētniekam ar savu monokli, Misisipi ar savu sunīti, Brīnumam ar savu Dievu Kungu neatliek nekas cits kā pazust no jūras virsmas» (Makss Morizs). Vai arī: «Tiklīdz es pieminēju marmoru — admirāli, kā tas pagriezās uz papēžiem kā zirgs, kurš uzslējies pakāļkājās Polārzaigznes priekšā, un norādīja man vietu uz savas trijstūrainās cepures, kur man jāpavada mana dzīve» (Rožē Vitraks).²¹ Fragmentācija ir viens no paņēmieniem, kā «absolūtā sirreālisma» tekstos sekmēt «absurda kultu». «Lai nepārprastu, jāspēj nesaprast,» deklarē Veltas Snīķeres dzejas liriskā varone («Aivaloda»). Virknējot pantus pēc «jāspēj nesaprast» principa, dzejolis sadalās vairākās patstāvīgās teksta vienībās, kā, piemēram:

Kas bija īsts, kas šķita?
 Kas bija nenotverams?
 Īstenība cita
 Par to, kas uzvira tai vasarā no dzelmes, —
 Līksmju laiksne.

*
 Mēles galoda
 Prātu trin;
 Ko nesaredz,
 Samin,
 Uzmin un zin.

*
 Apziņas velēna
 Cilājas, plaisā,
 Mikla un trūdoša
 Smarža kūp gaisā

 Šķīsta čūska čivina.

(«Laiksne»)²²

Teksta sairuma princips vērojams arī Andreja Irbes prozā. Stāsts «Marisandra kaza» sākas ar savstarpēji attālu vizionāru tēlu spēli: atbalsis, kas atbalso pašas sevi, gadatirgus aina, saulē izbalējuši mati, zirneklis gaisā, rokas, kas noslauka putekļus, u.tml. Teksta sadrumstalotība kā kompozīcijas princips ienāk arī Tāļivalža Ķīķaukas īsromānā «Putni» (pavisam 125 lpp.). Katra no divdesmit divām nodaļām lasāma kā patstāvīgs īss stāsts vai tēlojums, kurā nereti protokola stilā saplūdināts materiāls no reālā un ireālā. Fragmentācija, vāja epizožu sasaiste ir Jāņa Einfelda īsprozas krājuma «Mēness bērns» kompozīcijas princips. Arī viņa «Cūku grāmatas» (1996) nodaļas lasāmas kā patstāvīgi stāsti. Haotiskos apziņas plūsmas segmentos salūst «likumsakarību rotaļas» Jāņa Vēvera romānā «Spoguļpavīns» (1995).

«Vai arī sapnis nevar kalpot galveno dzīves jautājumu risināšanai?»²³ jautā A. Bretons. **Sapņa poētikas kanonizācija** sirreālisma literatūrā kļūst par vadošo principu. Tās teorētiskais pamats ir Zigmunda Freida sapņa interpretācijas teorija. Sapņa psiholoģiskā jēga, atzīst psihoanalīzes dibinātājs, tverama tikai sapņa interpretācijas ceļā, kad atklājas sapņa latentais saturs. T.s. sapņa darbu (*Traumarbeit*), pēc Z. Freida atzinuma, cilvēks paveic miegā, kad slēptais sapņa saturs tiek pārveidots atklātajā, t.i., manifestētajā, kas spēj saglabāties atmiņā pēc pamošanās. Tā kā sapņa latentais saturs ir vēlmes piepildījums un pats par sevi vizuāli nepriekšstatāms, nepieciešams tā pārveidojums, ko veic maska — simbolisks tēls, lai apietu cenzoru psihe.²⁴ Sirreālisma estētiku un poētiku palīdz izprast ieskats tā

saucamajos sapņa darba pirmējos procesos: kondensācijā, pārvirzē un simbolizācijā. Šai ziņā iespējama paralēle starp sapņa darbu un rakstnieka iztēles darbību jaunrades procesā. Radošā enerģija var slīpēt vienu un to pašu tēlu, bet var arī pāriet no viena tēla otrā, kā rezultātā viens tēls var simbolizēt otru, viens tēls tikt aizstāts ar citu. Arī vārdiskie simboli veidojas tēlu pārvirzes un kondensācijas respektīvi sablīvināšanas un pārvēršanās ceļā. Tas palīdz izprast vienu no pašām raksturīgākajām parādībām sirreālisma poētikā — tēlu sadalīšanos un to identifikāciju. Šai sakarā vērā ņemams T. V. Adorno secinājums, ka sirreālistiskie tēli, būdami sapņa analogi, tomēr saglabā daudz nepārprotamāku «reālistisku» formu nekā sapņu vizijas: «Notiek saskaldīšana, pārgrupēšana, bet ne iznīcināšana. Sapņi, protams, notiek tāpat, taču priekšmetiskā pasaule tajā atklājas nesalīdzināmi aizplīvurotāk; tā mazāk izpaužas kā realitāte, ja salīdzina ar sirreālismu...»²⁵

Sapņus, protams, tēlo arī reālisma un romantisma māksla. Taču salīdzinājumā ar sirreālismu redzama principiāla atšķirība. Reālistmā, lai tēlotu sapņi, apziņa nav «jāiemidzina» un īpašais psihe stāvoklis — «sapņu vilnis» — nav jārada. Gluži otrādi: tieši apziņa ir tas psihe spēks, kura kontrolē tiek sasistematizēti tā saucamā manifestētā (atklātā) sapņa elementi, izmantojot sapņa darba rezultātus. Bez tam reālistmā sapņa tēlojums vienmēr ir jēgpilns, parasti tas tiek izmantots ārpus paša sapņa stāvošas reālas parādības raksturošanai. Arī romantismā sapnis tiek ievests semantiskajā laukā ar autora noteiktu vērtīborientāciju, ar ideāla pretstatījumu objektīvajai realitātei. Pie tam romantisma mākslā un teorijā jau no Novālista laikiem ienāk savas sapņa klišējas, kas izsaka romantisma ideālu. Turpretī sirreālistiskais sapnis ir pašmērķīgs un savā haotiskumā neatdarināms. Autors nevar zināt, kāds būs «domas diktāts ārpus prāta kontroles» nākamajā mirklī, un arī nevar to virzīt. Viņa «sapņu vilņa» elementi nav apziņas apstrādāti (sakārtoti), jo dzimst brīdī, kad psihē sapņa darbs vēl ir relatīvi nepabeigts. No šā viedokļa raugoties, sirreālisma estētika pretendē uz ielausanos vēl pilnībā neatklātā (nemanifestētā) sapņa noslēpumos, tverot tajos «īsto» realitāti un kavējot priekšmetiskās pasaules «aizplīvurošanu» (pēc Adorno). Tālab atšķirībā no pārējiem virzieniem sapnis sirreālismā nav palīgīdzeklis, bet gan galvenais poētiskais princips, pēc kura autoram jāraksta automātiski, «galīgi nezinot to, par ko raksta»²⁶.

Pārvirzes un kondensācijas princips freidiskajā sapņa interpretācijas teorijā palīdz izprast tādu sirreālisma poētikas parādību kā **varoņa sadalīšanos** un dzīvi atsevišķos tēlos, kā arī to **apvienošanās**. Arī reālistmā, tēlojot varoņa pārdzīvojumus, nereti tiek pieteikta viņa balss iekšējā monologa

formā. Taču varoņa *Alter ego* te nesašķeļ viņa personību divos patstāvīgos individualizētos tēlos, kā tas notiek sirreālistiskajā pieejā. Savdabīgi to realizē Ilze Šķipsna romānā «Aiz septītā tilta» (1965), pauzdamā traģisku dzīves izjūtu, rādot sastapšanos uz nesatiksšanās un harmonijas neiespējas sliekšņa: «Kāzas un bēres bez mūža vidū, kokle un rokas bez skaņēšanas.»²⁷ Edīte un Solvita, kas ir viena un tā paša dubulttēla labi individualizētas, atšķirīgas sejas, romāna izskaņā dodas katra uz savu pusi pretējos virzienos. Dzīvē abas puses nespēj apvienoties un veidot vienu veselo. Tas iespējams tikai nāvē — aiz mītiskā septītā tilta. Vēl spilgtāka varoņa sadalīšanās (arī apvienošana) ir Visvalža Lāma romānā «Pavarda kungs Ašgalvis» (1982), kur īstenais mijas ar izdomāto, iespējamais — ar neiespējamo. Arhitekta Jāņa garīgie dvīņubrāļi ir Skumjais Klaidonis un Gmū. Sadalīdamies protagonistos, romāna varonis iegūst atšķirīgas sejas un balsis. Gmū replikās it kā realizējas destruktīva situācija, varonim stopoties ar savu Ēnu, kamēr Skumjais Klaidonis izteic viņa optimizējošo sirdsapziņu un tieksmi pēc ideāla. Dažādās balsis, vēstījumā viegli pārkļūstoties, veido intonatīvi atšķirīgas strāvas. Par kodola funkciju (pēc R. Barta terminoloģijas) nesējiem romānā izvirzīti tādi nojēgumi kā «saimnieks», «būvnieks», «celtnieks», «arhitekts», «mājas gars» jeb Pavarda kungs. Tie kopā ar tēliem — katalizatoriem, integrēdamies darbību un visa vēstījuma limenī, galvenos tēlus paceļ simbolu pakāpē. Tā, reālisma izteiksmes līdzekļus integrējot ar sirreālisma un simbolisma poētikas pazīmēm, Lāma intensificē tēlainību.

Viena no galvenajām iezīmēm sirreālistiskā sapņa poētikā ir **tēloto personu** (varoņu) **identifikācija**. Tas ir atklājamā varoņa sevis meklēšanas atrašanās un iepazīšanas vai arī sevis pazaudēšanas ceļš. Sevis meklēšanas ceļu iet abas dubulttēla puses Ilzes Šķipsnas romānā «Aiz septītā tilta». Raksturīgi, ka jau 60. gados šo paņēmieni tēlu atklāsmē kā pirmais padomju apstākļos latviešu prozā sāk praktizēt Alberts Bels. Romāna «Izmeklētājs» (1967) galvenajam varonim tēlniekam Robertam Rigeram viņš liek izmeklēt sevi, respektīvi, identificēties ar sevi daļradē. Sevis meklēšanas rituālā tiek iekļauti arī Visvalža Lāma romāna «Sērsnu stundas» (1973) varoņi. Gundega Repše krājumā «Šolaiku bestiārijs» (1995) šo paņēmieni izvirza arī kā stāsta žanrisko principu, kas uzsvērts virsrakstā — «Hildas identifikācijas». Hilda cenšas iejusties radošas sievietes, sievas un mīlākās lomā. Bet vienlīdz veikli mainīdama dažādās maskas, Hilda nav sākusī sevi zaudēt.

Iespējamās arī sarežģītākas identifikāciju formas. Tēlotā persona var kļūt tāpatīga ar citu sižetiski patstāvīgu personu (tēlu), var vienādoties ar lietu, dzīvnieku vai pat parādību. Veltas Sņķeres dzejas varone deklarē

«Viens otra lielceļš nāvē esam mēs» («Viens otra»). Vai arī: «Es skatos, kā tu mani redzi sevi.. Es skatos tevī, skatos liktenī» («Nesaudzēdams»)²⁸ Identificēšanās te realizējas kā savstarpēja atspoguļošanās, kā divu mīlošu cilvēku jūtu un likteņu sakritība. Liriskās varones tāpatība Veltas Sņķeres dzejā var kļūt arī visāptveroša, iejūtoties un sakūstot ar lietām un parādībām:

Es esmu nomirušas bēdas,
Es esmu nepiedzimis prieks..

Es esmu netecētas pēdas,
Vējavas un vētijuma sieks.

Es esmu viesulis un izputējis nieks.
Bet, ja es būtu, — kā tu mani sauktu?

(«Es esmu nomirušas bēdas»)²⁹

Gunara Janovska romānā «Pār Trentu kāpj migla» (1966) bijušais leģionārs Arturs Skuja, traģiski pārdzīvodams trimdas vientulību, mežā sāk kautīt kopā ar vilku. Tālivalža Ķīkauskas romānā «Putni» darbojas putni ar cilvēka galvu un cilvēki, apveltīti putnu spalvām un nagiem. Vecākais no Putnu dzimtas — Jēkabs spēj pārvērsties par statuju un uzcelties no sava kapa, bet grēcīgā sieva Lūcija — aizlidot pa gaisu ar komētas ātrumu.

Jau 70. gados paralēles starp cilvēku un dzīvnieku pasauli, kā arī dubulttēla paņēmieni savās «Zooloģiskajās novelēs» sāk praktizēt Regīna Ezera. Rādot mākslinieciskās fantāzijas lokanību un iespējas, realitātes fakti un norises tiek kombinētas ar iedomu un sapņu priekšstatiem, oriģinālas asociatīvas saiknes tiek veidotas kā uz līdzības, tā arī uz kontrasta pamata. Abi satura slāņi, kas tiek ņemti no atšķirīgām pasaulēm, introspektīvi izgaismo tēlus un raksturus. Novelē «Lidojums» dzejniece pārdzīvo iedomāta lidojuma stāvokli un sevi vienādo ar dažādiem putniem — griezi, vālodzi, dzeguzi, niedru liju un dzērvi. Taču tas ir nevis kondora — liela talanta — lidojums, bet tikai pacelšanās ar hēliju piesūknēta gaisa balona palīdzību. Identificēšanās mistērijas iedarbi pastiprina cilvēka un dzīvnieka vārda vienādība: Ralfs — latviešu emigranta vārds un Rolfs — suņa iesauka («Nostalģija»); Viņš — dzīvnieka un cilvēka īpašību iemiesotājs tēls («Savvaļas suņi»); Leo — rakstnieka un lauvas vārds, Ella — sievietes un hiēnas vārds («Hiēna»). Novelē «Hiēna» atklājas varoņu eksistence divos dažādos līmeņos: sabiedrībā populārā rakstnieka Leo dzīve, Animas tēlu iemiesojot jaunajā sievietē Ellā, un eksistence sapnī, kad vecīgais Leo tiek identificēts ar lauvas Leo, kura nāvi mērķtiecīgi gaida par plēsīgo hiēnu pārvērtusies Ella. Īstenības un sapņa situācijas viena otru izgaismo un papildina. Sapnī

atraisās un sevi pieteic bezapziņā snaudošās dziņas, kas nomodā tikušas slāpētas.

Parādības un procesi sižetā var ienākt alegoriskā formā. Ēvalda Vilka stāstā «Pusnakts stundā» vēsture parādās sievietes izskatā, bet Vladimira Kaijaka stāstā «Vecis» sirdsapziņa ienāk Veča veidolā.

Gundega Repše tēlu simultānās dzīves principu — «Mēs visi esam citi, un citi ir mēs» — izvirzījusi jau savā pirmajā romānā «Ugunszīme» (1988). Tas variējies vairākos viņas darbos. Tā stāstā «No pūces kliedziņa līdz trešajiem gaiļiem» Franss sapnī identificējas ne vien ar Kreicenes vīru, bet arī ar sesku. Turklāt vienādošanās var kļūt visaptveroša, bez jebkādiem ierobežojumiem. Rimanta Ziedoņa prozas cilvēks iespēj identificēties ar dabu, zemeslodi un kosmosu (stāsts «Pļava» krājumā «Dzīves pieredze un ziepju burbuli», 1992). Vēstījošais varonis Jāņa Einfelda stāstu krājumā «Mēness bērns» (1995) deklarē: «Kļuvu lepns, ka esmu mēness...»³⁰ Jupitera šais stāstos pārvēršas par blusu un savukārt blusa — par Jupiteru.

Ar sapņa poētiku saistās tāds nereti praktizētais sirreālistiskās prozas poētikas paņēmieni kā **mistifikācijas ar māksliniecisko laiku un telpu**. Tomass Stērnš Eliots zīmīgi secina, ka tagadnes un pagātnes laiki izkārtotas «vienā kopīgā sistēmā»: «...pagātnei tāpat jāizmainās tagadnes spiedienu rezultātā, kā pagātne nosaka tagadnes virzību.»³¹ Bet tagadne var integrēties arī ar nākotni. Laiku saplūsmē un mijiedarbē realizējas arī literatūras metafiziskais pārļaičīgums. Atšķirīgos vēstures laika posmos vienlaicīgi iespēj dzīvot vairāku autoru darbu varoņi. Tālivalža Ķīkaukas romānā «Putns» Jānis Putns «paskatās spogulī un atzīmē nevis minūtes, stundas un dienas, bet arī gadus»³². Vēl intensīvāk laiku akumulē Rimanta Ziedoņa prozas vēstījošais varonis: «Es esmu gandrīz katrā gadsimtā šūdinājis jaunas drēbes.»³³ Nereti pagātnes laiks tiek tagadniskots un blīvināts ar atmiņu un atcerēšanās paņēmieni. Tā Gunara Janovska koncepcijā trimdas varonim zūd atšķirība starp «bija» un «ir», starp «ir» un «būs». Šim nemitīgi atmiņā reflektējošam varonim pagātne pārklāj tagadni, liedzot iespēju sevi tagadniskot jaunajā trimdas vidē. Atsvešinātībā no šeit un tagad intensīvi pārdzīvojamā laika izpaužas Janovska prozas varoņa vientulības traģika. Daudz sarežģītāka laiku pārklāšanās ir Alberta Bela romāna «Bezmiegs» (sarakstīts 1967) varoņa Eduarda Dārziņa un Visvalža Lāma romāna «Pavarda kungs Ašgalvis» varoņa celtnieka Jāņa biogrāfija. Saplūdinot dažādas dimensijas, liekot varonim brīvi šķērsot gadsimtu robežas, laika rite tiek mistificēta. Šo paņēmieni izmantojusi arī Gundega Repše, īpaši stāstu krājumā «Septiņi stāsti par mīlu» (1992). Darbība te noris, vienā sistēmā izkārtojoties pagātnei, tagadnei un nākotnei. Stāsta «Vējam līdzī» varonis, nākdams no

aizlaika un raksturodams savu dzīvi pirms aiziešanas, zīmīgi rezonē: «Es Elzas acīs skatījos, kad viņa pie mana neesošā kapa mocījās.»³⁴

Ar māksliniecisko laika pārklāšanos hronotopiski cieši saistīta atšķirīgu telpu satuvināšana un sablīvināšana. Tā Tālivalža Ķīkaukas romāna «Putni» varoņu gaitās cieši vienoti trīs telpas līmeņi: debesis, virszeme un pazeme. Vajag tikai vēlēties, un cilvēks aizlido kā putns vai arī, pacēlis zemes vāku, sāk apdzīvot pazemes labirintus. Metafiziskās kosmiskās telpas pārvarēšanas mistērija krāšņi atveidota Veltas Sņikeres liriskās varones izjūtās:

Mākoņiem atrisa septiņu krāsu josta,
Uzrāpos gaisā ķert zibeņus,
Debešķīgos zušus.

Pa debesu spēku režģiem izspraukusies,
No komētas uz komētu lēcu un izšūpojos,
Gāju un izstaigājos pa zilu un zvaigžnotu zāli.
Izplatījuma sastarojumu trapezās ievijos, izvijos,
Izriņķoju pa divpadsmit spoguļu saspulgojumos,
Uzrīteju uz kosmisku staru lielceļa..

(«Pastaiga»)³⁵

Krustojot reālisma un sirreālisma poētikas elementus un saplūdinot telpiskās aprises līdz pakāpei, kad jebkura varbūtība kļūst par jābūtību, Gunars Janovskis intensificē Artura Skujas izjūtas psihiatriskās slimnīcas apstākļos romānā «Balsis aiz tumsas» (1972). Kā to konstatējusi arī A. Rožkalne, apvērstas telpiskās pasaules situācija modelēta Gundegas Repšes stāstā «Debesu Dora».³⁶ Vēl spilgtāka tā ir īsromānā «Stigma», kurā parastās opozīcijas poliem «mana telpa»—«sveša telpa» iespēja tuvojies nepastāv. Cilvēku grupiņa, kas, savu māju telpu pazaudējusi, klist pa iedzīvotāju atstāto Eiropas pilsētu telpu, pārdzīvo bailes un tukšumu, nerodot šai apokaliptiskajā situācijā nekādu iespēju svešo telpu humanizēt. Pretpoli «mana telpa»—tukšā «svešā telpa» te atrodas savstarpējās atgrūšanās attiecībās. Imants Ziedonis savās epifānijās nereti tuvina «manu telpu» un «svešo telpu», veidojot labilas pārejas, vai pat saplūdina tās, kā, piemēram:

Es milzīgas jūras malā te stāvu, ierijis
mirdzošu zemi. Un spīdu: Dievs, dod man to
atdot, es spīdu, dod atdot, dod atdot!

Ja varētu atdot to atpakaļ, jūrā es
tagad radītu laimīgu salu.

(«Apēda pasauli»)³⁷

Binārās opozīcijas «mana telpa»—«sveša telpa» attiecības var tikt modelētas, uzsverot pazaudēšanas vai atrašanas motīvu. Pats vēstījošais varonis šādos gadījumos atrodas nenoteiktā situācijā nepieradinātā telpā. Tā Valdas Melgalves stāstā «Ak, nelaimīgais!» atsvešinājušies varoņi uz pazaudētu

māju telpu dodas nosacītos apstākļos, pa applūdušajām ielām pārvietojoties peldus. Vladimira Kaijaka stāstu krājumā «Visu rožu roze» (1987) Ariels uz neatrodamo pilsētu dodas pa pazaudētu ielu («Pilsēta, kuras nav»). Ireālu norišu iespaids tiek panākts, izceļot tikai dažus telpas nogriežņus — kā tiltu uz transcendentālu telpu. Aijas Lāces stāstu krājumā «Nāves piedzimšana» (1994) tās ir «laipa» un «kāpnes», «kāpnes» gan uz atvērto debesu telpu, gan lejup uz mistisko citurieni («Kāpnes»).

Par sirreālisma poētikas ietekmi liecina arī **patvaļīga un šokējoša tēlainība, sarežģīta un neskaidra izteiksme**. Sirreālismam kā tādām raksturīgām autora galējībām subjektīvisms, tendence izteikt neizsakāmo — «klātesošo prombūtni» un «promesošo klātbūtni» (Oktavio Pass). Viens no paņēmieniem ir teksta pašparodēšanās, jēdzieniskas neskaidrības radīšana pēc principa «var būt», bet tai pašā laikā — «var arī nebūt», kā, piemēram: «Labā [puse. — B.T.] droši vien vienmēr ir labā, skaties, no kuras puses gribi. Lai gan nekad nevar būt īsti pārliecināts. Varbūt var būt arī pavisam otrādi.»³⁸

Sirreālistiskajam stilam raksturīgs arī no dadaisma poētikas patapināts paņēmiens — bezjēgas skaniski burtu salikumi, burtu izraušana no vārda, vārdu izbārstīšana lauztā stabā, sintakses noārdīšana, kā, piemēram:

ra
ga
ta
ga
ribaldi

Vai arī:

Grenzen
Grenzen
Grenzen
Ein Bein
Ein
Bein
Graten³⁹

Netrūkst piemēru arī latviešu literatūras kontekstā. Tā Imanta Ziedoņa «Epifāniju» 3. grāmatas 60. lappusē ir viens vienīgs vārds «pie», 18. lappusē — divi vārdi «gan jau» divās rindās, 62. lappusē — skaņu atdarinājums «šu!» sešpadsmit blīvās rindās u.tml. Arī Imanta Ziedoņa literārajās pasākumos rodamas vārdu spēles. Tās praktizē arī Arvis Kolmanis. «Stāstā par lietu kāds no personāža pārstāvjiem — klibais vīrs — konstatē,

«ka viņa mājai ziemeļu pusē plešas plašs kviešu lauks, ka viņa mājai dienvidu pusē plešas plašs rudzu lauks, ka viņa mājai austrumu pusē plešas plašs auzu lauks, ka viņa mājai rietumu pusē plešas plašs miežu lauks...»⁴⁰

Sižetisko situāciju atkārtojumos vienā semantiskajā laukā šai stāstā tiek novietots traģiskais un komiskais, parastais un neparastais, jēgpilnais un absurda.

Sirreālistiski iekrāsotajam izteiksmes veidam raksturīgs salīdzinājums ne uz līdzības (kā reālismā), bet gan uz atšķirības pamata, cenšoties lasītāju pārsteigt un šokēt. Tālivalža Čiķaukas romānā «Putni» galds tiek dēvēts par kustoni, gulētiešana — par kāpšanu uz ešafota u.tml. Veltas Sņiķeres dzejā «Sāk klusums dūkt un izdīgst zelta stīgās» («Pārņākšana»); «No zemvelēnām uzstabulējas Lietu mutes» («Skrējos») un «Šķīsta čūska čivina» («Laiksne»). Linarda Tauna dzejas liriskais varonis «atvērtos kapus» šķirista «kā grāmatas lapas» («Bukinisti»), sola «rīt un dzert pasauli» («Meklējot dziesmu»), saplūst ar tējnīcas dzelteno krāsu («Tējnīcā»), kļūst par plakātu, ko pilsēta «uz saviem stabiem līmē» («Plīvošana ar pilsētu»), par pilsētas ielu, kuras akmeņi pēc nāves «būs auguši un ziedējuši cauri kā kviešu druvās» («No šīs ielas šai ielā»). Oriģināls sirreālisma poētikas līdzekļu izmantojums, nevairoties no absurda un mistikas, sastopams Leldes Stumbres dramaturģijā, kā to konstatējusi arī L. Kilevica.⁴¹

Nevairīdamies tuvināt un saplūdināt reālo un ireālo, īstenību un sapni, sirreālisma un pārējo virzienu poētikas elementus, latviešu rakstnieki aplicinājuši mūsdienīgu radošo meklējumu un savas tēlainības bagātināšanas iespējas.

PIEZĪMES

- ¹ Holman C. H., Harmon W. A Handbook to Literature. — N.Y., 1980. — P. 491; Der Literatur Brockhaus. — Mannheim, 1988. — Bd 3. — S. 471; Harenborgs Lexikon der Weltliteratur. — Dortmund, 1989. — Bd 5. — S. 2783.
- ² Kamī A. Sirreālisms un revolūcija // Grāmata. — 1991. — Nr. 6. — 55. lpp.
- ³ Cuddon J. A. Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. — London, 1991. — P. 216.
- ⁴ Short R. Dada and Surrealism // Modernism. 1890—1930. — London, 1991. — P. 298—302.
- ⁵ Bretons A. Sirreālisma manifesti // Karogs. — 1990. — Nr. 12. — 175. lpp.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Adomo T. V. Atskatoties uz sirreālismu // Grāmata. — 1991. — Nr. 6. — 3. lpp.
- ⁹ Sekste I. Alija Baumanē // Latviešu rakstnieku portreti. Tradicionālisti un modernisti. — R., 1996. — 70., 73. lpp.
- ¹⁰ Veselis J. Tīrumu ļaudis // Veselis J. Proza. — R., 1991. — 258. lpp.
- ¹¹ Virza E. Straumēni. — R., 1989. — 161. lpp.
- ¹² Turpat. — 14. lpp.
- ¹³ Turpat. — 223. lpp.
- ¹⁴ Čiķauka T. Putni. — Kopenhāgena, 1969. — 23., 94., 106. lpp.

- 15 *Kolmanis A.* Stāsts par skolnieci Veroniku // *Karogs*. — 1995. — Nr. 5. — 24. lpp.
- 16 *Helds J.* Sirmās atslēgas. — R., 1980. — 32. lpp.
- 17 *Einfelds J.* Mēness bērns. — R., 1995. — 64. lpp.
- 18 *Einfelds J.* Mēs no Karību jūras // *Karogs*. — 1995. — Nr. 10. — 78. lpp.
- 19 *Ozoliņš A.* Dukts. — R., 1991. — 66. lpp.
- 20 *Jakubāns A.* Par Vladimira Kaijaka «Visu rožu rozi» // *Kaijaks V.* Visu rožu roze. — R., 1987. — 185. lpp.
- 21 *Bretons A.* Sirreālisma manifests. — 175. lpp.
- 22 *Sņikere V.* Lietu mutes. — R., 1991. — 101. lpp.
- 23 *Bretons A.* Sirreālisma manifests. — 173. lpp.
- 24 *Райкфорт Ч.* Критический словарь психоанализа. — СПб., 1995. — С. 182.
- 25 *Adorno T. V.* Atskatoties uz sirreālismu. — 3. lpp.
- 26 *Bretons A.* Sirreālisma manifests. — 176. lpp.
- 27 *Šķipsna I.* Aiz septītā tilta // *Karogs*. — 1991. — Nr. 7/8. — 148. lpp.
- 28 *Sņikere V.* Lietu mutes. — R., 1991. — 35., 36. lpp.
- 29 *Turpat.* — 94. lpp.
- 30 *Einfelds J.* Mēness bērns. — 21. lpp.
- 31 *Eliot T. S.* Tradition and the individual Talent // *Idea of Literature*. — Moscow, 1979. — P. 215.
- 32 *Ķīkauka T.* Putni. — 15. lpp.
- 33 *Ziedonis R.* Dzīves pieredze un ziepju burbuļi. — R., 1992. — 245. lpp.
- 34 *Repše G.* Septiņi stāsti par milu. — R., 1992. — 6. lpp.
- 35 *Sņikere V.* Lietu mutes. — 97. lpp.
- 36 *Rožkalne A.* Reālā un sirreālā dimensijas // *Karogs*. — 1995. — Nr. 12. — 131. lpp.
- 37 *Ziedonis I.* Epifānijas. III. — R., 1994. — 159. lpp.
- 38 *Turpat.* — 26. lpp.
- 39 *Citēts no grām.: Андреев Л. Г.* Сюрреализм. — М., 1972. — С. 144.
- 40 *Kolmanis A.* Greniāna jeb ceturrtā versija. — R., 1995. — 47. lpp.
- 41 *Kilevica L.* Sirreālisma estētika Leldes Stumbres lugās // *Karogs*. — 1994. — Nr. 7. — 182. lpp.

ATGŪTAIS LUDIS BĒRZIŅŠ

Dažkārt var atrast arī, nemaz nemeklējot. Materiāls pats iegulst rokās. Man visinteresantākais liekas pats meklēšanas process, kad sīks akmentiņš — kāds neliels faktiņš — atrauj veselu informācijas lavīnu.

Katrs filologs pazīst Luža (šādas formas lietojumu vēlas viņa ģimenes locekļi un arī audzēkņi, tā tiek stingri ievērota ārzemju izdevumos) Bērziņa darba «Ievads latviešu tautas dzejā» I daļu «Metrika un stilistika», ko izdevusi Latvijas Universitāte 1940. gadā. Kas noticis ar II daļu? Ludis Bērziņš rakstījis: «Ievadam latviešu tautas dzejā ir paredzēta arī otra daļa, kas nāks kļajā — ja tā būs vēlēts — kā tautas dziesmu poētika (šī vārda šaurākajā nozīmē).»¹ Kā tad bija vēlēts?

Literatūrvēsturnieks Jānis Bičolis publikācijā «Prof. Dr. phil. h. c. Ludviga Bērziņa mūža 85 gadi» atzīmējis: «..darba otrai daļai gādātie materiāli palikuši neizdoti Latvijā.»² Tomēr vai Ludis Bērziņš tika līdz otrajai daļai, un kādi materiāli palikuši Latvijā? Nopietnāk piedomāt pie šā jautājuma sāku 1993. gadā, kad Irēnei Bērziņai-Eberšteinei no Venecuēlas viņas pirmajā dzimtenes apciemojuma reizē folklorists Jānis Rozenbergs konkrēti pajautāja: «Vai jūs zināt, kur palikusi «Poētikas» otrā daļa?» Luža Bērziņa meita ļoti samulsa un atbildēja: «Mums ģimenei nav ienācis prātā to meklēt, bet tas taču bija mūsu pienākums. Paldies jums, ka jūs par to domājat!» Rosinošāks man bija jautājums, nevis atbilde.

Latviešu folkloras krātuves fondos vēl ir ārkārtīgi daudz nepētītu, maz apzinātu, varbūt pat noslēptu lietu. Pārcilājot Annas Bērzkaines fondu, t.i., ne reģistrēto, sakārtoto folkloras kolekciju, bet pēc viņas nāves atstātos darba materiālus — dažādus izrakstus, katalogus u.c. —, esmu turējusi rokās divas ļoti nobružātas padomju laiku aploksnes. Uz vienas no tām Alma Ancelāne, kas gadu desmitiem oficiāli bija atbildīga par fondiem, uzrakstījusi: «Pie pētījumiem. Būtne un latviešu tautas dzeja. Kad sarakstīts?» Tātad tiek jautāts, nevis kas, bet kad. Šķērsām aploksnei Marta Lūse, kas dažus gadus pārzināja fondus, atbildējusi: «Starp 1942.—1944. g. (M.L.)» Šajā «sarunā» es neiesaistījos, vienīgi konstatēju, ka manuskriptu

nav rakstījusi Anna Bērzkalne, un tā iepazīšanu un izpēti atliku uz vēlāku laiku.

1991. gadā cita pēc citas no dzīves aizgāja Vilma Greble, kas pēc Pētera Birkerta vadīja Folkloras materiālu vākšanas, kārtošanas un publicēšanas sektoru Etnogrāfijas un folkloras institūtā, Antonija Siliņa — ilggadēju fondu pārzine — un Alma Ancelāne. Pēkšņi izsīka bagātīgs izziņas avots. Vairāk nekā piecus gadus pēc Vilmas Grebles (kolēģiem — tikai Greblītes) nāves vēl satikāties un baudījām viņas vecākās māsas Idas Grebles sirsnību un labvēlību. Mums bija atļauts ielūkoties un lēnā garā sakārtot grandiozo bibliotēku. Pirmais pārsteigums un sakritība man bija pēc tikšanās ar Guņāru Birkertu, kad pirmoreiz uzzināju par Pētera Birkerta visdrūmāko viņa dzīves notikumu laikā rakstītajām dienasgrāmatām, un tūlīt pēc tam uz Greblītes rakstāmgalda, ko māsa regulāri pārkārtoja, atradu pilnīgus šo skaudro dokumentu norakstus. Pārsteidzoša bija šī kolēģes uzupurēšanās un pacietība, veidojot kopiju bīstamam materiālam.

Kad 1995. gada rudenī jau lielā steigā vajadzēja atbrīvot grāmatu plauktus, atradām divas iedzeltenas, impregnētas LFK lielās aploksnes. Uz vienas Greblīte bija uzrakstījusi: «LB manuskript[s] Greznā dz[iesm]a n[or]akst[s]». Tajā pilnīgi pārrakstīts ar roku viss A. Bērzkalnes papīros glabātais manuskripts, kopā 165 lappuses. Otrajā aploksnē rokrakstā un mašīnrakstā darba kopsavilkums vācu valodā, kurā dots arī pilns darba nosaukums un neliela lapa ar tekstu: «Nododams prof. K. Straubergam no prof. P. Dāles.» Tātad šeit atradās atslēga noslēpumainajam manuskriptam. V. Greble bija pilnībā dublējusi fundamentālo L. Bērziņa pētījumu par mūsu folkloristikas vēsturi, kas aptver vairākus gadsimtus un parāda ciltautiešu ieguldījumu latviešu folkloras vākšanā, krāšanā, publicēšanā un izvērtēšanā.

Darba oriģināls rakstīts uz burtnīcas izmēra lapām gan horizontālā, gan vertikālā virzienā. Viss materiāls sadalīts, saspraūžot ar metāla saspraudēm, 16 daļās, no kurām pāris ir tikai papildinājumi un iespraudumi. Lappuses numurētas ar sarkanu zīmuli, dažkārt vienā saspraudumā tikai viens cipars ar pievienotiem alfabēta burtiem, lielākajās daļās aizsākta jaunu lappušu numerācija. Ar sarkano zīmuli mēģināts atzīmēt arī nodaļu sākumus, bet īsti līdz galam tas nav izstrādāts, pēc III nodaļas, kurā vēl daudz izceltu virsrakstu, parādās II daļa. Vilma Greble, pārrakstot uz A4 formāta lapām, tekstā kvadrātiekvās uzrāda katru jaunas Luža Bērziņa lappuses sākumu. Gan oriģinālam, gan norakstam pievienotas lapas ar iespiestiem rakstiem. Luža Bērziņa manuskriptā atrodami izraksti no Vēstures Stendera gramatikas, iespējams, meitas Irēnes rokrakstā. Kā tas pieņemams senākā zinātniskajā literatūrā — daudz netulkotu citātu vācu valodā.

Lai būtu priekšstats par Luža Bērziņa iecerētās grāmatas saturu un apjomu, minēšu visas saspraustās daļas, aiz tām norādot lappušu skaitu un izceltos virsrakstus. Dažām personām izcēlumos ir minēti dzīves dati, dažām nav. Darba nosaukums «GREZNĀ DZIESMA» un apakšvirsraksts «Būtners un latviešu tautas dzeja». Aizsākumā ir «Piemīņas vārds»: «Pietāte un pareizi saprasts tagadnes uzdevums mūs skubina iecerēties tos vīrus, kas mums gājuši kā ceļa taisītāji pa priekšu, jo tēvu tēvi laipas lika, Bērnu bērni laipotāji.» Ludis Bērziņš izceļ nozīmīgu datumu — 1943. gada 15. februāri (pēc jaunā stila — 27.), kad Bitners parakstījis sava brīnišķīgā tautasdziesmu krājuma ievadu. «Pie šī izcilā atgadījuma apstādamies, metīsim skatu uz Būtnera veikto darbu, vērodami arī, uz kādiem priekšdarbiem viņš varējis balstīties, kādi centieni gājuši viņa darbam blakus un kā viņa uzsāktais darbs veidojies tālāk.»

1. (26 lpp.) I. «Tautas dziesmu pirmās publikācijas».

2. (32 lpp.) II. «Atraktā tautas dzeja» (ar šādu virsrakstu publicēts raksts FBR, 1933, 13, 114.—151. lpp.), veltīta 18. gadsimtam, kas «iezīmē jūtamam progresu. Gan jau vēl nejutām tautas gara straumi plūstam visā varenībā, bet nozīmīgi ir arī tie dzejas strautiņi, kas sūcas šīnī laikā, jo ar laiku tie saplūdis dziesmu jūrā. Pieaug fiksēto tradīciju apmēri, un — kas pati galvenā lieta — rodas jauna pieeja tautas garam un tautas mākslai.» Šeit arī Vecais Stenders ar L. Bērziņa secinājumu: «Stenders nav vien mūsu laicīgās rakstniecības tēvs, bet celmlauzis arī folkloras lietās.»

3. (13 lpp.) «Herders un viņa vide».

4. (10 lpp., arī iespiestās) «Hāmanis (1730—1788)» (24 drukātas lpp.), «Hipelis». Protams, tekstā netrūkst arī Herdera dzīves datu un darbības izvērtējuma, kā arī aplūkoti vēl J. Harders, A. Hupelis u.c.

5. (18 lpp.) III. «Pirmie krājumi un krājēji. Gustavs Bergmanis (1749—1814). Fr. Daniels Vārs (Wahr)».

6. (13 lpp.) «Jauni ceļa rādītāji. Kārlis Kristjānis Ulmanis (1793—1871)». Ap Ulmani pulcējies par latviešu folkloru ieinteresētu personu pulciņš, kurš daudz domājis par mūsu tautasdziesmu tulkošanu. Šeit Ludis Bērziņš izcēlis Ulmaņa atziņu: «Latviešu tautas dziesmas ir visīstākajā, jā, vissaurākajā nozīmē tautas dziesmas.»

7., 8. (15 un 20 lpp.) «Hermanis Ērenfests Katerfelds (1797—1876)». Katerfelds atzinis, ka «tautas dziesmas mums sniedz tīro īsto latviešu valodu, uz ko mēs valodas mācības lietās varam atsaukties kā citās valodās uz klasiķiem». Viņš uzsver folkloras krāšanas nepieciešamību un saredz variantu publicēšanas lietderību. Tautasdziesmas ir «pamācības avots visiem, kas mutes vārdiem vai ar rakstu prozā vai dzejā grib darboties, lai latviešus

pamācītu un padarītu tos cēlākus». Ludis Bērziņš nožēlo, ka Nīcas un Bārtas mācītājs G. Braže nav pievērsis uzmanību folklorai. «Braže pārvaldīja vienkāršās tautas valodu kā reti kāds, [...] bet nebij viņam orgānu tautas dzejas uztveršanā.»

9. (28 lpp.) «Ceļinieks Kols par latviešu tautas dzeju». Mājskolotājs J.G. Kols 1841. gadā izdevis grāmatu «Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland», kuras otrajā daļā ap 60 lpp. veltīts latviešu dzejai. L. Bērziņš dod šīs daļas atreferējumu un analīzi.

10. (89 lpp.) «II daļa. Bütners un viņa darbs. Apkārtne un personība Darbs». Šī grāmatas otrā — svarīgākā daļa rakstīta ar lielu iedvesmu un nenoliedzamu sirsnību. Ludis Bērziņš G. Bitneru uzskatīja par centrālo personu vācu pētnieku lokā — līdzīgi kā Krišjāni Baronu latviešu folkloristu vidū. Pirmo reizi latviešu literatūrvēsturē dots tik plašs Bitnera dzīves un darba izvērtējums. Sniegtas ziņas par viņa krājuma tapšanu, tā avotiem un arī darba turpinājumu. Te mēs atrodam arī Luža Bērziņa izvēlētā grāmatas virsraksta ierosinātāju. Krājuma «Latviešu ļaužu dziesmas un ziņģes» 793. dziesma nāk no Bitnera dzimtenes — Zlēkām:

Gan ar man graznu dziesmu
Tai mazai gāliņai.
Nav vēl viena izdziedāta,
Jau deviņas sacerētas.

Bitners vairākkārtīgi atkārtoto vārdus «greznas dziesmas» savā ļoti nozīmīgajā rakstā «Lūgšanas latviešiem Kurzemē un Vidzemē», kas tapis 14 gadu pēc krājuma publicēšanas un ir ievietots «Latviešu Avīzēs» 1858. g. Nr. 17. Iesākumā Bitners runā par dažādām grāmatām un saka viedos vārdus: «Bet viena grāmata jums ir, kas no sākuma līdz galam no latviešiem vien sadomāta un kur tie vācieši, kas viņu sagādāja un like driķēt, nav uzdriķstējušies nevienu vārdu pielikt tādēļ, ka tie vārdi tur jau tik gudri bij likti, ka labāki nevarēja. Šī grāmata ir «Latviešu ļaužu dziesmas un ziņģes». [...] dziesmiņas ir tik skaistas un greznas, ka pašam kristīgam cilvēkam sirds no prieka lec, tās klausot jeb lasot. [...] Tādu greznu dziesmu vēl daudz vari grāmatā atrast; un es turu, ka citas greznas dziesmas ļaudis vēl zināmas, kas grāmatā nestāv. [...] Bet man to greznu dziesmu žel, kas tiks aizmirstas un kas par gadu gadiem kā būs iekritušas, un neviens no viņām neko vairs nezinās teikt. Tādēļ jau vienreiz sāku viņas grāmatā salikt. Bet labprāt visas, kas vien zināmas, salasīdams gribētu izglābt, lai mūsu bērnu bērniem tas prieks un gods būtu grāmatā lasīt, cik greznu dziesmas viņu tēvu tēvi (jeb, kas zin, vai nav jāsaka «mātes») sadomājuši».

[..] Var būt, ka tava sieva, tava māte kādu greznu dziesmiņu zin [..] Voi tu, mīļais lasītājs, pie šī darba man negribi palīgs būt? Tā ir mana lūgšana. [..] tik greznas dziesmiņas nevienā citā valodā nav atronamas.»

Šos garos citātus atļāvos, lai parādītu, cik ļoti Bitneram patīcis šis vārdu savienojums, ko L. Bērziņš līcis grāmatas nosaukumā. Jau 1860. gada «Latviešu Avīžu» pirmajā numurā atrodams pārskats par darba sekmēm: no Kurzemes iegūta 1071 dziesma, to skaitā — jaunas 795, bet no Vidzemes 1837 dziesmas, jaunas — 1481. Šajā sadaļā parādās arī Bitnera saistība (kaut ļoti skumīga) ar L. Bērziņu, kura rokās no Brīvēmnieka nonāca Bitnera tautasdziesmu tulkojumi vācu valodā, kas gāja bojā pirmā pasaules kara laikā. L. Bērziņš pamatīgi atstāsta un izanalizē Bitnera «gulbja dziesmu» — rakstu vācu valodā par latviešu tautasdziesmām 1874. gadā — un arī atklāj Bitnera sarūgtinājumu, ko viņam sniedza Latviešu draugu biedrības rīcība, publicējot viņa savāktās dziesmas bez kādām norādēm par darba darītāju.

11. (27 lpp.) Izvērtēts «Komentārs», kas aizņem 44 lpp. no Bitnera krājuma.

12. (15 lpp.) «Atbalsis».

13. (10 lpp.) «Latviešu tautas dziesmas I un II». Leipciga, 1874. un 1875. gads, ko no Bitnera sagādātajām dziesmām sakārtojis mācītājs K. Ulmanis (ne bīskaps K. Ulmanis).

14., 15. (Kopā 6 lpp.) Papildinājumi.

16. (6 lpp.) «Epilogs», ko L. Bērziņš nobeidz ar vārdiem: «..vienas tautas locekļiem pašiem savā starpā līdzās tēvu valodai tautas dzeja ir stiprākā vienības saite.»

Šī Luža Bērziņa vēl neizdotā grāmata ir viņa mūža darbs un arī «gulbja dziesma». Latviešu tautasdziesmu likteņus viņš sācis apcerēt³ jau no 1893. gada, kad, viņa paša vārdiem sakot, «Veismanis (Pavasara Jānis) no sava plašā uzdevuma uzvēla tautas dziesmu apstrādāšanu uz maniemi pleciem»⁴. Ludim Bērziņam — lielākajam latviešu folkloras teorētiķim un labākajam senās literatūras pazinējam un apcerētājam — pilnīgi likumsakarīga bija šāda satura grāmatas apkopošana un radīšana.

No dzīves stāsta «Mūža rīts un darba diena» otrā izdevuma, kam pievienotas klāt vēl piecas jaunas nodaļas, atrodam ziņas par Luža Bērziņa dzīvi un darbību pirmās krievu okupācijas laikā, karā gados un emigrācijā. Bargais gads atņēma darbu LU un jebkādas cerības uz nopelnīto pensiju, vācu okupācijas laikā prof. Ludim Bērziņam bija iespējas atgriezties augstskolā, bet obligāta bija prasība — uzrādīt zinātniskās publikācijas, pie kurām tiek strādāts. L. Bērziņš izvēlējās monogrāfiju par Herderu, kas

nekādā gadījumā nebija nodeva laikam un okupācijas varai. «Līdztekus darbam par Herderu varēju tālāk veidot vai nobeigt agrāk padomātus darbus. Tā man 1944. gadā — Rīgu atstājot — tur palika divi pilnīgi noslēgti darbi: viens par latviešu tautas dziesmu krāšanu un pētišanu pirms latviešu atmodas laikmeta un otrs par Juri Manceli. Abi palika Rīgā, kas ar tiem tālāk noticis, man nav zināms.»⁵ Tātad mums ir pilnīgi skaidrs, kādi manuskripti palika.

Ka šādi darbi tapuši, liecina divas publikācijas 1942. gadā «Latvju Mēnešrakstā» — viena par Manceli⁶, otra par Bitneru⁷. Raksts «Pieminams vīrs un pieminama diena» uzrakstīts ar tādu vieglumu, ko var iegūt, tikai ļoti labi pārzinot plašu materiālu. Šeit spoži raksturots G. Bitnera tēvs un vectēvs, pat iepinot anekdoti, ka vecais Bitners Zlēkās uz saviem maisiem licis rakstīt «Zagts Bitneram» un kalps šos vārdus turpinājis rakstīt arī pie nākamā saimnieka. Pazīstot Luža Bērziņa noturīgās intereses un atlieksmi pret dažiem rakstniekiem, aizkustina šāds teikums par veco Bitneru: «Vēl 70 gadu vecumā viņš ar sajūsmu lasīja Faustu.»⁸ No raksta vēl uzzinām, ka maģistrs Kārlis Draviņš gatavo plašāku apcerējumu par G. Bitnera tautasdziesmu rokrakstiem. Interesantākais ir nobeigumā: «Folkloras krātuve šai dienai [1943. g. 27. februāris, diena, kad pirms 100 gadiem parakstīts ievads tdz. kr. — *M.V.*] par godu gatavoja vispirmā kārtā izdot grāmatu par latviešu tautas dziesmu kopējiem ar Büttner'u kā centru. Cerams, ka izdosies tautai par jaunu sniegt arī Büttner'a sen izpirkto dziesmu krājumu un atstāto rokrakstu.»⁹ Tātad noskaidrots, ka «Greznā dziesma» bija jāizdod LFK.

Vēl plašākas ziņas par manuskriptiem sniedz Kārļa Draviņa atmiņas: «L.B. savukārt man lūdza pārlūkot, kur tas būtu vajadzīgs, izkorigēt un galīgi noveidot iespiešanai divus viņa manuskriptus: monogrāfiju par Juri Manceli un viņa plašo darbu par latviešu tautasdziesmu krāšanu vēl priekš Kr. Barona. Tas bija laikam 1939. gadā.

Abi L.B. plašie grāmatu manuskripti bija viņa paša darbs, kur bija ieguldīts daudz laika, pūļu un ilgāku pētījumu rezultātu. Kas bija izdarījis manuskriptu pārrakstīšanu ar mašīnu, nav man atmiņā palicis; kaut ka vedas domāt (varbūt L.B. to man kādreiz pats tika teicis), ka tas noticis Folkloras krātuvē — tātad ar prof. K. Strauberga svētību. Vienādi vai otrādi, pārrakstītāja nebija bijusi no priekšzīmīgajām, arī papīra formāts bija manuskriptam, kur nepieciešami kādi labojumi vai papildinājumi, stipri neizdevīgs. Darbā vēl joprojām bija diezgan daudz nepilnību, lielāko tiesa dažādos interpunkcijas un pareizrakstības sīkumos.[..]

Abus manuskriptus pārlūkojis, tos nodevu L.B. atpakaļ, saņemdamas lielus pateicības apliecinājumus. Taču viņam neizdevās vairs krievu iebro

kuma dēļ tos publicēt. Vēlāk, dodoties bēgļu gaitās, tie nebija ņemti līdz, ko L.B. visai nožēloja. [...] Manuprāt, šie manuskripti ir pelnījuši, ka tos publicētu; ja tie būtu vēl saglabājušies, varam cerēt, ka tie tipogrāfijas spiedi kādreiz arī ieraudzīs.»¹⁰

Pilnīgi jāpiekrīt K. Draviņa novēlējumam. Viņa atmiņās šaubas izsauc 1939. gads, jo ir vairākas liecības, ka pie šā manuskripta Ludis Bērziņš vēl strādājis kara gados. Nepilnīgs pārraksts mašīnrakstā atrodams tikai kopsavilkumam vācu valodā, puse no tā arī ir pārrakstīta uz burtnīcas izmēra lapām. Iespējams, ka bijis arī pilnīgāks mašīnraksta noraksts, bet tas tad vēl jāmeklē. Tātad viens no diviem Luža Bērziņa manuskriptiem paglābies un saglabāties LFK. Ja darbs par Manceli bija palicis Profesora mājas bibliotēkā, tad tā liktenis var būt gauži bezcerīgs, jo viņa grāmatas nonāca čekas rokās jau 1944. gada oktobra vidū. Ludis Bērziņš atstāja Latviju 1944. gada 9. augustā, bet LFK pārzinis Kārlis Straubergs no 1944. gada 1. septembra paņēma beztermiņa bezalgas atvaļinājumu.

LFK manuskripts acīmredzot laimīgā kārtā bija nonācis bibliotekāra — Luža Bērziņa audzēkņa prof. Artura Ozola rokās. Pēcdesmito gadu beigās viņš to bija pat rādījis saviem uzticamākajiem aspirantiem kopā ar Arveda Švābes manuskriptu «Gustavs Bergmanis un viņa laikmets», kas bijis mašīnrakstā un ko autors bija paņēmis līdzī emigrācijā un publicējis Stokholmā 1958. gadā ar nosaukumu «Kāda mācītāja dzīve». Arī Jānis Rozenbergs bija labi iepazinis šos darbus. (LFK nerealizētajās iecerēs būs bijis nodoms publicēt četrdesmito gadu sākumā seriālu par baltvācu mācītājiem, kas kopuši un pētījuši latviešu tautas kultūru. L. Bērziņš par Bergmani rakstījis samērā maz.) Iespējams, ka Vilma Greble ieguva Luža Bērziņa manuskriptu pēc A. Ozola nāves viņa mājas arhīvā, to rūpīgi pārrakstīja un nodeva Folkloras sektorā (LFK), atstājot atslēgu savā glabāšanā. Pārskatot savas piezīmes, ko esmu vākusi 1988. gadā, gatavojot rakstu par Luža Bērziņa mājas saglabāšanu Jūrmalā, atradu kādu fiksētu telefona sarunu ar Greblīti. Viņa bija man teikusi, ka kāda folklorista rīcībā jābūt pilnīgi gatavam Luža Bērziņa manuskriptam, neminot gan tā saturu.

Bija jāpaiet tik daudziem gadiem, lai varētu skaļi runāt par Luža Bērziņa padarīto. Grāmata «Greznā dziesma» ir nepieciešama mūsu kultūrā, tā būtu noderīga gan ģimnāzistiem, gan humanitāro specialitāšu studentiem, jo mums tik ļoti trūkst labas, saistošas literatūras par tautasdziesmu likteņiem senatnē. Jāpiezīmē, ka O. Ambaiņa «Latviešu folkloristikas vēsturē» (1989) tēmai, kas izstrādāta Luža Bērziņa monogrāfijā, veltītas tikai 17 lapuses. Protams, mums šobrīd nav pašas labākās publicēšanās iespējas, nav arī valdības atbalsta kultūrai un nacionālai zinātnei, bet mēs nedrīkstam

atļaut atkal pazust vērtīgai, unikālai grāmatai, kuras pirmo redakciju jau sagatavojusi Vilma Greble.

Tomēr Ludim Bērziņam ir veicies ar atradumiem. «Greznās dziesmas» manuskripts nav vienīgais. 1996. gada nogalē uz viņa muzeju Jūrmalā vienreizējus materiālus atvedis Jānis Znotiņš no Saldus. Tās ir Ludim Bērziņam rakstītās vēstules. Piecdesmitajos gados pamestajā un atsavinātajā Bērziņu vasarnīcā Jaundubultos, Poruka prospektā 27, dzīvojušas literātes — Mirdza Bendrupe un Olga Bundzeniece. Šeit pulcējušies jaunie dzejnieki, viņu vidū arī Jānis Znotiņš. Kādā reizē, kurinot krāsni, viņš pamanījis savdabīgus papīrus, atvēlētus iekuram. Toreizējais jauneklis sapratis to vērtību un izglābis palieku šo dokumentu kaudzīti. Ja šīs vēstules būtu kārtīgi sakārtotas, aprakstītas un glabātos kādas bibliotēkas vai muzeja fondos, nekad nebūtu tik alkaini un drudzaini tās izlasījusi. Tagad kā otro daļu gribu lasītājam sniegt nelielu ieskatu šajā materiālā, kas būtu veselas monogrāfijas vērts.

Jānis Znotiņš ir izglābis un nodevis muzejam 333 materiālu vienības, no tām 3 bērnu lapiņas, dažus ielūgumus, oficiālus paziņojumus, kvītis, bet pārsvarā vēstules, kuras var sagrupēt divos laika posmos, tikai nedaudzas no tām nav datētas, bet arī ārējais noformējums var palīdzēt laika noteikšanai, jo vecākās vēstules L. Bērziņš kādreiz glabājis ātršuvējā un tām malās ir caurumiņi. Pirmā grupa — pirmais pasaules karš, otrā — trīsdesmitie gadi. Senākā vēstule (30.10.13.) ir no vecā Panteniusa dēla — ievērojamā vācu rakstnieka Teodora Hermana Panteniusa (1843—1915), kurš pateicas par viņam atsūtītu nepieciešamu grāmatu «Sirds Kurzemnieka gods». Ar nožēlu L. Bērziņš savā dzīves stāstā atzīmējis, ka viņam kara laikā gājusi bojā visa 1913. gada sarakste, kurā esot bijušas skaistas vēstules, kas sūtītas no Jaltas, kur viņš vairākus mēnešus ārstējies, un uz turieni. No 1914. gada saglabājusies viena vēstule; no 1915. gada — 67; no 1916. gada — 60; no 1917. gada — 27; no 1918. gada — 6. Turpmāk ir pa dažām vēstulēm katru gadu, bet 1929. gadā atkal 60; 1930. gadā — 22, un pēdējās vēstules ir 1936. gadā no prāvesta Kārļa Kundziņa un skolotāja Kārļa Corbika. No visām vēstulēm apmēram 40 ir adresētas tikai Bērziņa kundzei. Visbiežākā uzruna ir — Direktora kgs, arī Bērziņa kgs. Par kolēģu Bērziņu dēvē Teodors Zeiferts un Pēteris Šmits, par amata brāli — daži mācītāji. Ir arī sirsnīgas radnieku uzrunas — brāli, vīriņ, tētiņ, onkuli. Ar vārdiem «mīļo Bērziņ» vēstules sākuši: Jānis Endzelīns, Jānis Ozols, Arveds Bergs, Jānis Romans, Kārlis Irbe; ar «mīļo Ludi» — Fricis Mīlenbahs, Teodor Grīnbergs, arī Jānis Ozols.

Šīs vēstules labāk par visu atklāj laikmetu, notikumus, attiecības, Luīza Bērziņa personību, labvēlīgo gaisotni viņa skolās un ģimenē. Luīza Bērziņa

mūžs turpat gadsimta garumā ir vislabākais spogulis visas latviešu tautas garam un liktenim. Divi nežēlīgi postoši kari, divas reizes dzīve sāka pilnīgi no jauna, bet latviskā neatlaidībā, spītībā, darba apmātībā un mīlestībā viņš kopā ar saviem tuviniekiem, ar saviem skolēniem turpinājis strādāt un audzināt jaunatni. Fricā Šmithena un Luža Bērziņa Dubultu ģimnāzija (1909—1915) vēl carisma apstākļos bija izveidota par garīguma un nacionālo interešu veidošanas, attīstīšanas un nostiprināšanas citadeli. Vēstules apliecina, ka cilvēki, kas pazina L. Bērziņu un bija saskārušies ar viņu, uzticēja viņam savus bērnus pat kara apstākļos. Gan Dubultos, gan bēgļu ģimnāzijā Tērbatā mācījās ļoti daudzu literātu un mācītāju bērni. Kara sākumā valdīja liels apjukums, nezinot, kur palikt skolai, uz kuriem doties meklēt patvērumu. Daudzu skolēnu vecāki un pat paši audzēkņi (Kārlis Akmens, Žanis Jumars, Pāvils Ozoliņš, Rihards Rudzītis u.c.) 1915. gada vasarā jautāja, kur un kad atsāksies mācības, jaunekļi lūdza atsūtīt izglītības dokumentus, jo ģimnāzistus neiesauca dienestā. Tā vēlākais ķīmiķis K. Akmens no Liezēres (21.08.15.) pateicās par atsūtīto apliecību, kas viņu paglāba no mobilizācijas līdz 1920. gadam, bet jau par piedalīšanos brīvības cīņās pie Rāznes ezera (20.01.20.) viņš saņēmis Lāčplēša ordeni. Bijušie Dubultu skolas skolotāji no dažādām Krievijas un Latvijas malām lūdza sūtīt apliecinājumus par viņu skolotāju gaitām un spējām, lai varētu nodrošināt sev darbu. Skumju pilnas par šķiršanos no Dubultiem ir audzinātājas Jevgeņijas Mihailovskas un matemātikas skolotāja Romāna Vasicka daudzās vēstules. No Dignājas rakstīja J. Stiebrīšs, ka viņš vēl pirms Bērziņu atbraukšanas «novestu» savu meitu uz to pilsētu, kur būs skola, jo «pie mums paliek arvien bailīgāki».

No Maskavas, Pēterburgas, Voronežas nāca ziņas par iespējām izvietot ģimnāziju tur. Tērbatu ieteica Ludvigs Sēja, Arveds Bergs un arī Fricis Milenbahs, kurš kopā ar brāli Kārli bija pavadījis vasaras Dubultu pansijā. Tērbata bija tuvākā patvēruma vieta un arī skolas vadītāju jaunības pilsēta. Te tika pavadīti vairāki kara gadi. Sarakstei dažos periodos bija jābūt valdībai saprotamā valodā. Tā Sējas, Silītis, Tīrzītis u.c. rakstīja krieviski, Minnas Bērziņas draudzene Milda — vāciski, pat atbilžu uzmetumi L. Bērziņam ir krievu valodā. Edgars Ādminis, kurš rakstīja garus, sirsnīgus vēstījumus Bērziņa kundzei, «jo par daudz cieti bijām sadzīvojušies kopā» (5.12.16.), un sauca sevi par audzudēlu, atzīmējis uz vēstules malas krieviski — «latviešu valodā» (18.04.17.). Kādā sūtījumā no Rēzeknes parādās cenzūras svītrojumi vietās, kurās kaut mazliet pieminēts par apstākļiem pilsētā. Pienāk ziņas par bēgļu gaitām, kas noticis tajā vai šajā Džūkstes vai Lībagu pagasta mājā. Ar Sarkanā Krusta kartēm tika meklēti piederīgie, bijušie skolotāji.

Nežēlīgi ir aculiecinieku vēstījumi no tranšējās izrakņātajiem Dubultiem. Vairākas ģimnāzijas ēkas nodedzinātas, atlikušajā dzīvojuši zaldāti, un viss ir salauzts, apgānīts, izvazāts, grāmatas svešvalodās samestas kaktos un samīdītas. Pēteris Tīrzītis — Dubultu ģimnāzijas audzēknis, skolas grāmatu sietuves organizētājs un vadītājs (28.07.15.) — pārvedis vienas klavieres uz Dārza ielu, sapakojis kartes, vēl saglābjamās grāmatas — desmit pudu un aizsūtījis uz Tērbatu, aiznaglojis ģimnāzijas durvis. Bijusī skolotāja Ida Medene no Ļaudonas rakstīja (10.08.15.), ka viņai kāds karavīrs ziņojis, ka skolā uz grīdas izmētātas viņas un Valdas Adamovičas fotogrāfijas, vienīgi divi pianīno vēl palikuši veseli. Vēl pēc gada J. Grīnbergs (iespējams — mācītājs un L. Bērziņa labākais draugs) no Karlsbādes ziņo Bērziņa kundzei par stāvokli Dubultos, kur nozāģēti visi koki un sētas stabi, kur ar skolas gruvešiem bruģē ielas, bet palikušajā sieviešu ģimnāzijas ēkā «vienīgā lieta, kura krita acīs un ir vesela uzglabājusies, ir ķeizara Aleksandra II krūšu tēls. Visi citi krūšu tēli ir sadauzīti» (9.06.16.). Šajā postāžā tad arī gāja zudumā Bitnera vācu valodā tulkotās latviešu tautasdziesmas, ko L. Bērziņam bija uzticējis Frīcis Brīvzemnieks.

Šajā situācijā aizkustinošs ir Limbažu skolotāja Andreja Miklāva rakstītais (9.07.15), ka viņa dēls Dubultos atstājis dažas grāmatas un gultas spilvenu, ar ko atļauj L. Bērziņam rīkoties pēc saviem ieskatiem. Diena pirms šīs vēstules rakstīšanas — 1915. gada 8. jūlijā — Bērziņi, Šmitheini un Opši iebrauca Tērbatā, kur viņi atjaunoja vīriešu ģimnāziju un pansiju skolēniem. Vairākas vēstules adresētas tieši Minnai Bērziņai no mātēm, kas lūdz savam bērnam dot brokastīs kakao un nopirkt siltāku cepurīti. Arī saslimušie bērni, pie kuriem vecāki nevar atbraukt, un daudzi, kas ir spiesti vasaras pavadīt Tērbatā, atrodas Bērziņa kundzes aprūpē.

Tikai divās vēstulēs Ludim Bērziņam jūtams rakstītāju sarūgtinājums un negatīva attieksme — pirmajā kāda radiniece pārmet, ka direktors nav uzņēmis skolā viņas pāraugušo dēlu, kaut pārbaudījumus viņš nemaz tik ļoti vāji nenokārtojis, — kur paliekot radinieku izpalīdzēšana, tagad draudot iesaukums armijā; otrajā — raizes par pazudušo dēlu, 12 gadu vecu zēnu Arnoldu Kalniņu no Palsmanes. Viņš kopā ar citiem audzēkņiem atsūtījis līdz Valkai, tālāk ceļu nav zinājis, bet vecāki nav varējuši laikā atbraukt pretī. Pēc dažām dienām jau viss noskaidrojies, cilvēki, pie kuriem zēns meklējis patvērumu, nav ziņojuši policijai, sūtītās kartītes māju nav saņiegušas. Māte raksta pateicības un atvainošanās vēstuli par L. Bērziņam sagādāto uztraukumu, telegrammām un citām rūpēm.

Kāda bijusī skolniece Anna Mellace izsaka, šķiet, daudzu domas: «Tikai tagad, dzīvojot tālu Krievijā, spēju īsti aptvert to augsto garu, kas valda

Jūsu skolās un internātos un kurš dibinājas uz audzinātāju un audzēkņu savstarpējo mīlestību un satiecību» (bez datējuma). Tā arī biologs Jānis Bērziņš, kurš strādājis kopā ar Ludi Bērziņu Kijevā, Jēkabpilī un vēlāk arī Rīgas Skolotāju institūtā, pat to vadīdams (1934—1938), no Jeļizavetgradas, kur pavadījis jau astoņus gadus un bijis labi atalgots štata skolotājs, pirmajā brīdī (27.07.16.) atteicās pieņemt uzaicinājumu strādāt Tērbatā. «Dzimtenē atgriezies, varat mani saukt, ja būšu nepieciešams, bet tikai savlaicīgi.» Tomēr vilinājums bija tik liels, ka pēc pāris dienām (1.08.16.) tika sūtīta piekrītoša atbilde. (Tomēr darbā abi Bērziņi satikās tikai 1923. gadā.)

Vēstules pienāk arī no pozīcijām (A. Jansons, Edgars Ādminis): no Tīrelpurva, no 5. Zemgales pulka, no 6. Tukuma pulka, tajās stāstīts par latviešu strēlnieku un vācu karavīru brāļošanos, par karotāju nodarbēm brīvajā laikā; no karaskolām, kurās nonāca ģimnāzijas abiturienti (Fridrihs Arvids Noriņš, Konstantīns Lācis); tiek apsveikta Februāra revolūcija; raksta ievainotie, palīdzību lūdz viņu mātes; raksta bijušie audzēkņi no Jēkabpils tirdzniecības skolas: Lāčplēša ordeņa kavalieris Visvaldis Dūms no Sibīrijas, komponistam Kārlim Martinovskim no Maskavas ir vēlēšanās pastāstīt par savām mūzikas studijām, «jo Jūs es cienu visu vairāk par visiem maniem skolotājiem» (24.05.17.). Ludim Bērziņam adresētajā sarakstē tik daudz varonības, patriotisma, lepnuma. Pēteris Tirzītis rakstīja: «Kaut ātrāk beigtos šis apnicīgais karš» (10.10.15.); turpretī Edgars Ādminis: «Man ir bailes, ka karš par ātri nebeidzas un nedabūšu nemaz karot [...] gribētos vēl pamatīgi izplūkt vācieti [...] savā dzimtenē un ar saviem zēniem nav nekādas bailes arī mirt» (18.04.17). (Vēl nav noskaidrots abu šo zēnu liktenis.) Kāds P. Darojons no Petrogradas vēstīja: «Tagad it sevišķi latviešiem ir piemeklēšanas laiks: būt vai nebūt! Nevar pielaist, ka mūs sadala divās valstīs — viena Krievijā, otra Vācijā; ja tas notiek, tad nav vērts vairs dzīvot» (19.01.16.).

Kara ikdiena, iespējas, spilgti vērojumi, salīdzinājumi un vērtējumi gan drīz katrā vēstulē, kas sūtīta uz Tērbatu. Frīcis Adamovičs ziņo par skolotāju kursiem Petrogradā, Ida Medene pateicas Ludim Bērziņam par ieteikumu mācīties kādosursos Maskavā. Tikai izglītošanās dod piepildījumu un pasargā no izmisuma. Etnogrāfiski precīzi tiek attēlotas dažādas ainas no Krievijas pilsētām — Maskavas, Tveras, Jekaterinburgas, kur nomalēs pailēm staigā cūkas un kazas. Kādi putekļu mākoņi plosās Maskavas laukumos, un zilās mušas priecājas gaļas veikalu vitrinās. Krievu cilvēks piekrauj pilnus ratus ar maizi, pārsedz ar netīru paklāju, nosien ar virvēm un pats uzsēžas virsū. Ļoti interesanti ir salīdzinājumi un pārdomas par

skolu Latvijā un Krievijā. Tā poļu tautības skolotājs Romāns Vasickis, kuram pirmie darba gadi pagāja Luža Bērziņa ģimnāzijā Dubultos, saredz, ka skolēni Novgorodas guberņā neizjūt mīlestību un cieņu pret savu skolu. «Iedomājieties, Ludvig Ansovič, ir mums šeit daži skolnieki — latvieši, viņi burtiski izdalās no vispārējā fona ar savu attieksmi pret mācībām, darba spējām, zināšanu alkām un pastāv kā vispāratzīts fenomens» (Tihvinā 24.12.17.).

Šī brīnišķīgā uguns liesmām atrautā sarakste varētu sniegt vērtīgu materiālu arī literatūrvēsturei. Par Jāni Siliāti Dubultu ģimnāzijas vēstures un seno valodu skolotāju, literātu, kurš ir «viens no pirmajiem modernā cilvēka dvēseles pārdzīvojumu paudžiem latv[iešu] l[i]t[eratūrā]»¹¹, — zināms, ka viņš pazudis pirmā pasaules kara laikā, turklāt pēc vēstulēm (no 8.03.16. līdz 16.05.17.) var izsekot viņa pedantisko gatavošanos dzīvei Krievijā. Divus gadus L. Bērziņš bija glabājies pie sevis Tērbatā Siliāša zeltu, sudrabu, grāmatas, šujmašīnu u.c. vērtības. Vēstulēs redzama pēdējā adrese Voronežas guberņas Bogučarskā un vairākkārtīgs pamatīgs apraksts, par kādiem ceļiem un kā var aizsūtīt mantas, vēl pieliekot klāt divus žurnālu «Druva» numurus, kur publicēts Jāņa Siliāša raksts, vairākas fotogrāfijas un paša Luža Bērziņa dzeju. Ludim Bērziņam tika lūgts arī nokārtot visus viņa parādus. Vēl kara beigās Siliāts savācis pats savas mantas no Tērbatas, diemžēl vienīgi neticis uz Rīgu pēc klavierēm, jo tā viņš varbūt būtu palicis Latvijā. L. Bērziņš gan bija dzirdējis, ka Siliāts esot Maskavā kāda muzeja darbinieks, iespējams, ka no viņa «atbrīvojušies» tai pašā Bogučarskā. To visu vēl varētu noskaidrot.

Sarakstes pērle ir nedatētā Jāņa Endzelīna vēstule, bet, redzot saturu, — tā sūtīta pēc Kārļa Milenbaha nāves — 16.03.16. L. Bērziņš viņam ziņoja par izveidoto Milenbaha komiteju, pieminējis dažu filologu vārdus tajā. Endzelīns deva novērtējumu šiem filologiem un par nenobeigto vārdnīcu rakstīja: «Tagad es skatos uz lietu tā. Vispirms mans pienākums pašam nobeigt savu gramatiku, un, ja nebūs neparedzētu šķēršļu, to ceru veikt apmēram līdz 1917. g. septembrim. Pēc tam būtu ar mieru uzņemties turpināt un pabeigt atstāto vārdnīcu darbu ar tādiem nolīgumiem: redakcijas ziņgribu pilnīgu neatkarību (es sniegtu tikai īstu latviešu valodas mantu, tas ir, neuzņemtu ne svešvārdus, kā filologs, advokāts u.c., ne arī tādus patāpinājumus kā, piem., **apikāts**, kas nav ieguvuši pilsoņu tiesības mūsu rakstu valodā, ne arī tādus vēlus un neizdevīgus jaundarinājumus kā, piem., **Raipmīla** = mīlestība); un, otrkārt, vārdnīcai tad būtu jāsaucas par Mūlenbachu un Endzelīna darbu [...], jo etimoloģijas un vārdnīcas otras puses sarakstīšanu prasa vēl daudz, daudz darba, kas atļauj dalīties autora tiesībās. Kas attiecas

uz samaksu, tad par to lai spriež citi pēc darba. Man pašam nauda nekad nav pirmā vietā bijusi.»

Ar šiem katram mūsdienu filologam tik saprotamiem un pieņemamiem vārdiem nobeidzu sarakstes pirmo posmu. No laikā starp pirmo pasaules karu un 1929. gadu rakstītajām saglabājušās tikai izcilu vīru vēstules. Nav nevienas ziņas par L. Bērziņa darbību viņa vadītajā ģimnāzijā Limbažos, par pirmajiem gadiem viņa izveidotajā RSI. Longīns Ausējs 1918. gadā aicina rakstīt mācību grāmatas. Ludvigs Sēja un viņa kundze 1918. un 1922. gadā raksta no Vašingtonas. Kārlis Egle 1923. gadā aicina L. Bērziņu rakstīt autobiogrāfiju. Jānis Misiņš 1924. gadā piedāvā pārdot grāmatas RSI. Antons Birkerts 1925. un 1926. gadā iesaka un dāvina sava brāļa Pētera sarakstītās grāmatas. Svainis Eduards Šmithens 1926. gadā lūdz palīdzēt ar tieslietu terminoloģiju. Pēteris Šmits, kura dēls mācījies Dubultos, 1926. gadā aicina tikties ar somu profesoru Mansiku savās mājās un 1929. gadā rūpējas par sava svaiņa dēla — bāreņa Jura Zilgalvja nodošānu Luža Bērziņa pansijā. Ansis Gulbis 1929. gadā lūdz turpināt sava dzīves stāsta rakstīšanu. Teodors Zeiferts 1929. gadā nespēj atcerēties, kā sadalītas literatūras vēstures tēmas viņa un L. Bērziņa starpā, par ko kuram jāraksta. Teodors Grīnbergs 1929. gadā atvainojas, ka nevar palīdzēt L. Bērziņam ar naudas aizdevumu. Agronoms Pauls Gailītis — mācītāja, Luža Bērziņa studiju biedra dēls — piedāvā Minnai Bērziņai palīdzību dārza iekārtošanā. Tādi rakstītāji, kuru vēstules atrodamas abos sarakstes posmos, ir: Jaunpiebalgas mācītājs Jānis Ozols, kurš strādājis par audzinātāju Dubultos, kura bērni skolojās Tērbatā un kurš deva patvērumu Bērziņa ģimenei 1918. gadā. Otrs ir Kārlis Corbiks, Pļaviņu ģimnāzijas direktors, kura darba gaitas sākušās 1904. gadā Jēkabpils tirdzniecības skolā. Trešais — vēsturnieks, Dubultu ģimnāzijas audzēknis Žanis Karlsons, kuram 1929. gadā pietrūkušas stundas Jelgavas ģimnāzijā. Folkloristiem ļoti interesantas ir folkloras vācēju Kārļa Corbika un Bernharda Kasara, RSI audzēkņa, mācītāja un dzejnieka, vēstules; tāpat arī izcilās teicējas no Madlienas Ilzes Lukstiņas izteiktā sajūsma pēc L. Bērziņa uzstāšanās radiofonā. Tātad šā perioda sarakste ir saglabājusies ļoti nepilnīgi, varbūt pieminētās vēstules pirms 1929. gada ir glabātas citviet un rūpīgāk. Skatoties uz vēstuļu saņemšanas intensitāti, L. Bērziņa sarakste bijusi grandioza.

1929. gada vasarā viņam atrakstījis un pateicies par vēstuli, ieteikumu, palīdzību vai audzināšanu gandrīz katrs tā gada RSI beidzējs. Šīs ziņas ir nenovērtējams papildinājums RSI vēsturei par audzēkņu turpmākajām gaitām, par konkursiem uz pedagogu vietām, par L. Bērziņa palīdzību, jo viņa ieteikums esot bijis vērtīgāks par pašu izglītības dokumentu. Tā Ieva Vilemsone (pēc Jāņa Dāvidsona (RSI — 1929) sniegtām ziņām — vēlāk

precējusies ar zinātnieku, RSI absolventu, Alsungas dziesmu pierakstītāju Jēkabu Cinovski, bijusi Zentas Mauriņas kopēja, pavadījusi viņu kara beigās līdz Liepājai, bet nav spējusi atstāt dzimteni) atrakstījusi «tētiņam», kā L. Bērziņu sauca RSI, par lielo laimi, kas viņai gadījies — viņa pirmā no visiem 20 pretendentu konkurencē dabūjusi vietu Gaviezes pagasta Sustas pamatskolā, jo viņai bijuši: 1) «labi papīri» un sarkani vaigi, bet ne citāds «sarkanums»; 2) viņa «labprāt apņēmusies padot reliģiju un rītos noturēt mazu aizlūgumu. Kad es to dabūju dzirdēt, tad vispirms manā sirdī bija pateicība Jums» (13.08.29.).

1929./30. gada sarakstē atklājas arī L. Bērziņa zinātniskās intereses. Viņš rakstījis vairākiem Kurzemes mācītājiem un skolotājiem, lai meklētu G. Bitnera pēdas un viņa teicēju pēciniekus, lai apzinātu senus izdevumus. Ļoti atsaucīgs bijis Kabiles mācītājs Roberts Filholds. 1930. gada rudenī L. Bērziņš strādāja Prūsijas bibliotēkā Berlīnē, kur tika vākts materiāls «Atraktai tautas dzejai» u.c. pētījumiem.

Aizkustinošas ir ģimenes locekļu vēstules, kas sūtītas uz Berlīni. Tā dēls Andris ļoti glītā rokrakstā sniedz pārskatu par notikumiem RSI, par koncertu u.c., lūdz iegādāt Vāgnera «Tanheizera fantāzijas» notis un plates (8.09.30.). Meita Ruta stāsta par RSI abiturientu saietu un kora koncertu RLB mazajā zālē. «Citādi mums iet labi. Ansis zīmē savai krustmeitai šķīvi. Es mācos grieķu — rīt ir pie Ķīkaukas lekcijas un vajag kādas 50 rindas iztulkot» (7.10.30.). Arī mazie zēni raksta, kā katrs māk. Viņu vidū arī Juris. Tātad P. Šmita radinieks dzīvo Bērziņu ģimenē. Te viņa vēstule: «Sveiki! Vačardien pulkstens četros Andris man pateica, ka gājis bojā lielais angļu gaisa milzenis «R101». Dzirdēja visus ļaudis par to runājo. Poguļa kungiem piedzimis dēls. Citādi man iet labi. Arlabvakar! Juris» (8.10.30.).

Bērziņa kundze pastāsta par visiem bērniem — Irēne piektdienās iet savā institūtā uz tējas vakariem ar lasīšanu un sarunām. Ruta līdz astoņiem augstskolā. «Ansim ar Andri jāiet Lukstiņa vadībā Dāliņš sagaidīt, kurš šovakar ie braucot Rīgā no savas Parīzes soļošanas. Sagaidīšot ar karogiem un lāpām, nesīšot uz rokām, kliegšot utt. Tirā ērmošanās. Mazie pušķi jau ar būtu labprāt līdzī gājuši, kad tik vien atļautu» (30.10.30.). Šī runāšanās ģimenei labāk atklāj L. Bērziņa personību, viņa attieksmi pret citiem cilvēkiem, viņu kā labestīgu un prasīgu audzinātāju, kā neatlaidīgu zinātnieku. Šīs vēstules ir tikai liecības par dažiem viņa mūža gadiem. Bet cik tādu liecību sadega, varbūt krāsns priekšā stājas arī «Mancelis».

Nobeigumā kā P.S. gribu pieminēt vienu mazu akmentiņu, kas pakustināts sāka brīnišķīgi ripot. Uz 1996. gada Barona dienu — 31. oktobri

gatavoju referātu par RSI ieguldījumu folkloras vākšanā. Izskatīju visus materiālus, labākie RSI vācēji bija satikti arī vēlākos vākumos vai pat dzīvē. Viņu vidū trīs meitenes — māsas Auguste un Emīlija Nātiņas un Jūlija Skujiņa. Esmu tikusies ar Emīlijas Grantiņas meitu un pašu Augusti Rozentāli. Bet ļoti nācās piedomāt par Jūliju Skujiņu, kāds viņas liktenis, uz kurieni aizgājusi strādāt, kāpēc vairs nav rosinājusi nevienā skolā bērnus folkloras vākšanas darbā, kāds viņai vēlākais uzvārds, jo šī meitene no Blomes muižas rakstīja vissirsnīgākās dienasgrāmatas, bija visatsaucīgākā, taktiskākā un uzmanīgākā sarunu biedre ar veciem lauku cilvēkiem. Viņa pēc atmiņas pierakstījusi sava vectēva teikas, anekdotes un pasakas, ļoti daudz tautasdziesmu, mīklu, ticējumu no Blomes, Viļķenes u.c. tuvākiem pagastiem, kur iegājusi katrā mājā.

Jau novembra beigās sāku lasīt Luža Bērziņa saraksti. Te, pētot 1929. gada RSI abiturientu dzīvesstāstus, atklājās kāda interesanta sakarība. Andrejs Briedis, ieguvis skolotāja vietu Sunākstē, ziņo L. Bērziņam par iespēju strādāt Rūjienā par mācītāja Roberta Slokenberga, kurš bija beidzis Dubultu ģimnāziju, rakstvedi (20.08.29.). Ludis Bērziņš šo vietu piedāvājis Arturam Krīgeram, kurš bija pieteicies uz konkursiem vairākās skolās. Viņš atbildēja: «Godātais Direktora kungs! Atvainojos par to, ka Jums steidzoši neatbildēju. [...] Šoreiz, atsaucoties uz šo piedāvājumu, gan vēlos dot noraidošu atbildi, jo tomēr vēlētos strādāt tieši skolotāja darbā» (13.08.29.). Te vēstule no Rūjienas ev. lut. Ziemeļu draudzes mācītāja (paraksts nesalasāms): «A. god. direktoram docentam L. Bērziņa kgam. Visas draudzes vārdā izsaku pateicību par bērnu dārza vadītāju Skujiņas jkdzi. Ar viņas rūpību un apmātību darbā varam būt vairāk kā apmierināti» (24.09.29.). Šī ir vienīgā pateicība šajos materiālos par kādu L. Bērziņa audzēkni. Galvenais, atradusies brīnišķīgā Skujiņa, bet tūlīt nāca apjaušana par Rūjienas leģendu — jauna skolotāja, dzīvei samežģoties, labprātīgi dodas Rūjas viļņos. Mācītājs Roberts Slokenbergs, mokoties vainas apziņā, viņas piemiņai uzlīcis pieminekli skolas dārzā. Man vajadzēja tikai pajautāt rūjeniešiem Jānim Rozenbergam, lai iegūtu apliecinājumu, ka viens no trim Kārļa Zemdegas veidotajiem pieminekļiem Rūjienā — Madonna Orans (1934) — veltīts skolotājai Jūlijai Skujiņai.

Cik daudz vēl informācijas varēs sameklēt saldenieka Jāņa Znotiņa izglābtajā atradumā? Luža Bērziņa muzejs veidojas par bagātīgu dokumentu krātuvi, no kuras var smelties dažādu specialitāšu pārstāvji, lai izgaismotu daudzpusīgo Luža Bērziņa mūža darbu. Arī «Greznā dziesma» jāatgūst un jāiedzīvina mūsu kultūras aprītē.

PIEZĪMES

- ¹ *Bērziņš L.* Ievads latviešu tautas dzejā. 1. d.: Metrika un stilistika. — R., 1940. — 3. lpp.
- ² *Bičolis J.* Prof. Dr. h. c. Ludviga Bērziņa mūža 85 gadi // *Latviešu Akadēmiskās Ziņas*. — 1955. — Nr. 8. — 12.—16. lpp.
- ³ *Bērziņš L.* Latviešu tautasdziesmas, viņu krāšana un gaismā laišana // *Sēta, daba, pasaule*. — Jelgava, 1893. — 8. laid. — 14.—38. lpp.
- ⁴ *Bērziņš L.* Mūža rīts un darba diena. — Mineapole, 1954. — 46. lpp.
- ⁵ *Turpat*. — 221.—222. lpp.
- ⁶ *Bērziņš L.* Latviešu dzīve vecā mozaīkā // *Latvju Mēnešraksts*. — 1942. — Nr. 8. — 735.—749. lpp.
- ⁷ *Bērziņš L.* Pieminams vīrs un pieminama diena // *Latvju Mēnešraksts*. — 1942. — Nr. 12. — 1092.—1095. lpp.
- ⁸ *Turpat*. — 1093. lpp.
- ⁹ *Turpat*. — 1095. lpp.
- ¹⁰ *Draviņš K.* Profesors Ludis Bērziņš Latvijas Universitātē. (Bijušā skolnieka un mācekļa atmiņas) // *Zvaigžņu sega*. — [ASV], 1967. — 182. lpp.
- ¹¹ *Es viņu pazīstu: Latviešu biogrāfiskā vārdnīca*. — R., 1939. — 440. lpp.

SAĪSINĀJUMI

FBR	— Filologu biedrības raksti
L.B.	— Ludis Bērziņš
LFK	— Latviešu folkloras krātuve
RLB	— Rīgas Latviešu biedrība
RSI	— Rīgas Skolotāju institūts
tdz.kr.	— tautasdziesmu krājums

RAKSTNIEKU DIENAS BĒĢĻU LAIKA LITERĀRĀS DZĪVES KONTEKSTĀ VĀCIJĀ 1944—1950

Latviešu tautas vēsturē ir brīži, kad tieši rakstnieki un dzejnieki kļūst par tautas sirdsapziņu, balsi vai atbalstu. Viens no šādiem brīžiem vairāku gadu garumā bijis laiks «uzgaidāmajā telpā», gaistošo cerību laiks — bēgļu gadi Vācijā. Rakstnieki, būdami savas valsts un tautas traģēdijas aculiecinieki, drupu vidū ar drupām sirdī dzīvodami, nevarēja būt vienaldzīgi vērotāji, neuzturēt cerību līdzilvēkos.

«Mēs, latvieši, kas kā vēja atrautas lapas kļīstam svešos ceļos, baidīdamies iztukšoties un sairt sevī, pūlamies stiprināt visu to, kas sastāda mūsu tautisko individualitāti. Lai dažādām mūsu gara vērtībām neļautu apklāties ar pelēkās ikdienas rūsū, nemitīgi cenšamies tās spodrināt visiem līdzekļiem, īpaši ceļot godā atkal mūsu literatūru un valodu, krāsas un skaņas,»¹ raksturodams bēgļu laika situāciju, rakstīja Eslingenes Latviešu teātra dramaturgs Felikss Krusa.

Pirmajos trimdas gados rakstnieka vārds ir kā malks dzīvības ūdens. Latviešu kultūras dzīve šajos gados ir jo rosīga, Vācija kļūst par savdabīgu latviešu kultūras metropoli, vai katrā latviešu nometnē darbojas kāda dramatiska kopa, tiek iespiestas kādas avīzes, lapas, biļeteni, lielākajās nometnēs arī nedēļas laikraksti, žurnāli vai literāri mēnešraksti, notiek dziesmu dienas, tiek rīkotas dažādas izstādes.

Aktivitātes kultūras dzīvē bija iespējamās vairāku iemeslu dēļ:

1) 1944. gada rudens pusē no Latvijas bēgļu gaitās bija devies vairāk nekā 10% tautas, lielākā daļa nonāca tieši Vācijā. Liela daļa trimdinieku bija kultūras cilvēki; tā 1946. gada sākumā dibinātās Latviešu Centrālās komitejas (turpmāk — LCK) Mākslas aģentūra bija apzinājusi 750 mākslinieku un 174 rakstniekus un žurnālistus. Tie bija tādi paši trimdinieki kā pārejie Vācijā esošie, bet tas bija arī pamats, uz kura veidojās «mazā Latvija»;

2) bēgļi Vācijā dzīvoja nevis izklaidus, bet blīvi koncentrēdamies ap nometnēm, spējot radīt latvisku vidi; ar pašu latviešu pūlēm kara postītajā Vācijā drupās tiek uzcelta «mazā Latvija» — tā, ko ārējā vara nevarēja atņemt — tā mājo cilvēku sirdīs, domās, atmiņās — Latvijā un latviskā

kultūra dzīvoja latviešu sirdīs un garā, latviešu grāmatās. Izkaisīto tautu vienoja tautas vēsture, valoda un likteņa kopība;

3) latviešu autonomija vismaz daļēji tika uzturēta no citu valstu pusēs. Vācijā pastāv trīs pārvaldes zonas — amerikāņu, angļu un franču, kas mēģina atrisināt bēgļu materiālos un eksistenciālas dabas jautājumus, garīgo dzīvi atstājot pašu latviešu ziņā.

Bēgļi tolaik Vācijā neizjūt eksistenciālas rūpes — ir pārtikas devas, ir jumts, kaut arī barakas, virs galvas un pats galvenais — ir jaunradei labvēlīgs laiks... Ir iespējams saglabāt latvisku vidi.

Nozīmīga vieta bēgļu laika literārajā dzīvē ir rakstnieku sarīkojumiem. Izpaust sevi, izteikt savu sāpi un dvēseles dzīles būtiski bija ne vien rakstītājam, bet arī klausītājam, kurš ierobežoto iespēju dēļ bēgūlības laikā sākumā reti varēja būt arī grāmatu lasītājs, arī viņam bija būtiski sabalsoties kopīgā izjūtā, cerībā, arī sāpēs ar rakstītāju. Ceļš līdz grāmatai nekad nav bijis viegls, ātrs, bet trimdas apstākļos vēl jo vairāk — turklāt lasītājs alka pēc latviskā, pēc sasaistes ar zudušo. Izdošanas grūtības spilgti izpaudās grāmatu iespiešanā, tās nereti tika rotaprintētas, turklāt lielākā daļa šajos gados Vācijā publicēto grāmatu bija skolu vajadzībām domātas pieticīgas brošūras vai arī latviešu klasiķu darbu atkārtoti izdevumi, nevis tajā laikā sarakstītie jaundarbi. Ne visiem toreiz Vācijas nometnēs dzīvojošajiem rakstniekiem, dzejniekiem vai vienkārši rakstītājiem bija iespējams sagaidīt grāmatas, sava paveiktā publicējumu. Tālab nenovērtēta ir arī latviešu preses loma šajā laikā — nereti vienam rakstītājam preses slejas kļuva par pirmo tikšanos ar lasītāju, otram tā bija vienīgā liecība, atspīdums no tā laika darbošanās, jo grāmatu kā liecību par šo posmu nav un šis daiļrades periods vairāku gadu garumā it kā palicis savrups, neapjausts. Latviešu prese Vācijā varēja uzņemt sevī **rakstīto vārdu**.

Nometņu laikā kā pārmantojums no brīvās Latvijas gadiem atdzimst rakstnieku dienu, vakaru, pēcpusdienu, rītu tradīcija. Atmiņā vēl 30. gados rīkotie «Zaļās vārnas» literārie vakari, dažādas literāras sanāksmes, kurās pulcējušies rakstnieki, dzejnieki, mākslinieki, lai pārrunātu kādu nolasītu referātu, skandētu dzeju, muzicētu, diskutētu; atmiņā J. Grīna un J. Rapas rīkotie literārie vakari, Latvijas Preses biedrības, Latvju sieviešu nacionālās līgas rīkotie (no 1934. gada) rakstnieku vakari, dažādie korporāciju sarīkojumi, dažādas rakstnieku kopāsanāksšanas un pulcēšanās, tikšanās ar lasītāju. Arī pēdējās rakstnieku dienas 1940. gada maija beigās, kad gaisā jau samanāms baigais klusums pirms vētras.

Iespējams, ka būtu jāšķir lokāli nometņu pasākumi, kuri notika šajā laikā Vācijā, — pēcpusdienas, sarīkojumi ar tikai vienā nometnē dzīvojošo

literātu piedalīšanos — un lielās rakstnieku dienas, kurās kopā sanāca dažādās joslās un nometnēs dzīvojošie rakstnieki. Tomēr tas viss veido vienotu literāro kopainu.

«Rakstniekam vēl arvien paliek šī dvēseles valodas runāšana. Šis klusais, iekšīgais tonis, mierinājums un cerība, glāsts un žēlums, sāpes, bet arī izturēšanas spēka dzēriens un ticība,»² kādā sarīkojumā teikusi dzejniece Zinaīda Lazda.

Rakstnieku dienu un vakaru nozīme ir tā, ka netiek zaudēts kontakts ar lasītāju, var pat teikt, ka rakstnieku dienas bijušas Vācijā izkļiedētās latviešu tautas kopā sanākšana — rakstnieku tikšanās ar lasītājiem, kuri mīt nometnē. Paralēli šāda veida sarīkojumiem Vācijā notiek arī latviešu literatūras klasiķiem, piem., Rainim, Aspazijai, K. Skalbem, A. Brigaderei u.c., veltīti literāri sarīkojumi; Vācijā dzīvojošie rakstnieki rīko arī savus jubilejas vakarus — Grēvenē notiek J. Jaunsudrabiņa jubilejas vakars, Oldenburgā — J. Veselim, Flensburgā — P. Gruznam, Špakenbergā — E. Skujeniekam, Ingolštātē — J. Miesniekam, Blombergā — A. Švābem, savukārt P. Ērmanis, R. Skujiņa, K. Dziļleja, O. Liepiņš, A. Niedra u.c. rīko arī savas darba jubilejas, saistītas ar darbošanās laiku literatūrā.

Rakstnieku dienas bija abpusēja nepieciešamība. Tā rakstnieki varēja izteikt sevi, savu sāpi, kas bija vienlīdz asa arī klausītājam. Tā **jaunie uzrakstītie darbi** visātrāk sasniedza adresātu, turklāt autors spēja sajust, kā rakstītais atbalsojas klausītājā. «Rakstnieks nevar strādāt un dzīvot tikai burzmā, bet arī vientulība un pamestība saēd. Ir nepieciešama kāda garīga gaisotne, kur atplaukst un paceļas dvēsele. Tādēļ nepieciešama saskare un tikšanās.»³ Nometnēs mītošie šajos sarīkojumos varēja iepazīt viņiem **līdzās dzīvojošo rakstnieku un dzejnieku** — līdzīgu likteņu piemeklēto — izjūtas. Šajos sarīkojumos rakstnieki apjauta, ka viņi ir vajadzīgi savai tautai un ir gaidīti nometnēs.

Loģiski ir vairāki jautājumi: kur notika šie vakari? kuri rakstnieki tajos piedalījās? ko viņi lasīja un kā nokļuva uz sarīkojumu vietām?

Rakstnieku vakariem bija savi uzbūves principi — tos veidoja galvenokārt divas daļas — rakstnieki lasīja savus jaunākos darbus, nereti to darīja arī aktieri; bija arī referāti par dažādām ar literatūru saistītām problēmām — par prozas mākslu, par latviešu romānu un stāstiem, par liriku, jaunāko pasaules literatūrā, par trimdas rakstniecību u. c. jautājumiem, par kuriem galvenokārt uzstājās J. Rudzītis, J. Kadilis, K. Kārklīšs, E. Blese u.c., arī paši rakstnieki. Dažkārt šie sarīkojumi tika plānoti pat uz divām dienām. Tādējādi rakstnieku vakariem tika piesaistīti arī literatūras kritiķi un pētnieki, kas būtībā ir piederīgi rakstniecības saimei. «Šeit bija

dota izdevība viņiem atkal sastapties un kopā ar daudziem citiem, kas strādā latviešu rakstniecības un grāmatniecības laukā, spriest par mūsu kultūras tagadni un nākotnes izredzēm.»⁴ rakstīs Felikss Krusa.

Šie referāti bija nepieciešami gan klausītājiem, gan pašiem rakstniekiem. Tomēr Vācijā ne visiem bēgļu nometnēs izkļiedētajiem latviešiem bija vienādas iespējas tikties ar rakstniekiem un dzejniekiem, dzirdēt viņu jaunāko darbu lasījumus. Tā bija lielāko nometņu priekšrocība. Tās bija nometnes, kurās vienkopus dzīvoja vairāki rakstnieki, piemēram, Blombergā — E. Ķezbere, K. Dziļleja, K. Miķelsone, P. Aigars (1949), A. Švābe; Eslingenē — T. Tomsons, I. Liepsala, H. Krauja, A. Niedra, R. Gāle; Lībekā — O. Liepiņš, A. Dziļums, L. Pērļupe, A. Rasa, A. Plensners; Vircburgā — T. Zeltiņš, Ģ. Salnais, H. Moors, I. Grebzde, P. Ērmanis, V. Mežezers, Z. Liepa, R. Galeniece, F. Jansons, J. Radāns, V. Mora. Rosīga bijusi arī nelielo nometņu kultūras dzīve: Flensburgā Mirvikas nometnē jo aktīvi darbojas P. Gruzna un M. Kovaļevska, Grēvenē — latviešu literatūras klasiķis J. Jaunsudrabiņš, kurš bijis ļoti gaidīts viesis daudzās nometnēs, taču reti kur izbrauca, toties vai katrā sarīkojumā aktieri lasa viņa tēlojumus no «Zaļās grāmatas», īpaši klausītāji bija iecienījuši meistara tēlojumu «Silķes» aktiera V. Štāla lasījumā. Manheimas latviešu nometnē aktīvi darbojas arī V. Toma un P. Klāns, bet Oldenburgas latviešu nometnē — J. Veselis un M. Eglītis.

Neapstrīdami pateikt, kuri rakstnieki visaktīvāk piedalījušies rakstnieku vakaros, ir sarežģīti, jo nereti autori paši nevarēja mērot tālo ceļu uz šiem sarīkojumiem, bet viņu darbus, kā jau minēju, lasīja vietējo latviešu teātru vai dramatisko kopu aktieri. Rakstnieki līdzīgi aktieriem sēdās, kā paši teica, «sapņu kulbās», ar brezentu pārvilkta auto kravas kastē, un brauca pie saviem klausītājiem, parasti arī kopā ar klausītājiem no tuvējās nometnes, kur paši mīta. Tā nu lielākas tikšanās iespējas bija tuvāko nometņu iemītniekiem, bet šķērsot Vāciju no ziemeļiem uz dienvidiem bija problemātiski. Faktiski DP⁵ nometnēs dzīvojošajiem tika liegta pārvietošanās brīvība — nometnes iemītnieki drīkstēja atstāt savu nometni tikai dažu kilometru attālumā, nemaz nerunājot par tiesībām brīvi ceļot vienas pārvaldes zonas robežās vai iebraukt citā zonā. Taču nereti tika riskēts.

Jāatzīst, ka visai savrupu dzīvi vadīja franču zonā mītošie latviešu rakstnieki un žurnālisti, pavisam divdesmit seši, to skaitā — A. Eglītis, J. Sarma, I. Leimane, K. Zāle, E. Mednis (no 1946), H. Puriņš, E. Zirnītis, kritiķis V. Kalve, filozofs P. Jurēvičs u.c. Viņiem bija visai ierobežotas iespējas pārvietoties uz citām zonām, tomēr arī franču zonā notika pieci rakstnieku vakari, kuros piedalījās tikai tur dzīvojošie literāti. Franču zonā neiznāca

arī neviens nedēļas laikraksts vai literārs žurnāls, toties rakstītāji jo aktīvi publicējās galvenokārt amerikāņu zonas laikrakstos, arī mēnešrakstos «Laiks» un «Ceļš», bet paši vairāk uzmanības pievērša rakstnieku rītu un priekšlasījumu sarīkošanai franču joslas latviešu centros. Taču divas šīs zonas dāmas — I. Leimane un K. Zāle — rosīgi piedalās arī angļu un amerikāņu zonu latviešu rakstnieku rīkotajos vakaros.

Rakstnieku vakaros bieži savus jaundarbus lasa arī E. Skujenieks, J. Veselis, K. Lesiņš, V. Toma, I. Grebзде, Z. Lazda, J. Miesnieks, O. Liepiņš, H. Krūmiņš, E. Ķezbere, K. Miķelsone, Ē. Raisters un daudzi citi rakstnieki un dzejnieki, pavisam izdevies apzināt apmēram deviņdesmit gan plašāk, gan mazāk pazīstamu autoru, kuri ar savu jaunāko darbu lasījumiem piedalījušies aptuveni sešdesmit sarīkojumos. Taču iespējams, ka sarīkojumu skaits ir lielāks. «Uzturēt tautā možu tās latvietību, neļaut pamirt un galīgi ierūsēt tās latviskajam garam, uzturēt dzīvu tautā tās garīgo rosmi, radītāju spēku un garu — tas ir pirmajā kārtā mūsu rakstnieku uzdevums. [...] Rakstniekam jāuztur tautā dzīva mīlestība un cienība pret dzimto latviešu valodu, pret latviešu rakstniecības un vispārīgās garīgās kultūras kādreizējiem augstajiem sasniegumiem,»⁶ raksta E. Blese.

Pirmais rakstnieku vakars notiek jau 1944. gada 23. decembrī Berlīnē, kad tur ieradušies pirmie literāti (P. Aigars, V. Toma, Z. Lazda, Ē. Raisters), kad absolūti vēl nav skaidrības par turpmāko dzīvi, vēl nav arī pašu nometņu. 1945. gadā notiek tikai pieci rakstnieku sarīkojumi. Bet 1946. gadā, kad ir organizējusies un nostiprinājusies nometņu sabiedriskā un kultūras dzīve, var runāt pat par divdesmit diviem šādiem vakariem, kas ir lielākais skaits viena gada laikā. 1946. gads ir laiks, kad līdzās neliela mēroga rakstnieku sarīkojumiem ar nedaudzu literātu piedalīšanos notiek arī plašas rakstnieku dienas Vircburgā un Eslingenē (abas amerikāņu zonā), kuras ilgst divas dienas, angļu zonā — Ķīlē notiek plašs preses dienu sarīkojums, uz kuru ierodas rakstnieki un žurnālisti no visas angļu zonas; vairāku dziesmu dienu ietvaros notiek arī rakstnieku vakari Fišbahā un Hānavā. 1947. gadā tiek organizēts trīspadsmit rakstnieku dienu, arī pirmās rakstnieku dienas angļu zonā Lībekā, kurās piedalās pat J. Jaunsudrabiņš un P. Gruzna. Liels sarīkojums notiek Flensburgā, tajā piedalās arī viesi no citām nometnēm un jauni autori. 1947. gadā franču zonā notiek pirmās latviešu kultūras dienas ar rakstnieku vakaru, bet Fišbahā — plašs sarīkojums. 1947. gads ir laiks, kad arvien skaidrāk un skaudrāk iezīmējas apjausma — būs jāizceļo, patētiskās runas par atgriešanos jau ir pieklusušas. Napielūdzami rūk nometņu skaits, ir jau izceļotāji uz Angliju. 1948. gadā šādu sarīkojumu ir krietni mazāk (astoņi), plašākais — Bavārijas apgabala

rakstnieku kopas rīkotais vakars. 1949. gadā tiek organizēti pēdējie sari-kojumi franču zonā, sakarā ar daudzu nometņu slēgšanu rakstnieki un dzejnieki jau nonāk tranzītnometnēs. 1949. gada otrajā pusē vērojams ap-sīkums. Ir sācies bēgļu laika beigu sākums, beigas visai dzīvei DP nometnēs. Ar katru mēnesi, pat nedēļu brūk iluzorās «mazās Latvijas» celtnē. Lat-viešiem vairs nav spēka un līdzekļu uzturēt kultūras dzīvi tikpat rosīgi kā agrāk. Nu jau Vācijā vairs neiznāk neviena literārs žurnāls, viens pēc otra beidz pastāvēt grāmatu apgādi. Vai tuvojas garīgs apsīkums?

Rakstnieku vakaros lielākoties tiek skandēta dzeja, lasīta īsproza — stāsti, noveles, daudz retāk fragmenti no romāniem un vēl jo retāk dra-matiski darbi, bet tie savu ceļu uzsāka uz latviešu teātru skatuve Vācijā. Bēgļu laiks ar rakstnieku vakariem bija arī savdabīga rakstītāju daiļrades laboratorija, meklējumu ceļš sevī. Šajā laikā top citos laikos ne tik plaši izmantoti žanri — miniatūras, skices, tēlojumi u.c., kas galvenokārt pilda preses slejas. Taču lasītājs, kurš bēgļu gados gan biežāk bija klausītājs, it kā netieši tomēr tematiski diktēja autoriem savus noteikumus — ko viņš vēlas dzirdēt. Nometņu dzīve ar visām tās ķībelēm un vienmuļību lielākajai daļai lasītāju nebija pieņemama — šajā laikā lasītājus nesaistīja nometņu realitātes apraksti. «Dzīves ikdiena emigrantam ir pelēka — viņš tādej-vairāk dzīvo pagātnes sapņos un nākotnes cerībās, tā realitāti lielākā vai mazākā mērā aizstādam ar emociju un fantastikas pasauli,»⁷ rakstīja A. Jo-hansons.

Literāri darbi par DP nometnēs pārdzīvoto un piedzīvoto faktiski top vēlākos gados. «Šis laiks rakstniekam vairāk jāziedo vērojumiem, iespaidu un pārdzīvojumu iekšējai koncentrācijai un kondensācijai, kas pagaidām neizpaužas konkrētās mākslinieciskās formās.»⁸

Bēgļu laiks, kas sākās ar ilūzijām un cerībām par pagaidu prombūtni, 40. gadu beigās kļūst par pilnīgu bezilūziju laiku, jo nu tas ir izturības un sīkstuma pārbaudes laiks. Tas nenoliedzami atbalsojas literatūrā. Ir jāmacās balansēt — jāuzmanās, lai rakstītāji nekļūtu pārāk aktuāli, t.i., jāizvairās no bēgļu ikdienas dzīves sīkumu aprādīšanas, kaut arī tieši šie sīkumi ir jo spēcīga augsne feļetonistiem, kuri rosīgi pilda avižu slejas ar anekdotiskiem jociņiem iz nometņu dzīves un smidina klausītājus rakstnieku vakaros. «..dzimtene jau kļuvusi par teiksmu, tādu, kādu to esam paņēmuši līdzī savās atmiņās, mēs to vairs nekad neskatīsim. Tā ieguvusi jaunu māksliniecisku pacēlumu. Varbūt ar romantisku un ideālistisku nokrāsu, kas daiļliteratūras darbam ir ļoti pateicīga,»⁹ vēlāk rakstīs K. Lesiņš. Tālab dominējošais tā laika rakstnieku darbos ir — Latvijas dzīves motīvi, bi-jušais un ilgotais.

Bēgļu gaitās atrodas visdažādāko paaudžu rakstītāji — tādi, kuri pazīstami un lasītāju iemīļoti jau Latvijā, tādi, kuri tikai vācu laikā debitēja literatūrā, un pavisam jauni iesācēji, kuriem nu jāmeklē saites starp zudušo pagātni un nezināmo nākotni. Visaktīvāk literārajā dzīvē iesaistās tieši tā literātu paaudze, kas kļuva pazīstama 30. gados un debitēja 40. gadu sākumā. Savukārt Vācijā rakstnieku vakaros debitē Z. Liepa, M. Zeberīns, A. Kraujīte, R. Gāle, K. Zvejnieks u.c., ir arī tādi jauni autori, kuri publicējas tālaika latviešu preses izdevumos Vācijā, taču rakstnieku vakaros nepiedalās, piemēram, G. Saliņš, L. Tauns, I. Šķipsna u.c. Nereti rakstnieku vakaros lasītais vēlākos gados tiek publicēts, tomēr daļa lasītā tā arī saglabāsies tikai autoru rokrakstos un plašākam lasītāju lokam paliks apslēpta, it kā autora daiļradei nepiederīga jebšu tomēr pārstrādātā veidā tiks publicēta. Rakstnieku vakaros lasītais nereti bijis arī aizsākums autora darbam vēlākajos gados.

1950. gads ir liels izceļošanas laiks, pavasarī vai ik diena latviešu trimdiniekiem ir Jurgī, kad viņi tomēr īsti vēl nezina, kas viņus sagaida. Arī rakstnieki līdzīgi gāju putniem ir ceļa jūtīs, nezinot, kurp šis ceļš vedīs. 1949. gadā ir vērojams kritums rakstnieku vakaru rīkošanā, taču 1950. gadā, par spīti visam, rakstnieku vakari notiek. 1950. gada martā Blombergā notiek pēdējās rakstnieku dienas pirms nometnes slēgšanas, tiek sumināts latviešu literatūras klasiķis J. Jaunsudrabiņš, kurš, pats ierazdamies nometnē, vēl spēj dienās pirms nometnes likvidēšanas un Blombergas latviešu tālākas izklišanas pulcēt ap sevi visu nometni. Atvadu vārdos J. Jaunsudrabiņš apliecina, ka arī turpmāk nekādu tālumu latviešu vidū nebūs, ja vien viņi paši gribēs būt tuvi, tuvi savā garā, savās attiecībās un jo sevišķi ja interesēsies par latviešu grāmatu, par latviešu rakstniecību. Bet maijā Pinebergā (kur jau vairs nedarbojas Baltijas universitāte) notiek viens no pēdējiem sarīkojumiem angļu zonā. Tad rakstnieku vakari notiek galvenokārt tranzītnometnēs Gronā un Ventorfā, kur pirms izceļošanas saplūst daudz tautiešu, t.sk. daudz rakstnieku un aktieru. Angļu zonā kādreiz tik populārie rakstnieku vakari iegūst citu jēgu, tā vēl ir pēdējā iespēja tikties pirms šķiršanās, kad māc neziņa, vai būs lemts reiz atkal sanākt kopā. Ventorfā vai ik mēnesi notiek sarīkojumi, kuros rakstnieki teic ardievas palicējiem, arī Eiropai, te pēdējo reizi pirms izceļošanas ar savu darbu lasījumiem uzstājas J. Veselis, R. Skujiņa, E. Tūters, K. Miķelsone, O. Liepiņš u.c., arī aktieri K. Ģermanis, R. Mucenieks, A. Šteinberga u.c. Taču jau 1950. gada aprīlī Salēmā ASV notiek rakstnieku dienas, kurās piedalās Z. Lazda, A. Niedra, V. Kārklis, M. Timma; 1950. gada novembrī arī Adelaidē, Austrālijā, noris rakstnieku vakars, kurā piedalās K. Ābele,

T. Tomsons, M. Eglītis, V. Ešots, A. Plaudis; gada nogalē arī Ņujorkā notiek literārs vakars. Viens loks — nometņu laiks ir noslēdzies. Bet tradīcijas turpinās.

Bēgļu laika literārā dzīve Vācijā bija viens loks trimdinieka dzīvē, «mazā Latvija», jaunradei labvēlīgs un rosinošs laiks. Izceļojot uz svešām zemēm, daudz kas bija jāuzsāk no jauna. Bet kā zīmes par laiku Vācijā palikušas grāmatas, preses izdevumi, atmiņas par daudzajiem teātru iestudējumiem, par kuriem liecības glabā recenzijas avīžu lapās, fotogrāfijas — nereti kā neatminami rēbusi, atbalsis arī no rakstnieku dienām. «Pieci gadi trimdā — tas ir negribēti daudz, un tomēr liktenis līdz šim bijis žēlīgs: nometnēs bijām, kaut arī svešā zemē, tomēr savā vidē, savas kultūras lokā, kas mūs sargāja kā neredzams cietokšņa valnis. Šodien zinām, ka visā pasaulē plašā nav tādas zemes un valsts, kam rūpētu mūsu nacionālā eksistence, mūsu skolas, mūsu māksla, rakstniecība un mūzika.»¹⁰

Šis laiks Vācijā rosinājis arī jaunu literātu paaudzi, ļāvis tai uzaugt, kā arī apliecināt sevi tiem, kuri debitēja literatūrā Latvijā 40. gadu sākumā. «Kulturālās rosmes un nacionālās apziņas stiprināšanā DP laikmets uzskatāms par vērtīgāko posmu trimdā. Ja nebūtu nometņu laikmeta ar latvisko gaisotni un latviešu skolām, mūsu vidējā paaudze vairs nedomātu un nerunātu latviski,»¹¹ atceras režisors un kultūras dzīves organizētājs latviešu nometnē Blombergā V. Lapenieks savā atmiņu grāmatā «Dullā Daukas piezīmes».

Literārajiem sarīkojumiem bija iezīmīga vieta bēgļu laika literārās dzīves kontekstā — tika uzturēta saite starp rakstītāju un lasītāju trimdā, ņemot vērā nometņu dzīvi, skumjas par dzimteni, vārgo ticību dzīves jēgai un prieku radošajam darbam. Rakstnieku vakari nometnēs rosināja rakstniekus darbam un ļāva tiem apjaust, ka viņi tieši šādos neziņas un trimdas apstākļos ir vajadzīgi savam lasītājam, resp., klausītājam.

..Beidzamais no nometnes kad aizies;
— Viss var būt, es viens no pēdējiem —
Beigsies laikmets savāds priekā, raizēs;
Māņu māju laikmets izdzītiem.¹²

(P. Ērmanis)

PIEZĪMES

¹ Krusa F. Latviešu teātris // Latvju Domas. — 1946. — Nr. 7. — 4. lpp.

² Lazda Z. Rakstniekiem sanākot // Lazda Z. Ogle. — Linkolna, 1960. — 207. lpp.

³ Turpat.

⁴ Krusa F. Rakstnieku dienas // Laiks. — 1946. — Nr. 5. — 1. lpp.

- ⁵ DP (*Displaced Person*) — pārvietotā persona.
- ⁶ Blese E. Latviešu rakstnieks // Kalve. — Hānava, 1947. — 13. lpp.
- ⁷ Johansons A. Mūsu trimdas rakstniecība // Daugava. — 1947. — Nr. 1. — 33. lpp.
- ⁸ Turpat.
- ⁹ Lesiņš K. Zem svešām zvaigznēm: Tēlojumi, piezīmes, apceres. 1945—1956. — Veiverlija, 1956. — 439. lpp.
- ¹⁰ Latvija. — 1950. — 1. marts. — 5. lpp.
- ¹¹ Lapiņš V. Dullā Daukas piezīmes: Impresijas un ekspresijas. — Īstlansinga, 1977. — 234. lpp.
- ¹² Ērmanis P. Nometņu gadi // Latvija. — 1948. — 17. marts.

RAKSTNIEKU SARĪKojUMI

1944

23. decembrī Rakstnieku vakars Berlīnē, piedalās Pēteris Aigars, Velta Toma, Zinaīda Lazda, Ēriks Raisters, Veronika Strēlerte, Andrejs Johansons.

1945

9. septembrī Jāņa Veseļa daiļradei veltīts vakars Oldenburgas latviešu nometnē, piedalās autors Jānis Veselis un Mintauts Eglītis.
- septembrī Rakstnieku pēcpusdiena Manheimas latviešu nometnē, piedalās Elza Grava, Velta Toma, Pāvils Klāns, feļet. Grozgalvītis (īst. v. Roberts Apenītis).
6. oktobrī Rakstnieku sarīkojums Bernsenas latviešu nometnē, piedalās Jānis Veselis un Mintauts Eglītis.
7. oktobrī Rakstnieku sarīkojums Gēsthahtā Saules nometnē, piedalās Jānis Veselis, Mintauts Eglītis un Emīls Skujenieks.
4. novembrī Rakstnieku vakars Hānavas latviešu nometnē, piedalās Ģirts Salnais, Valdis Mežezers, Biruta Senkēviča, Teodors Zeltiņš, Kārlis Ķezbers; Angelika Gailīte — ref. «Pārdomas par mūsu literatūru».

1946

3. februārī Literārs vakars Hānavas latviešu nometnē, piedalās Biruta Senkēviča, Kārlis Ķezbers, Voldemārs Mežraups, Krišjānis Spricenieks, Aina Kraujīte (Kraujīte). Mazpazīstami autori — Alfrēds Ozols, Arturs Saule, V. Baltkalns, L. Krūmājs; Ernests Blese — ref. «Latvju rakstnieki».
9. un 10. februārī Rakstnieku sarīkojums Vircburgas latviešu nometnē, piedalās Pēteris Ērmanis, Irma Grebзде, Ģirts Salnais, Teodors Zeltiņš, Fricis Jansons, Jānis Radāns, Henrijs Moors, Valdis Mežezers, Rasma Galeniece, feļet. Pičs Pirtnieks (īst. v. Jānis Miķelsons).
13. februārī Rakstnieku vakars Mirvikas latviešu nometnē Flensburgā, piedalās Pāvils Grutna, Margarita Kovaļevska, mazpazīst. autori — Niklāvs Dzedulis, Andrejs Sils, Ella Verlis.
15. februārī Rakstnieku vakars Augsburgas latviešu nometnē, piedalās Velta Toma, Klāns Zāle, Jānis Klīdzējs; Ernests Aistars — ref. par tagadnes dzeju.
31. martā Literārs vakars Gēsthahtā, Saules nometnē, pied. Jānis Veselis, Oļģerts Liepiņš, Emīls Skujenieks, Mintauts Eglītis.
- martā Rakstnieku vakars Manheimas latviešu nometnē, piedalās Ilona Leimane, Kņass Lesiņš.

2. maijā Literārs sarīkojums Gēsthahtā, Saules nometnē, pied. Jānis Veselis, Mintauts Eglītis, tiek lasīta Veltas Tomas un Veronikas Strēlertes dzeja.
5. maijā Literātu kopas rīts Ambergas latviešu nometnē, piedalās Lūcija Bārene, Eduards Sināts un O. Cers.
30. jūnijā Latviešu literatūras stunda latviešu dziesmu dienu ietvaros Fišbahā, piedalās Zinaida Lazda, Karola Dāle, Jonāss Miesnieks, Knuts Lesiņš; Kārlis Kārkliņš — ref. par nacionālismu latv. literatūrā.
20. un 21. jūlijā Rakstnieku vakari Vircburgas latviešu nometnē, piedalās Valdis Mežezers, Irma Grebзде, Ģirts Salnais, Zenta Liepa, Rasma Galeniece, Teodors Zeltiņš, Henrijs Moors, fejet. Pičs Pirtnieks, Gunārs Grieze un Jānis Kadilis; Jānis Siliņš — ref. par dzejnieka radošā darba procesa noslēpumiem un Pēteris Ērmanis — par rakstnieku tēlojumiem.
11. augustā Jānim Jaunsudrabiņam veltīts vakars Fuldas latviešu nometnē, ar ref. uzstājas Nikolajs Kalniņš.
17. un 18. augustā Eslingenes latviešu kolonijas rakstnieku un žurnālistu kopas rīkotās rakstnieku dienas Eslingenē:
17. aug. piedalās Ilona Leimane, Jonāss Miesnieks; Jānis Lejiņš lasa Jāņa Jaunsudrabiņa tēlojumus, Reinis Birzgalis — Irmas Liepsalas stāstu, Kārlis Veics — Anšlava Eglīša stāstu; Jānis Kadilis — ref. «Latviešu daiļproza un drāma likteņa krustceļos»;
18. aug. piedalās Pēteris Ērmanis, Irma Grebзде, Ilona Leimane, Rūta Skujiņa, Emīls Skujenieks, Irma Liepsala, Aida Niedra, Ģirts Salnais, Velta Toma, Klāra Zāle; Jānis Lejiņš lasa fragm. no Jāņa Jaunsudrabiņa «Zaļās grāmatas», Jānis Neimanis — Zentas Liepas dzeju un Teodora Zeltiņa balādes; Valērija Baltiņa-Bērziņa — ref. par latviešu liriku un Pēteris Ērmanis — «Ieskats pasaules jaunākajā literatūrā».
- septembrī Rakstnieku vakars Antverpes latviešu nometnē Flensburgā, piedalās Pāvils Gruzna, Pēteris Aigars, Hugo Krūmiņš.
29. septembrī Rakstnieku pēcpusdienu Herrenvīkas latviešu nometnē pie Lībekas, piedalās Alfrēds Dziļums, Oļģerts Liepiņš, Vilis Ešots, Vilis Lesiņš.
2. oktobrī Rakstnieku dienas Oldenburgas latviešu nometnē, piedalās Jānis Veselis, Mintauts Eglītis, Emīls Skujenieks, Oļģerts Liepiņš.
7. un 8. oktobrī Preses dienas Ķīles latviešu nometnē, piedalās Oļģerts Liepiņš, Pāvils Gruzna, Vilis Lesiņš, Alfrēds Dziļums, Ernests Rirdāns, Hugo Krūmiņš, Egils Kalme.
17. oktobrī Rakstnieku vakars Grēvenes latviešu nometnē, piedalās Jānis Jaunsudrabiņš u.c.
26. oktobrī Rakstnieku dienas Hānavā Lielhesenes apgabala dziesmu svētku laikā, piedalās Pēteris Ērmanis, Elza Ķezbere, Pēteris Aigars, Karola Dāle, Jānis Klīdzējs, Jonāss Miesnieks, Velta Toma, tiek lasīti Jāņa Jaunsudrabiņa tēlojumi; Oļģerts Liepiņš — ref. par latviešu daiļprozas rakstniecību.
- oktobrī Rakstnieku sarīkojumi Oldenburgas latviešu nometnēs Tērvetē un Omstetē, piedalās Jānis Veselis, Oļģerts Liepiņš, Emīls Skujenieks, Mintauts Eglītis.
12. decembrī Rakstnieku dienas Oldenburgas latviešu nometnē, piedalās Jānis Veselis, Oļģerts Liepiņš, Emīls Skujenieks, Lidiya Pērļupe, Pēteris Aigars.

15. decembrī Rakstnieku rīts Grēvenes latviešu nometnē, piedalās Pēteris Aigars, Emīls Skujenieks, Nikolajs Kalniņš.
- ? Emīls Skujenieks Ģēsthahtā, Saules nometnē, organizē jauno autoru sarīkojumus.
- 1947**
26. janvārī Rakstnieku dienas Ingolšates latviešu nometnē, piedalās Zinaīda Lazda, Ģirts Salnais, Pēteris Ērmanis, Irma Grebзде, Knuts Lesiņš, Jonāss Miesnieks.
- februārī Rakstnieku vakars Augsburgas latviešu nometnē, piedalās Rūta Skujiņa, Jonāss Miesnieks, Knuts Lesiņš; Jānis Kadilis — ref. par latviešu liriku.
- martā Rakstnieču rīts Eslingenes latviešu nometnē, piedalās Ilona Leimane, Rūta Skujiņa, Zinaīda Lazda, Velta Toma.
12. jūlijā Rakstnieku vakars Fišbahas latviešu nometnē, piedalās Zinaīda Lazda, Rasma Galeniece, Rūta Skujiņa, Klāra Zāle, Teodors Zeltiņš, Knuts Lesiņš, Jonāss Miesnieks; Ernests Aistars — ref. par trimdas liriku, Kārlis Rabācs — par prozas rakstniecības iezīmēm.
16. un Eslingenes latviešu kolonijas rakstnieku un žurnālistu kopas rīkotās Rakstnieku
17. augustā dienas Eslingenē:
16. aug. piedalās Knuts Lesiņš, Jānis Klīdzējs, Edvīns Mednis, Jonāss Miesnieks, Konstance Miķelsone, Biruta Senkēviča; Anšlava Eglīša stāstu lasa Kārlis Veics, Pāvils Gruzna stāstu — Jānis Lejiņš; Arveds Švābe — ref. «Prozas māksla», Kārlis Dziļleja — «Latviešu romāns un stāsts», Jānis Rudzītis — «Latviešu jaunākā drāma»;
17. aug. piedalās Klāra Zāle, Zinaīda Lazda, Antons Rupainis, Ilona Leimane, Pēteris Aigars, Ludis Bērziņš, Karola Dāle, Kārlis Dziļleja, Alfrēds Dziļums, Irma Grebзде, Elza Ķezbere, Herta Krauja, Ģirts Salnais, Rūta Skujiņa, Arveds Švābe, Velta Toma; Teodora Zeltiņa balādi lasa Reinis Birzgālis; Pauls Jurēvičs — ref. «Mūsdienu debates par literatūru», Anna Dārziņa — «Neteikti vārdi» (dažas lirikas problēmas), Angelika Gailīte — «Ieskats pasaules jaunākajā literatūrā» (jaunākie virzieni Rietumu literatūrā).
14. septembrī Rakstnieku dienas Manheimas latviešu nometnē, piedalās Velta Toma, Biruta Senkēviča, Knuts Lesiņš, Herta Krauja, Rita Liepa, Marija Urnežus.
28. septembrī Latviešu kultūras dienas Rāvensburgā (fr. zona), piedalās Pauls Jurēvičs, Ilona Leimane, Edvīns Mednis, Evelīna Grāmatniece, Klāra Zāle.
4. oktobrī Rakstnieku dienas Lībekas latviešu nometnē, piedalās Jānis Jaunsudrabiņš, Pāvils Gruzna, Jānis Veselis, Konstance Miķelsone, Mintauts Eglītis, Alfrēds Dziļums, Arnolds Rasa, Egils Kalme, Elza Ķezbere, Hugo Krūmiņš, Emīls Skujenieks; Margaritas Kovaļevskas fragm. no rom. «Posta puķe» un Aleksandra Plensnera dzejoļus lasa Austrā Šteinberga.
8. un Rakstnieku dienas Flensburgas latviešu nometnē, piedalās Pāvils Gruzna, Ēriks
9. oktobrī Raisters, Elza Ķezbere, Hugo Krūmiņš, Emīls Skujenieks, Egils Kalme, Marta Vitrupe, Austrā Pāvelkopa, Andrejs Kalniņš.
28. oktobrī Rakstnieku vakars Manheimas latviešu nometnē, piedalās Velta Toma, Rita Gāle, Paula Balode, Jadviga Bajāre, Rūta Atvasara.
2. novembrī Rakstnieku dienas Hānavas latviešu nometnē, piedalās Zinaīda Lazda, Irma Grebзде, Velta Toma, Klāra Zāle, Knuts Lesiņš, Herta Krauja, Irma Liepsala, Jānis Kadilis, Rita Liepa.

- ? Rakstnieku vakars Mišēnē un Rolstorfas latviešu nometnēs, piedalās Alfrēds Dziļums, Vilis Ešots, Oļģerts Liepiņš.
- ? Rakstnieku pēcpusdiena Augustdoras latviešu nometnē, piedalās Elza Ķezbere, Konstance Miķelsone, Kārlis Dziļleja, Vilis Lesiņš, Ēriks Raisters, Konstantīns Strods-Plencinīks, Marija Andžāne.
- 1948**
25. maijā Arvedam Švābēm veltīts sarīkojums Blombergas latviešu nometnē, piedalās Elza Ķezbere, Jānis Veselis, Ēriks Raisters; Teodors Celms — ref. par Arveda Švābes personību un laikmetu.
- maijā Rakstnieku pēcpusdiena Augsburgas latviešu nometnē, piedalās Velta Toma, Rita Liepa, Knuts Lesiņš; Vitauts Kalve — ref. par latviskumu dzejā.
19. jūnijā Literāri muzikāls vakars Freiburgā, piedalās Ilona Leimane, Klāra Zāle, Jānis Kadilis, Pauls Jurēvičs, Anšlavs Eglītis, Ēriks Raisters; Ludis Bērziņš — ref. par latviešu tautasdziesmām.
- jūnijā Rakstnieku dienas Neištates latviešu nometnē, piedalās Oļģerts Liepiņš, Emīls Skujenieks, Arnolds Rasa, Jānis Sudrabiņš.
29. augustā Bavārijas apgabala rakstnieku kopas rīkots rakstnieku vakars Fišbahā, piedalās Pēteris Ērmanis, Jānis Širmanis, Henrijs Moors, Knuts Lesiņš, Irma Grebзде, Ģirts Salnais, Teodors Zeltiņš, Jonāss Miesnieks, Jānis Klīdzējs, Valda Mora, Zenta Liepa, Arturs Kaugars, Irma Skābarde; Jānis Bičolis — ref. «Nacionālais un internacionālais literatūrā».
6. novembrī Rakstnieku pēcpusdiena Rotveilā.
8. decembrī Rakstnieku pēcpusdiena Eslingenes latviešu nometnē.
- ? Franču zonas rakstnieku un dzejnieku pēcpusdiena Ebenveilerā, piedalās Ilona Leimane, Hugo Puriņš, Edmunds Zirnītis, Andris Siliš-Aucenijs; Anšlava Egliša stāstu lasa Jānis Krādziņš; Jānis Krēsliņš — ref. par Eriku Ādamsonu.
- 1949**
18. un Rakstnieku dienas Dedelstorfā, piedalās Jānis Veselis, Vilis Lesiņš, Emīls Skujenieks, Ēriks Raisters, Juris Sinka, Inese Zalāne; Oļģerts Liepiņš — ref. par tagadnes rakstniecības nozīmi.
19. jūnijā
11. septembrī Rakstnieku sarīkojums Ebenveilerā, piedalās Anšlavs Eglītis, Klāra Zāle, Jānis Sarma, Edvīns Mednis, Edmunds Zirnītis.
- oktobrī Rakstnieku vakars Traunšetē, piedalās Zinaīda Lazda, Knuts Lesiņš, Arturs Kaugars, Zenta Liepa, Oskars Kalējs, Anita Daugule.
- novembrī Jauno literātu vakars Grēvenes latviešu nometnē, piedalās Jānis Jaunsudrabiņš, Elza Ķezbere, Konstance Miķelsone, Vilis Lesiņš, Ēriks Raisters, Modris Zeberiņš, Kārlis Zvejnieks, Irma Viksniņa, Austrā Pāvelkopa, Annija Berga.
- 1950**
- martā Blombergas latviešu nometnē Jāņa Jaunsudrabiņa vakars, piedalās Jānis Jaunsudrabiņš; apceri par autoru lasa Pēteris Aigars.
4. maijā Rakstnieku vakars Ventorfā, piedalās Jānis Veselis, Pāvils Gruzna, Oļģerts Liepiņš, Konstance Miķelsone, Hugo Krūmiņš, Emīls Skujenieks, Marta Vitrupe.
10. maijā Rakstnieku vakars Pinebergā, piedalās Konstance Miķelsone, Aleksandrs Plensners, Oļģerts Liepiņš, Jānis Veselis, Emīls Skujenieks, Hugo Krūmiņš.

- maija vidū Rakstnieku vakars Ventorfā, piedalās Aleksandrs Plensners, Konstance Miķelsone, Emīls Skujenieks, Hugo Krūmiņš, Jānis Veselis; Pāvila Gruznas darbus un Martas Vitrupes dzejoļus lasa Rūdolfs Mucenieks.
- maijā Rakstnieku vakars Gronā, piedalās Rūta Skujiņa, Jānis Veselis, Edvards Tūters, Kārlis Ģermanis lasa Klāras Zāles, Andreja Egliša un Kārļa Dziļlejas dzejoļus, Rūdolfs Mucenieks lasa A. Švābes dzejoļus.
- jūnijā Rakstnieku vakars Ventorfā, piedalās Elza Ķezbere, Konstance Miķelsone, Aleksandrs Plensners, Hugo Krūmiņš, Emīls Skujenieks; Martas Vitrupes tēlojumu lasa Elza Pūce-Siliņa.
- oktobrī Rakstnieku vakars Ventorfā, piedalās Emīls Skujenieks, Margarita Kovaļevska, Oļģerts Liepiņš.

[1949? 1950?]

Literārs vakars Pinebergā, piedalās Kārlis Ābele, Modris Zeberīņš, Dzintars Freimanis; Mintauta Egliša stāstu lasa Ansis Mitrevics; Jānis Rudzītis — ref.

IZMAIŅAS PROZAS TEKSTOS: 50. UN 60. GADU MIJA

Domājot par situāciju, kādā atradās latviešu rakstnieki un literatūra 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā, un tiem literārajiem darbiem, kas tapuši šajā laikā, gribētos to salīdzināt ar situāciju, kādā atrodas cilvēki, kas nonākuši mīnēta lauka malā, kas visiem malā stāvošajiem ir labi pārredzams, zināms un vienlaikus tāds, kurā ik uz soļa slēpjas briesmas. Solis sāņus no norādītās takas — un šķietamā drošības izjūta izrādās maldīga.

Šis lauks ir bīstams, un tajā pašā laikā neko nav iespējams darīt, iepriekš neatbrīvojoties no tajā paslēptajām briesmām. Ir tikai strupceļš un savas nevarības apziņa. Bailes un nepieciešamība kaut ko darīt.

Šo salīdzinājumu turpinot — rakstnieki, dzejnieki, mākslinieki 50. gadu otrajā pusē uzņemas dzīves atmiņētāju darbu. Visbiežāk bez iepriekšējām zināšanām par «mīnu» veidu, uzbūvi, atmiņēšanas tehniku, dodoties nedrošajā laukā gan ar instrukcijām, gan visbiežāk bez tām — vienīgi iekšējas nepieciešamības, gan prāta, gan sirds vadīti. Un, ar dzīvu pēdu iztaustot pamatni soli pa solim, aizaugušais lauks tiek atbrīvots no dzīvību apdraudošajām briesmām. Un... zaudēta tiek kāja, roka, pat dzīvība, vienīgā alga — iegūta apziņa, ka varbūt tajā vietā, kurā mīna sprāgusi, otrreiz tā nevienu vairs neievainos. Un, kad pēc laika šā lauka malā jau stāv cits cilvēks, — vairs pat īsti nav saprotams, kādas ir bijušas šīs draudošās briesmas un cik lielas atmiņētāja bailes, cik liela bijusi uzdrošināšanās.

Lai lasītājs man piedod šo garo salīdzinājumu, taču šī analogija ar mīnu lauku šķita būtiska, domājot par procesiem, kuros šai laikā tika iesaistīti gan rakstnieki, gan viņu literārie sacerējumi. Šādu salīdzinājumu ar mīnētu lauku atļauj arī padomju laika valoda, kurā visai izkopta bija tieši militārā terminoloģija.

Sarežģīti ir runāt par visām izmaiņām, kas izdarītas prozas tekstos, tas nav pat iespējams. Brīžiem šis teksta peripetijas gan manuskriptu trūkuma, gan cilvēka atmiņā notikušo izmaiņu dēļ vairs nav konstatējamas. Lai to ierobežotu, esmu izvēlējis trīs literārus tekstus, kuros izdarītās izmaiņas

ir bijušas lasītāju acu priekšā, proti, tās ir fiksētas dažādu gadu publikācijās un bijušas pieejamas. Šie teksti ir pazīstami — un tie ir:

— Z. Skujiņa novele «Vienas nakts hronika», kas pirmoreiz publicēta žurnālā «Karogs» 1957. gada 9. numurā. Šī novele ir viens no pirmajiem darbiem, kas izsauc plašu diskusiju periodikā un, spriežot pēc cilvēku atmiņām, vēl plašāku dzīvē;

— V. Lāma garstāsts (romāns) «Baltā ūdensroze». Tas publicēts žurnālā «Zvaigzne» 1958. gadā turpinājumos no 8. (aprīlis) līdz 13. (jūnijs) numuram un ir iesaistīts visai plašā ideoloģiskā kampaņā;

— Ē. Vilka stāsts «Divpadsmit kilometri». Publicēts žurnālā «Karogs» 1963. gada 3. numurā. Tūlīt pēc publikācijas tas izsauc visai plašu nosodījumu.

Nosauktos darbus vieno ne tikai tas, ka tie «no tribīnēm» atzīti par autoru neveiksmēm, bet arī fakts, ka visi pēc tam grāmatās publicēti ar visai lielu gadu atstarpi — «Vienas nakts hronika» ar sešu gadu nokavēšanos, «Baltā ūdenroze» — ar 15. Stāsts «Divpadsmit kilometri» tiek publicēts piecus gadus pēc žurnāla publikācijas.

Visi darbi iespiesti vairākkārt (pierādot, ka tos par neveiksmēm neatzīst ne autori, ne lasītāji), pie tam atšķirīgās redakcijās («Vienas nakts hronika» un «Baltā ūdensroze» pat trīs redakcijās). Tas padara relatīvu it kā stabilo latviešu tekstologu bausli — par būtiskāko uzskatīt pēdējo publikāciju — padomju laikā pēdējā publikācija no autora ieceres visbiežāk ir attālinājusies visvairāk.

Šī saasinātā uztvere, «nokavēšanās» un savstarpēji atšķirīgie teksti ļauj ieraudzīt tās vietas, kurās paslēptas sākumā pieminētās «mīnas», lietas, vārdi, parādības, kuru pieminējums līdzīgs sprādzienam; taču «sprādzis», resp., lieta, kas nosaukta vārdā, padarīta par esošu, vairs nevar būt nebijusi. Un arī tad, ja pēc tam tajā vietā paliek tukšums, tas apliecina lietas esamību. (Kādā krievu žurnāla diskusijā, salīdzinot krievu un amerikāņu rakstnieku situāciju, kāds amerikānis teica: Amerikā rakstnieks var kliegt — neviens viņu nedzirdēs, Krievijā rakstnieks var klusēt — viņu dzirdēs visi.) Tukša vieta vairs nav tikai tukšums.

Izmaiņas, kas izdarītas tekstā, ļauj spriest par ideoloģiski vai kā citādi «sāpīgajiem punktiem». No vienas puses, tās cenšas autora pateikto slēpt, padarīt neesošu, no otras — izdarītās izmaiņas atklāj, resp., pievērš uzmanību tam, kas tiek slēpts. Tieši šajos vātajos punktos ieraugāmas ideoloģisko nostādņu izmaiņas, literatūras pārraudzības politika vai prasību atslābināšanās pakāpe.

Tradicionāli cenzūras vēsturē tiek runāts par trim cenzūras veidiem — politisko cenzūru, tikumisko cenzūru un māksliniecisko cenzūru. Padomju

laikā tāpat kā visā arī šajā triādē pastāv hierarhija, pirmajai, politiskajai (ideoloģiskajai) tiek pakļauti pārējie cenzūras veidi — gan tikumiskā, gan mākslinieciskā cenzūra.

Visi iepriekš minētie darbi laika ziņā ir ierobežojami ar diviem padomju mitoloģiskā laika atskaites punktiem — partijas XX un XXII kongresu — un to pieļautajām atkāpēm, kas atklāj, ka totalitārā hierarhijā iespējamās izmaiņas. Izmantojot analogiju ar mīnu lauku, tajā iespējams arī cits ceļš, ne tikai atļautā taka. Taču mīnu lauks paliek mīnu lauks. Tātad laika ierobežojuma ziņā šie darbi un ar tiem saistītās izmaiņas aptver laikposmu no 1956. līdz 1963. gadam un uz šo laika sprīdi attiecinātās prasības, ko atklāj izdarītās izmaiņas.

Visu šo darbu autoru uzmanību ir saistījusi tagadne — pašu autoru pieredzē esošais laiks. Darbu sižetiskās norises fons — 40. gadu vidus, 50. gadi, 60. gadu sākums, resp., autori raksta par saviem laikabiedriem un viņiem labi pazīstamiem apstākļiem. Visos šajos darbos jūtama autora subjektivitāte: gan attieksmē pret stāstā atspoguļoto notikumu, gan izklāsta veidā — intonācijā. Atšķirībā no tiem romāniem, kuri 50. gadu vidū un otrajā pusē tiek pārstrādāti un «pārrakstīšanas» laikā pieskaņoti noteiktai pagātnes koncepcijai,¹ šie stāsti vairs tikai fragmentāri saistīti ar pagātni. Autori tajos vairs nemeklē pagātnes patiesību, viņus interesē tās klātbūtne (ietekme) uz tagadni. Autori pamatā (ārēji) pieņem pagātnei uztiesto koncepciju un mitoloģiju. Taču to uzmanības centrā ir sava laika pieredze, orientēšanās uz konkrēto laiku. Un varbūt tieši šī orientēšanās uz nepabeigto laiku, gadu desmita mijas situācijas pieļautajām iespējām un negatavo (tajā brīdī varbūt pat — neskaidro) tagadnes koncepciju ļauj skaļākām kļūt publisko oponentu balsīm — ka par pozitīvo varoni nav kļuvis tas, kam par tādu jākļūst, par partejiskas pozīcijas trūkumu utt., taču ne vienmēr tas, kas tiek pateikts publiski, tiek arī cenzēts tekstā.

Atšķirībā no iepriekšējā posma vēl spēcīgas ir publiskās cenzūras tradīcijas, publiskais nosodījums, taču tas vairs ne vienmēr norāda tos virzienus, kādā tiks virzīta darbu labotāja acs un zīmulis. Īstās prasības, kādas tiek izvīrītas prozai, šai laikā jau atklāj nevis runātājs «tribīnē» (kā tas notiek 40.—50. gados), bet labojumi tekstā. Labotājs (šo stāstu gadījumā galvenokārt — autors, redaktors vai cenzors) no tribīnēm teikto ievēro, taču lielākoties labojumi top, vadoties pēc instrukcijām, kuras varbūt varētu atklāt tikai tie, kas ar šiem tekstiem strādājuši.

Izdarītās izmaiņas (svītrojumi, teksta labojumi, pievienojumi) parasti saistītas ar to, ko konkrētais laiks nepieņem. Lielākā tiesa izmaiņu saistīta ne tikai ar paša darba, bet vairāk ar ideoloģisko kontekstu. Teksti cenzēšanas

procesā netiek uztverti tikai kā māksliniecisks veselums, tie ir vispārējās informācijas daļa un kā tāda arī apstrādāti.

Ir izmaiņas, kas katru tekstu skar tikai iekšēji, apraujot atsevišķus asociāciju lokus, taču ir izmaiņas, kas saista visus trīs tekstus un ir tiem kopīgas.

Pirmajā gadījumā notikušās izmaiņas vairāk atspoguļo to, kas ticis pieprasīts «no augšas» (piemēram, «Vienas nakts hronikas» gadījumā — pastnieks no vienkārša cilvēka, kas pilda savu pienākumu, padarīts par varoni), otrajā gadījumā — atspoguļo cenzūras (plaša nozīmē — autora, redaktora, cenzora cenzūras) kā informācijas filtra prasības pret literatūru. Un vēl būtu jāpiebilst — visai jūtīgi tiek uztautāti tie punkti, kuros tiek grauts literatūrā eksistējošais, bet vārdā nesauktais sociālistiskā reālisma kanons. Pārstrādātajos romānos tika mēģināts vēsturisko, sociālo, reliģisko u.c. problemātiku saskaņot ar kanonu, turpretī šeit notiek līdzvērtīgs process — cenzūra cenšas nepieļaut atkāpes no kanona.

Viena no ideoloģizētā kanona sastāvdaļām ir **opozīcija**: **SAVĒJAIS—SVEŠAIS**, kas sevī jau ietver tēla, notikuma vai parādības vērtējumu. *Savējais* iegūst pozitīvās aprises, *svešais* — negatīvās. Šī opozīcija izpaužas arī jēdzienu pāros: **TE—TUR** un **TAGAD—AGRĀK**, kur *te*, *tagad* saistās ar pozitīvajām kvalitātēm; *tur*, *agrāk* — negatīvajām. Pirmajam pārim tiek atvēlēta nākotnes iespējamība, otrajam — pareģota nākotnes neesamība.

Otra sociālistiskā reālisma totalitaritātes sastāvdaļa — hierarhijas princips, kurš sakārto pasauli hierarhiskā kārtībā, nodrošinot *te*, *tagad*, *savējo* pastāvēšanu un attīstības iespējas. Hierarhiskā kārtība veido sistēmu, kura ļauj visam — cilvēkiem, notikumiem, vērtībām — atrast savu vietu, līdz ar to pastāvēt zināmā līdzsvara stāvoklī.

Princips, kuru pārkāpj minētie stāsti (līdz ar to izsaucot iebildumus) un kas to atkārtotajās publikācijās netiek pieļauts, ir — **HIERARHISKĀ SAKĀRTOTĀ (=sistēmas) PASAULĒ NETIEK PIEĻAUTA IEKŠĒJĀ OPOZĪCIJĀ**, kas acīmredzot draud ar hierarhijas sagrūšanu. Opozīcija var pastāvēt tikai attiecībā ar *tur* pasauli, *pagātni*, *svešo*. Viss, kas pastāv *te* pasaulē, atrodas hierarhiskā kārtībā, starp atsevišķajiem tās līmeņiem nedrīkst pastāvēt pretrunas.

Stāstu pirmajā redakcijā tiek lietoti jēdzieni *vienkāršs—vadošs*, *latviešu valoda—krievu valoda*, *latviski—krieviski*, *strādnieks—brigadieris*, *Rīga—Maskava*, *mājas—kolhozs*, *agrāk—tagad*. Atkārtotajās publikācijās tiem pievērsta īpašu uzmanību, un to palikšana literārā tekstā tiek pieļauta tikai tad, ja starp tiem pastāv hierarhiskas, bet ne opozicionāras attiecības.

Ja stāstā iezīmējas opozīcija, tad tekstā tiek izdarītas izmaiņas. Labotājam atliek izvēlēties vienu no diviem iespējamajiem taktikas variantiem:

1) svītrot vienu no opozīcijas pāra komponentiem;

2) svītrot abus opozīcijas pāra komponentus.

Svītrojumi tiek veikti gan konceptuāli veidotos darba fragmentos, gan pavisam ikdienišķu situāciju aprakstā, kur sava loma uzticēta opozīcijai. Aplūkosim, piemēram, īsu fragmentu V. Lāma stāstā «Baltā ūdensroze». Situācija — vasarnieki ierodas uz filmu kolhoza klubā.

Stāsta pirmajā, žurnāla redakcijā (1958) lasām:

«Pēc brīža no zāles iznāca vairāki saniknoti puisi.

— Cūcība un neģēlība! — tie šķendējās. — Filma angļu valodā, *latvisku uzrakstu nav* [šeit un turpmāk izcēlumi citātos mani. — R.B.]. Saproti nu!

Aizmugurē atsaucās pazīstama balss [dzejnieks Baltbiksis. — R.B.]:

— *Ko šie uztraucas? Vismaz te dažkārt var noskatīties kādu latviski dublētu filmu, kamēr Rīgā...*

— Labvakar! — Dzintra pārtrauca dzejnieku.»

Fragmentā redzam vairākus nosauktus un nenosauktus opozīciju pārus: filma bez uzrakstiem latviešu valodā (resp., filma svešā valodā) — dublēta filma; te — Rīgā; dažkārt — regulāri.

Otrajā redakcijā (1973) fragments skan šādi:

«— Filma angļu valodā, *latviešu uzrakstu arī nav*. Saproti nu!

Aizmugurē atskanēja pazīstama balss.

— Labvakar!

Sasveicinājāties. Vēroju, ka Dzintras acīs zudusi.. domīgā izteiksme.»

No iepriekš minētajiem pāriem saglabāts tikai viens: svešā valoda (angļu) — saprotama valoda (latviešu). Svītrotās frāzes dēļ aizmugurē atskanošā balss mainījusi savu īpašnieku. 1958. gadā tā pieder Baltbiksim, turpretī 1973. — Dzintrai.

Turpretī autora piedāvātajā pirmvariantā (1992) uzsvērtā cita nianse:

«Pēc brīža no zāles iznāca vairāki saniknoti puisi.

— Cūcība un neģēlība! — tie šķendējās. — *Filma angļu valodā, uzraksti krieviski*. Saproti nu!

Aizmugurē atskanēja pazīstama balss:

— *Ko šie uztraucas? Vismaz te dažkārt var noskatīties kādu latviski dublētu filmu, kamēr Rīgā...*

— Labvakar! — Dzintra pārtrauca dzejnieku.»

Protams, «latvisku uzrakstu nav» pirmajā variantā ir tas pats, kas «uzraksti krievu valodā» autora piedāvātajā pirmvariantā, ja ir zināma ārpus-texta situācija, taču fragmentā pastāvošās opozīcijas starp svešais (angļu, krievu valoda // latvisku uzrakstu nav) un pazīstamais (latviešu valoda) klātbūtne izsaukusi izmaiņas tekstā. Frāze «uzraksti krieviski» aizstāta ar

«latvisku uzrakstu nav». Izteikums, kurā opozīciju ir vairāk, svītrots kopumā.

Visnopietnākie svītrojumi opozīciju ziņā ir saistīti ar valsts (iekārtas, varas, sistēmas), resp., hierarhiskās pasaules organizācijas pretnostatījumu vienkāršajam cilvēkam, hierarhiski zemāk esošajam.

Tā «Vienas nakts hronikas» pastnieks Smilga, iestumdams somu mazajā autobusiņā, par to zūdās:

«— Uzmanīgāk, draudziņ, uzmanīgāk, drēbīte izdilusi, desmit vietās lāpīta. Gaidi, kad tev kāds dos jaunu. Skrandas vien jūk. *Vai tā nav kauna lieta: pasts — kā nekā valsts iestāde — nevar dabūt kārtīgu somu..»*

Cilvēks ar portfeli — «kā skolotājs» — raugās plāpīgajā pastniekā, sevi asociējot ar valsti:

«— Jums, biedri, droši vien ir daudz taisnības... Bet nevajag aizmirst: pirms trīs mēnešiem mēs [autora izcēlums. — R.B.] vēl karojām! Somas no gaisa nekrīt.»

Kopā ar citām uz pastnieku attiecināmajām norādēm «vecu laiku pastnieka formas tērps» (otrajā redakcijā palicis tikai «zilais frencis») svītrotā arī viņa iespēja salīdzināt attieksmi pret pastu agrāk un tagad, novelē palikusi vienīgi kurnēšana par pēckara apstākļiem. Svītrojot norādes, ka Smilga ir vecs, ilgi strādājis pastnieks, tekstā abi varoņi it kā sastopas vienā telpas un laika izjūtā — TAGAD, attiecībā pret kuru abi ieņem hierarhiskas vietas: apzinīgais biedrs (cilvēks ar portfeli) un neapzinīgais (pastnieks). Līdz ar to jau tiek aizsākts veidot konceptuālais noveles noslēgums. Abās pirmajās redakcijās tas notiek atšķirīgi. Pirmajā noveles redakcijā pastnieks (vecās pasaules pārstāvis), savu pienākumu pildot, izrādās varonīgāks par jaunās varas pārstāvi (par ko Z. Skujiņš saņem pārmērumus), kas savukārt izrādās glēvulis. Otrajā redakcijā pastnieks, kuram atņemta vecās pasaules pārstāvja atribūtika, tiek padarīts par varas, resp., padomju varas darbinieku, bet jaunās varas pārstāvis — cilvēks ar portfeli, kuram savukārt atņemts daudznozīmīgais portfelis (viņš tiek saukts par svešinieku un viņam tiek piešķirts uzvārds Putniņš, kas konkrētīzē vispārināto tēlu), par atsevišķu varas locekli (viņa glēvo rīcību nenoslēpt). Tādējādi pastnieks (zemākais hierarhijas loceklis) izpilda savu pienākumu, atsevišķais varas pārstāvis atklāj savu glēvulību. Hierarhiskā kārtība kārtējo reizi pierāda savu varenību. Pat vismazākais tās loceklis apliecina «gara spēku», ikviens glēvais tiek atmasksots.

Konceptuālās izmaiņas noslēdz svītrojumi noveles beigu daļā. Svītrojot un mainot pastnieka vārdus, kas tiek teikti pirms šaušanas, viņš no vienkārša cilvēka, kas pilda savu pienākumu, tiek padarīts par varoni, kas aizstāv

ne tikai pastu, bet — padomju varu. Pasts (pienākums) tiek padarīts par Pastu (varas atribūtu).

Prasmīgi mainot atsevišķas frāzes, «Vienas nakts hronikas» trijos variantos atklājas trīs laiku — 50., 60., 70. gadu nostāja pret hierarhiju un iespēju to apšaubīt.

Kad mežabrāļi tuvojas pastniekam Smilgam, kas, sargājot savu pasta somu, palicis sabojātajā automašīnā, autors viņa mutē liek šādus vārdus:

1. (1957) «Man vajadzēs šaut... Es jūs lūdzu...»

2. (1963) «Es šaušu.»

3. (1976) «Man būs jāšauj!»

Tiem seko pastnieka teksts. Žurnāla redakcijā (1957) vairāk uzsvērts lūgums:

«Es jūs lūdzu... Man ir pasts...»

Rediģētajā variantā (1963) lūgums tiek pārvērsts prasībā:

«Man ir pasts... Padomju varas vārdā...»

Izlasē «Uzbrukums vēdzirnāvē» (1976) savukārt ticis veidots kompromisa variants. Autors, saglabājot iepriekšējo redakciju, centies nepazaudēt sākotnējo ieceri:

«Man ir pasts... Padomju varas vārdā... Man ir uzticēts... Es jūs...»

Protams, ja lasītājs zina pirmo redakciju, viņš saprot, ka trešajā redakcijā rakstnieka mutē atskan neizteikts «lūdzu», taču to nedzird lasītājs, kas lasījis tikai grāmatu.

Interesanti, ka attieksme nedaudz mainījusies laikā, kas atšķir «Vienas nakts hronikas» un «Divpadsmit kilometru» publikāciju, atklājot šīs pozīcijas izmaiņu: varonība, kas tiek asociēta ar valsti, un šajā jēdzienā saplūst valsts un iekārta, taču «Divpadsmit kilometros» tiek pieļauta šo jēdzienu atdalīšana: valsts it kā kļūst par horizontālajai pasaulei piederīgu; iekārta — saglabā savu hierarhisko vertikāli. Ir iespējams pakļaut valsti kritiskām piezīmēm (jo tā ir *mēs*), turpretī kritika netiek pieļauta attiecībā uz iekārtu. Tā tiek svītroti divi teikumi «Divpadsmit kilometros», kas pieļauj iespēju apšaubīt sistēmu, — Apalītis «Karogā» publicētajā tekstā brīdina Jeruku no Zandes:

«Bet tu, Viktor, uzpasējies no viņa. Zandem ir tādi neveselīgi noskaņojumi. *Viņam laikam īsti nepatīk mūsu iekārta.* Viņš nemāk domāt valsts mēstābā.»

Izceltais teikums atkārtotajā publikācijā svītrots. Arī skaidrojot trīs vīru gājiena mērķi — tiek svītrots attiecīgais fragments Apalīša tekstā:

«Redzi, vecotēv, *mēs radām jaunas tradīcijas, īstas padomju tradīcijas.* Mēs noiesim divpadsmit kilometru līdz pilsētai pa to pašu ceļu, kur bērnu

dienās.. tik daudz tikām staigājuši.» Svītrots izceltais, nepieļaujot opozīciju varas iekšienē (agrāk—tagad, īsts—neīsts) vai tās apšaubījumu.

Trešais teksts, kas saistīts ar līdzīgu ievirzi, iezīmē savdabīgāku taktiku; tā kā nav bijis iespējams izsvītrot, nemainot teksta iekšējo struktūru, nevēlamais tiek aizstāts ar konceptuāli citu frāzi. Apalīša teksta pirmais variants:

«Cik tālu tas [neoficiālā kritika] var iet? Drīz laikam sacīs, ka *padomju vara ir slikta*. Šitā vienīgi lej ūdeni uz ienaidnieka dzirnāvām.»

Izteikuma daļa «padomju vara ir slikta» nomainīta ar «Apalītis arī nav vajadzīgs». It kā tā arī būtu — Apalītis ir varas pārstāvis, tomēr apšaubīšanai tiek pakļauts tikai atsevišķs varas pārstāvis, ne tā kopumā. Iluzori tekstā tiek saglabāta kritikas iespējamība un vienlaikus pārmetumu bultas vērstas atsevišķa indivīda virzienā.

Līdzīga ievirze ir nozīmju izmaiņai Zandes teiktajos vārdos par atbildību. Viņš ceļabiedriem stāsta par padomju laikā augušu jaunieti, kas pārkāpis likumu:

«Un tomēr viņš kļuvis noziedznieks. Kāpēc? Vai mums nevajadzētu *šad tad* paskatīties spogulī, lai redzētu, *kādi paši izskatāmies?*»

Svītrots vispirms nenoteiktais «šad tad», kā arī — «lai redzētu, kādi paši izskatāmies», resp., skatiens kopumā no malas, no SVEŠĀ pozīcijas, tiek nomainīts ar «lai redzētu, kur esam vainīgi arī paši?», resp., skatienu no iekšas.

Atbildību par notiekošo svītrojumi vai teksta maiņas pārliet no sistēmas, iekārtas uz indivīda pleciem. 60. gadu sākums pieļauj šaubīties par valsti tik daudz, cik tā saistās ar *mēs*, bet ne par iekārtu (*super-mēs*). Diskreditācijai iespējams pakļaut cilvēkus, kas veido valsti, bet ne pamatprincipus, kas noteikuši tās izveidošanos un pastāvēšanu.

Šajos svītrojumos un mainītajās frāzēs atklājas viens no populārajiem labotāju paņēmieniem, kas kalpo, lai tekstu padarītu ne tik asu, taču tajā pašā laikā lai tas saglabātu savu kritisko ievirzi — vispārējais tiek padarīts par atsevišķo, biežais par gadījumu. Vai arī (ja teksts saistīts ar «pretinieku nometni») atsevišķais par vispārējo, gadījums — par likumsakarību. Realizēts tas tiek konceptuālā līmenī — kā, piemēram, Apalītis — viens no trim vīriem, kuru tāpat kā citus veidojuši notikumi, ar svītrojumu palīdzību tiek padarīts par «birokrātu», ļaunuma cēloni (tēlu būtībā padarot viennozīmīgāku). Tāpat tas var tikt darīts arī it kā sīkās frāzēs. Noveles «Vienas nakts hronika» sākumā, kad mazajā autobusīnā tiek runāts par nedrošo pēckara stāvokli, Krists, stāstot par mežabrāļu uzbrukumiem, saka: «*Visbiežāk viņi dara tā.*» Otrajā variantā svītrots «visbiežāk»; atstāts: «Viņi darot tā..»

Piesardzība valda visur, kur atklājas varas mehānisms. Parādoties stāsta notikumos varas pārstāvim vai tā pieminējumam (cilvēks ar portfeli, Apalītis, laikmeta varonis, kas V. Lāma stāstā ir diskusiju objekts), tas nedrīkst veidot opozīciju vienkāršajam cilvēkam.

Mārtaņa tēvs («Baltā ūdensroze»): «Ja tu, meit, neprasi par *vienkāršu cilvēku*, bet par *načalņikiem*, tad jāsaka... mainīts ..par *darba cilvēku*, bet par *kaut ko tādu īpašu*...»

Vadoša, resp., hierarhiski augstāk stāvoša cilvēka īpašības nevar tikt apšaubītas, kamēr tas tiek asociēts ar iekārtu, valsti pastāvošo sistēmu. «Divpadsmit kilometros» tas atklājas Apalīša redzējumā. Kritisks tā vērtējums ir iespējams tikai tad, kad Apalītis sevi asociē ar valsti, bet ne tad, kad — ar iekārtu.

Mārtaņa tēva vārdos: «Vienu *tādu* [načalņiku] esmu noskatījis ilgos gados... tas prata izgrozīties *visās pārmaiņās*», kas otrā variantā skan: «Vienu *vīreli* esmu noskatījis ilgos gados.. tas prata izgrozīties *visos gadījumos*.. *Načalņiks* kļuvis par *vīreli*, *pārmaiņas* — par *gadījumiem*.

Vadošu darbinieku saistīšana ar ikdienas pasauli padara tos kritizējamus — tie top par karjeristiem («Vienas nakts hronika») vai mietpilsoņiem («Divpadsmit kilometri»), taču iemesls viņu neatbilstībai «ideālajam varonim» tiek meklēts viņos pašos, nevis iekārtā vai apstākļos, kas tos radījuši vai cenšas izmantot viņu īpašības.

Tā «Divpadsmit kilometros» 1940. gada notikumu nozīmi Apalīša liktenī Ē. Vilks attēlo: «*Revolūcijas vilnis satvēra* Apalīti un nesa viņu arvien augstāk un augstāk.» Stāsta otrajā variantā šī pati frāze skan: «Apalītis *iekērās revolūcijas vilnī*, tas viņu nesa arvien augstāk un augstāk.»

Tas sasaucas ar tam laikam aktuālu tēmu «personības lomu vēsturē» — partijas XX kongress ir runājis par *vienas* personības lomu vēsturē, nosodot to. Nosodīts ir atsevišķs cilvēks, kas radījis savu kultu, bet nav runāts par apstākļiem, kas šo kultu uzturējuši. Staļins līdz ar to ticis nonests no hierarhijas virsotnēm, nepieļaujot iespēju apšaubīt vertikālo hierarhiju.

Ieskanoties tēmām, kurām ceļu pavēra XX kongress, 60. gadu otrajā pusē parādās svītrojumu virkne, kas saistīti ar pagātnē pieļautajām kļūdām un šaubām, ko izraisījis «atklātais» paziņojums. Šo iespējamo šaubu gadījumā tiek izmantota XX kongresā lietotā metode — eifēmismi, kuri aizstāj noteiktu parādību ar gatavu jēdzienu — klišeju.

Jeruka vārdi: «Es [bērniem] nevaru teikt, *ka noslepkavot godīgu komunistu vai izsūtīt veselu tautu uz Sibīriju* ir labs darbs un ka tas viss ir pilnīgā saskaņā ar marksismu.» Otrajā redakcijā: «Es.. nevaru teikt, ka *likumības pārkāpumi* ir labs darbs un ka tie ir pilnīgā saskaņā ar marksismu.»

Tas, kas atklāts XX kongresā nolasītajā N. Hruščova referātā (tā sekas), aizstāts ar eifēmismu. Noklusēts nav, bet pateikts līdz galam arī ne.

Par liekajiem upuriem karā. Zandes vārdos tiek svītrotā frāze: «Ceļš no Volgas līdz Berlīnei ir bruģēts ar kritušo kauļiem.» Teksta otrajā redakcijā palicis tikai jautājums: «Ir bojā gājuši cilvēki, sakropļotas dvēseles.. vēl tagad vietām iet kā pa celmiem. Kā lai es par to nedomāju?» Stāsta otrā redakcija vairāk akcentē cilvēka atbildību tagad, bet vairs ne varas atbildību par pagātnē notikušo.

Ar attieksmi pret varu saistās svītrojumi, kas nepieļauj varas atribūtikas diskreditēšanu. Kad Jeruks stāsta par ordeņu piešķiršanas mehānismu — par to, ka atzinība pienākas vairāk amata krēsliem, — otrajā variantā *ordenis* (varas atribūts) tiek nomainīts ar *balvu*, bet *tāda ir kārtība* ar *gadās arī tā*, savukārt bieži vien pret dažkārt.

Svītrojumos sašaurināta iespējamo varas apšaubītāju saime un iespējas. «Divpadsmit kilometru» pirmajā variantā Apalītis saka: «..saradies milzīgs daudzums visādu kritizētāju.. rakstnieks Ovečkins, kaut kāds tur Jevtušenko» utt. Interesanti, ka turpmākajās pozīcijās *Jevtušenko* (stāstā pieminēts divas reizes) svītrots, aizstājot to ar *viņa kompānija*. Apalītis šo rakstnieku izteikumus saista ar kritiku pret iekārtu («Drīz laikam sacīs, ka padomju vara arī ir slikta»), piebilstot, ka pie mums, resp., Rīgā, «vēl tādus izlēcienu nemana». Otrajā stāsta redakcijā veselais (vara) aizstāts ar daļu (Apalīti), *pie mums* nomainīts ar *latviešu literatūrā*. Sākotnējā iecere par sabiedrisko kritiku tikusi pārveidota par cīņām literārajā laukā (pirms tam Apalītis sūrojas par mietpilsoņa atveidojumu žurnālā «Dadzis»).

Strikta robeža ir novelkama starp TE—TUR, SAVĒJO—SVEŠO un SVEŠĀ vērtējumu. Līdz ar to svešais (analoģiski — vecais, ienaidnieks, ārzemju) nevar iegūt «žēlastību» labotāja (savējā) acīs. ROBEŽA STARP OPOZĪCIJĀM IR NEPĀRKĀPJAMA. 50.—60. gadu prozas mēģinājumi padarīt robežu atvērtāku sastopas ar šķēršļiem. Ja robeža tiek apšaubīta, tas tiek atgādināts.

Vispilgtāk tas redzams «Divpadsmit kilometros», kur Zande atceras, ka kara pirmajās dienās viņam bijis tikai īss brīdis laika, lai izšķirtos. Un... viņš nošāvis savu bērnības biedru. Stāsta gaitā viņš vairākkārt atgriežas pie tā, izjutot šā mirkļa traģiskumu. Sekojot sociālistiskā reālisma kanonam, Zande nošāvis savu ienaidnieku — viss būtu kārtībā, ja vien Zande neapcerētu šī soļa bezjēdzību, neatklātu savas šaubas par to.

Pēc stāsta publikācijas Ē. Vilkam īpaši tika pārņemtas šīs šaubas. R. Trofimovs «Padomju Latvijas Komunistā» rakstīja: «Daudzi rakstnieki, Tēvijas kara dalībnieki, ar sašutumu runāja par epizodi, kur Zande noliek ziedus

tajā vietā, kur viņš 1941. gadā nošāvis bandītu. Lūk, cik tālu autoru novedusi šķiriskuma un partejiskuma principu zaudēšana!»² Laikrakstā «Literatūra un Māksla» autoram tika pārņemtas želuma jūtas pret nošauto fašistu roklaižu, buržuāzisko nacionālistu.³

Šie iebildumi izsaukuši labojumu virkni teksta otrajā redakcijā. Sākotnējā variantā Zande šaubās par to, vai, neņemot vērā cilvēcības principus, cilvēkam jānogalina cilvēks, ieraugot šādā rīcībā šausmas; otrajā variantā šausmas tiek ieraudzītas karā, taču tiek attaisnotas. Svītrotā zieda nomenklatura — vieta, kurā izpausta līdzjūtība «ienaidniekam» (līdz ar to svītroti arī vēlākie ziedu pieminējumi). Vienā gadījumā Apališa vārdos ieviestas izmaiņas: «Kur ir tava principālitate? Ienaidnieks, lai tā būtu vai tava māte, ar paša rokām nožņaudzama, vai tu to saproti, *puķu* mīlētāj!» Frāze otrā variantā noslēdzas: «...*cilvēku* mīlētāj!» Otrā — ziedi aizstāti ar zīmi, kas izsenis izmantota cenzūras pēdu slēpšanā, — daudzpunkti.

Tāpat stāstā iebildumus izraisījis *karošanas* pieminējums, saistīts ar jaunām šausmām, bet ne pozitīvu rīcību, kā tas pieņemts padomju mitoloģijā. Inas, nogalinātā Viļa māsas, jautājumā, ko darīs Zande, ja sāksies karš: «— Un atkal tev būs jākaro?» — otrajā redakcijā *jākaro* tiek aizstāts ar *jānogalina*. Karošana it kā veidojas par ideālu modeli savstarpējas opozīcijas uzturēšanai: savējais vienmēr būs savs, svešais — ienaidnieks, nesaprotams un svešs.

Aplūkojamajos darbos autori it kā norobežojas no svešā ar jau iepriekš noteikto tā vērtējumu. Darbos tikpat kā neparādās *svešais* tagadnes situācijā — proti, ārpusaule. Izņēmums ir «stilīgo» stāsti «Baltajā ūdensrozē» un to attieksme pret lietu pasauli. Šejiens lietas tiek apšaubītas reti.

1958. gada «Baltās ūdensrozes» tekstā: «Zināma lieta, ka tas ir ārzemju audums! Mūsējie.. neko tādu neprot. Zinu cilvēkus, kuriem radi sūta no Amerikas un Zviedrijas. Uz vietas te taisa tikai draņķi.» 1992. gada redakcijā: «Ārzemju audums! Mūsējie.. Zviedrijas.» Autors atstājis (?) tikai nekritisku jūsmu, bet ne laikmeta pieprasīto pretmetu veidojumu.

Tā kā šie stāsti vairāk saistīti ar tagadni, tad salīdzinājumā ar 50. gados pārstrādātajiem romāniem maz izmaiņu, kas būtu saistītas ar vēsturiskiem notikumiem vai to interpretācijām, aplūkotie darbi vairs neskar vēstures pamatkonceptijas. Izņēmums šo stāstu vidū ir «Baltā ūdensroze», kurā sastopamas visai plašas atkāpes vēsturē, taču, lai tās analizētu, nav īsta pamatteksta — 1992. gada variants vairumā gadījumu ir 90. gadu teksts (kamēr nav zināms manuskripts — iespējams konstatēt tikai atšķirības starp 50. un 70. gadu tekstu, atsevišķos gadījumos konstatējot atbilstes autora sagatavotajā «pirmajā bezcenzūras» izdevumā). Taču fragmentos,

kas skar vēsturiskos notikumus, atklājas cilvēku šaubas, neviennozīmīgā attieksme pret vēsturiskajiem notikumiem.

Labotājs piesardzīgi uzmanības centrā tur 1917.—1919., 1940.—1941., 1941.—1945. gada notikumus, pēckara situāciju. Šo brīžu interpretācijām literatūras pārraudzības iestādes allaž pievērsušas savu uzmanību. 50. gadu otrajā pusē jau nosauktajiem gadskaitļiem pievienojas vēl notikumi 1937. gadā Padomju Savienībā un pēckara gadi, kā arī to interpretācijas.

Piesardzība arī šo stāstu atkārtotajos izdevumos saglabājas attieksmē pret vārdu *latviešu*, *dzimtene* pieminējumiem. Tā «Vienas nakts hronikā» *Latviešu cilvēks [taču].. pārveidots par cilvēks [taču]..*, «Divpadsmit kilometros» — kritušie vizionārā ainā veras no *dzimtenes* debesīm, vēlāk — saglabāts nenoteikts salīdzinājums ar debesīm, zaudējot emocionāli papildīto apzīmētāju.

Izmaiņas, kas tuvina aplūkojamos stāstus un pārstrādātos romānus, saistītas ar stāsta intonācijas peripetijām. Otrajās redakcijās parasti mēģināts daudzbalstīgo subjektivitāti pārvērst objektivizētā vēstījumā. Īpaši ar to nācies saskarties «Baltās ūdenrozes» labotājiem. Stāsta «stāstītājs» ir grāmatvedis Kitners, kura attieksme pret notikumiem ir visai ironiska. Ironija iekrāso arī viņa atstāstīto notikumu epizodes, tā parādās vēstītāja attieksmē ne tikai pret pasauli, bet arī pret sevi. Tā, piemēram, atsaucoties Teda, Freža un Leda uzaicinājumam, viņš stāsta pirmajā variantā stādās priekšā jaunaļiem cilvēkiem: «Misters Kitners. Misters Andrejs Kitners, demobilizēts grāmatvedis.» Turpmāk (tāpat kā Kitnera atsevišķas mefistofeliskās grimases) tiek svītrots *misters*, atņemot tēlam pašironisko atsauci.

Savdabīgi, ka «Baltajā ūdensrozē» ironija likvidēta, atmetot pēdiņas. Autora tekstā jēdzieni, ko viņš lieto pārnēstā nozīmē (ironiski), līdz ar to tiek padarīti par viņa paša tekstu. Ironiskais teksts pavēršas pret savu teicēju. Ironija, ko viņš vērsis pret citiem, atspēlējas pret viņu pašu. V. Lāms «stilīgo» vārdu liek Kitnera mutē, atzīmējot to ar pēdiņām, turpretī, zūdot pēdiņām, Kitners tiek padarīts par «stilīgās» leksikas lietotāju.

Trīs aplūkotie stāsti — «Vienas nakts hronika», «Baltā ūdensroze» un «Divpadsmit kilometri» — ieņem īpatnēju vietu latviešu literatūrā. Brīžiem noklusēti, taču vienlaikus klāt bijuši, tie liecina par mēģinājumu nojaukt padomju ideoloģijas noteiktās *te* pasaules un vērtību hierarhiju, piešķirot tai iekšējas opozīcijas iezīmes. Šie mēģinājumi raksturo jauno rakstnieku paaudzi, kas literatūrā ienāca, sākot ar 50. gadu vidu, un, pirmkārt, ļauj šo laiku aplūkot kā jaunu, atšķirīgu posmu literatūras vēsturē. Otrkārt, tie ļauj runāt par to latviešu rakstniecības paaudzi, kas padomju posmā aizsāk kompromisu pilno, bet nepieciešamo literatūras atbrīvošanu no ne-

rakstītajiem kanoniem. Līdztekus šo stāstu dažādās redakcijas dokumentē ideoloģiskās sistēmas pretdarbību, centienus saturēt «grūstošo» hierarhiju un pārraudzības iestāžu liktos šķēršļus, kurus autoriem nākas pārvarēt — «zaudējot kāju, roku vai pat dzīvību».

PIEZĪMES

¹ *Briedis R.* 50. gadu vidus: izmaiņas prozas tekstos // Materiāli par radošajiem meklējumiem 20. gadsimta latviešu literatūrā. — R., 1996. — 57.—74. lpp.

² *Trofimovs R.* Stingri stāvēt sociālistiskā realisma pozīcijās // Padomju Latvijas Komunisti. — 1963. — 5. nr.

³ Augstu turēt partejiskuma karogu! // Literatūra un Māksla. — 1963. — 23. marts.

Stāstu dažādās redakcijas

Skujiņš Z. Vienas nakts hronika // Karogs. — 1957. — Nr. 9. — 44.—59. lpp.; *Skujiņš Z.* Vienas nakts hronika // Ciemiņš no viņpasaules. — R., 1963. — 70.—125. lpp.; *Skujiņš Z.* Vienas nakts hronika // Uzbrukums vējdzirnavām. — R., 1976. — 88.—120. lpp.

Lāms V. Baltā ūdensroze // Zvaigzne. — 1958. — Nr. 8—13; *Lāms V.* Baltā ūdensroze // Akmeņu brasls. — R., 1983. — 1. sēj. — 5.—102. lpp.; *Lāms V.* Baltā ūdensroze. — R., 1992. — 101 lpp.

Vilks Ē. Divpadsmit kilometri // Karogs. — 1963. — Nr. 3. — 70.—115. lpp.; *Vilks Ē.* Divpadsmit kilometri // Labs paziņa. — R., 1973. — 204.—298. lpp.

**PĒTERA AIGARA UN JĀŅA ANDRUPA ARHĪVI LONDONĀ:
MUZEJISKAIS UN KULTŪRVĒSTURISKAIS**

Trimda kā Latvijas problēma. Vēsture kā problēma — tur un te neatkarīgi no tā, kurš ir «tur» un kurš ir «te». Gadu desmitus milzušas, padzisušas, neizrunātas pretrunas. Par to domāju, mēģinot atrast līdzīgo un atšķirīgo trimdas un Latvijas latviešu likteņos un pasaules redzējumā. Man palīdzēja divu gadu gaitā kopsummā pusgadu Anglijā pavadītais laiks, katru dienu sastopoties ar latviešiem, kas ilgi dzīvojuši ārpus Latvijas, — tiekoties ar viņiem sarunās, vēstulēs, dokumentos, dažādu organizāciju sēžu protokolos, avīžu un žurnālu rakstos, grāmatās.

Iespēju iepazīt gluži materiālas, dokumentālas liecības par šo laikmetu latviešu tautas liktenī man sagādāja dzejnieka Pētera Aigara (1904—1971) un kritiķa Jāņa Andrupa (1914—1994) tuvinieki, kuri mani uzaicināja apzināt abu ievērojamo trimdas literatūras darbinieku arhīvus. Šie arhīvi atrodas dažādā stāvoklī, un arī mans uzdevums, ar tiem strādājot, bija katrā gadījumā citādāks.

J. Andrupa mājā viss bija skatāms tā, kā tas ir bijis kritiķa dzīves laikā: pati māja, mēbeles, sadzīves priekšmeti, rakstāmpiederumi, un man bija jāatlasa un jānogatavo iespējamai pārvešanai uz Latviju šā arhīva nozīmīgākā daļa. Diezgan iespaidīgajā bibliotēkā ir gan Latvijā, gan ārpus tās tapušas latviešu autoru grāmatas, izdevumi angļu, vācu un citās valodās, «Londonas Avīzes» komplekti, daudzi citi trimdas preses izdevumi, Latvijā izdotās avīzes un žurnāli — visvairāk «Literatūra un Māksla», «Karogs», «Zvaigzne», «Māksla», «Padomju Latvijas Komunisti», «Atmoda», milzīgs daudzums avīžu izgriezumus.

Vācot ilustratīvo materiālu žurnālam «Ceļa Zīmes» un laikrakstam «Londonas Avīze», redaktora J. Andrupa arhīvā uzkrājās ievērojams daudzums mākslas darbu un to reprodukciju. Tos caurlūkojot, gūstams ieskaits par J. Cielava, A. Dārziņas, V. Gūtmaņa, M. Ģeistauta, G. Jurjāna, S. Kalniņa (to skaitā — ap 40 novilkumu no pēdējiem darbiem), A. Maziša, F. Mīlta, J. Munča (V. Lapenieka krāsu diapozitīvi), Z. Sapiēša, J. un N. Soikānu, N. Strunkes, V. Tones, R. Zustera un daudzu citu autoru darbu.

Materiālu grupa, kas prasīs ilgstošu atšifrēšanas darbu, ir fotogrāfijas — gan minēto periodisko izdevumu vajadzībām vāktās, gan no J. Andrupa privātā arhīva. Tajās redzamo cilvēku atpazīšanā lielu darbu veica londonietis Ilmars Pētersons. Saglabājušās ap 40 vēl noklausāmas un atšifrējamas skaņu lentes, kurās ierakstītas J. Andrupa uzstāšanās dažādos sarīkojumos.

Lielākā J. Andrupa arhīva materiālu grupa ir manuskripti. Tie ir paša J. Andrupa raksti, runu uzmetumi, piezīmes, publicēto darbu korektūras, kā arī citu personu dzeja, proza, apcere, kritika, kas iesūtīta publicēšanai, — I. Šķipsnas stāsti un dzejoļi, O. Roziša romāns «Spirālēs», A. Spekkes grāmata «Balti un slāvi», V. Kalves atsūtīti J. Sarmas dienasgrāmatas (1943—1961) izvilcumi mašīnrakstā, S. Kalniņa 1947. gadā Ebenveilerā rakstītā «Mākslas vēsture», neskaitāmi atsevišķi mazāki darbi. Starp citiem darbiem ir divi lieli manuskripti mašīnrakstā — K. Neiļa darbs par mākslas un ceļojumu iespaidiem Itālijā, Grieķijā, Spānijā, Francijā, Marokā, Krētā «Pagātnes padzīsušās pēdas. Pagātnes un tagadnes atmiņas», kurā lasāmas arī atmiņas par brīvās Latvijas māksliniekiem.

Vēl viens milzīgs materiālu kopums, kas atrodas J. Andrupa arhīvā, saistīts ar latviešu trimdas sabiedrisko un politisko dzīvi — tie ir dažādu trimdas organizāciju statūti, protokoli, lēmumi, sarakste par dažādu pasākumu (Dziesmu svētki un dienas, rakstnieku rīti, kongresi u.tml.) organizēšanu, to programmas, ielūgumi, pastkartes, emblēmas u.c. J. Andrups pats ir bijis PBLA Kultūras fonda valdes loceklis, Latvju biedrības Londonā priekšsēdis, akadēmiskās kopas «Rāmave» dalībnieks, starptautiskās žurnālistu biedrības priekšsēdis, dažādu citu organizatorisku veidojumu biedrs, un visu šo un vēl nenosauktu organizāciju, komiteju, valžu un citu kopības formu dokumenti liecina par rosību, kāda valdīja trimdas sabiedrībā. Daudz tur ir politisku akcentu, zemūdēns akmeņu un nianšu, kuras pagaidām ir vairāk nojaušamas nekā vārdā nosaucamas, un šīs arhīva daļas nopietna izpēte varēs sniegt diezgan izsmēlošu latviešu trimdas strāvojumu un kolīziju ainu.

Visbeidzot — trimdas interešu un noskaņojumu šķērsgrīzumu sniedz vēstules, kuras J. Andrups saņēmis. Jau uzskaitījums vien, no kādām valstīm J. Andrups rakstījuši latvieši, pat neaptverot ne visas valstis, ne visus kādas valsts rakstītājus, atklāj šīs sarakstes apmērus. Pazīstamākie korespondenti no Anglijas — M. Ausala, V. Metjūss, V. Sņikere, R. Spīrsa; no Argentīnas — O. Bištēviņš; no ASV — E. Aistars, O. Akmentiņš, E. Andersons, J. Bičolis, A. Bļodnieks, A. Brastiņš, A. Dravnieks, Anšlavs Eglītis, Dz. Freimanis, A. un I. Ivaski, P. Jēgere-Freimane, J. Kadilis, N. Kalniņš, V. Kalve, V. Kārklīņš, Dz. Kiršteins, J. Klīdzējs, V. Krāslavietis,

A. Kraujiete, J. Krēsliņš, Z. Lazda, K. Lesiņš, O. Liepiņš, J. Miesnieks, R. Mūks, A. Niedra, V. Pelēcis, K. Rabācs, A. Rubulis, G. Saliņš, Ģ. Salnais, I. Šķipsna, V. Vētra, M. Zeberiņš, K. Zvejnieks; no Austrālijas — K. Ābele, E. Biezaitis, E. Dunsdorfs, O. Rozītis, J. Sarma, E. Silkalns; no Beļģijas — R. Galeniece; no Brazīlijas — A. Rasa; no Dānijas — V. Dambergs, O. Jēgens; no Francijas — I. Leimane, A. Pablo Mierkalns; no Itālijas — M. Rasupe, A. Spekke; no Jamaikas — V.A. Zans; no Kanādas — I. Gubiņa, T. Ķīkauka, H. Tihovskis, V. Tone, A. Zemdega; no Pakistānas — V. Kroders; no Šveices — V. Biļķins; no Vācijas — E. Blese, P. Ērmanis, A. Gāters, E. Hauzenberga-Šturma, J. Jaunsudrabiņš, O. Kalējs, P. Klāns; no Venecuēlas — grafiķis E. Rutkis; no Zviedrijas — Arturs Bērziņš, H. Biezais, F. Cielēns, A. Dziļums, Andrejs Eglītis, A. Dagda, K. un V. Draviņi, M. Goppers, J. Grīns, A. Johansons, J. Rudzītis, Dz. Sodums, E. Spēks, K. Straubergs, A. Strautmanis, V. Strēlerte, N. Strunke, M. Zīverts.

Man pieejamais P. Aigara arhīvs bija: P. Aigara mēbeles, bibliotēkas grāmatas, dzejoļu, prozas darbu un rakstu uzmetumi un kopijas, fotogrāfijas un, galvenais, korespondence, kas atrodas dzejnieka dēla mājā Londonā. P. Aigara dēli vēlējās, lai tiktu sakārtotas vēstules, un piemērotākā formā šādam darbam izrādījās datorā ierakstīts apmēram 1000 vēstuļu hronoloģisks katalogs ar vēstuļu anotācijām un citējumiem. P. Aigara vēstuļu korespondenti ir daudzi pazīstami latviešu kultūras darbinieki un politiķi. Negrupējot tos pēc mītnes zemēm (tās daļēji atkārtotu jau iepriekš minēto), nosaukšu tikai daļu no vārdiem: J. Abučs, O. Akmentiņš, A. Apse, M. Ausala, Z. Avotiņa, Alfrēds Bērziņš, Arturs Bērziņš, E. Blese, K. Dziļleja, A. Dziļums, Anšlavs Eglītis, P. Ērmanis, J. Grīns, O. Grosvalds, P. Gruzna, Ī. Gubiņa, U. Ģermanis, V. Irbe, G. Janovskis, J. Jaunsudrabiņš, O. Jēgens, A. Johansons, J. Kadilis, O. Kalējs, J. Kalmīte, B. Kalniņš, V. Kalve, P. Klāns, A. Klāvsone, O. Krātiņš, J. Krēsliņš, A. Kroders, H. Krūmiņš, K. Ķezbers, Z. Lazda, I. Leimane, K. Lesiņš, E. Līcis, G. Meierovics, V. Metjūss, A. Niedra, V. Nollendorfs, A. Plensners, K. Rabācs, Ē. Raisters, L. Reiters, A. Rubulis, H. Rudzītis, J. Rudzītis, A. Ruņģis, E. Salna, J. Sarma, H. Skraistiņš, R. Skujiņa, V. Sņikere, J. Soikāns, A. Spekke, R. Spīrsa, V. Strēlerte, Ā. Šilde, I. Šķipsna, A. Švābe, I. Viksna, L. Zandbergs, G. Zariņš, T. Zeltiņš, vairāki cittautu rakstnieki u.c.

P. Aigara sarakstes biedri ir bijuši atšķirīgu politisku strāvojumu piekritēji, tādēļ diezgan sarežģīto trimdas sabiedrisko dzīvi šajās vēstulēs var just ļoti tieši.

Protams, abu literatūras darbinieku arhīvos ir arī viņu vēstuļu uzmetumi vai kopijas, bet to ir relatīvi nedaudz.

Vēstules, ko viens otram sūtījuši rakstnieki, sabiedriski darbinieki, žurnālisti, politiķi, ir fragmenti, kuri vēsta par kādas pasaules esamību, un mēs varam vienīgi lūkot skatīt to kopumā ar presē publicēto, dokumentos fiksēto un vēsturē notikušo, lai mēģinātu saprast, kas tā ir par pasauli. Es mēģināju formulēt vārdos, kādu liecību sniedz vēstules un citi dokumenti, kuri ir abos minētajos arhīvos Londonā, jo šis materiāls latviešu literatūras un kultūras pētniekiem pagaidām plašāk nav pieejams.*

Latvieši, pēc otrā pasaules kara iebraukuši Anglijā, tiecās visur, kur vien nonāca, radīt sev apkārt mazu Latviju — gan savā ģimenē, gan, par vientuļām vecumdienām bažījoties, latviešu mītnēs ar nosaukumiem «Straumēni», «Mūsmājas», «Almēlija» un Roufantas muižā. Latvijas izjūta gāja līdzī trimdiniekiem, bieži vien iegūdama ne tikai Latvijas, bet arī Eiropas nozīmi, noteikta kultūras kopuma nozīmi, no kura aizejot mainījās ne tikai materiālā, bet arī psiholoģiskā dzīves kvalitāte. Tas vislabāk saskatāms pirmo trimdas gadu noskaņās, pārceļojot no vienas zemes uz citu, sevišķi — no Eiropas izceļojot uz Ameriku vai vēl tālāko Austrāliju. Vēstulēs, kas ir J. Andrupa un P. Aigara arhīvos, bieži vien jaušama drūma pieskaņa, kurā nostalgija pēc zaudētās dzimtenes apvienojusies ar dramatismu, ko rada cīņa par eksistenci.

1952. gada 10. jūlijā K. Ķuzulis no Amerikas raksta P. Aigaram:

«Es domāju, ka es tomēr esmu izdarījis lielu kļūdu, braukdams projām no Vācijas. Šodien es to nekādā ziņā vairs nedarītu. Tur es tomēr varēju strādāt savā branžā un nenopelnīju mazāk kā šeit. Bet, kas ir izdarīts, izdarīts. Dzīvosim — redzēsīm. Vēl jau viss nav zaudēts, un ceļš atpakaļ vēl ir arvienu. [...] Jums Anglijā varbūt nav vēl tik asi izjūtams Eiropas gara trūkums, kā to izjūtam mēs šinī kontinentā.»

Visemocionālāk savu viedokli izsaka mākslinieks J. Kalmīte no Sanpaulas, ASV, 1954. gada 10. janvārī, rakstot P. Aigaram:

«Aigar, Aigar, mīļo Aigar, kur Tu esi palicis? Un kas ar Tevi noticis? Ko Tu dari? Kā velc šo nolādēto dzīvi? Nu, protams, Tu daudz strādā, Tu daudz raksti. Bet kur Tu ņem visam tam spēku? Kā Tu vari vēl kaut kam ticēt? Kā Tev vēl var būt kaut kādas ilūzijas? Un Tu vēl saskati kādu jēgu kaut kam? Kaut kam šajā gadu simtenī? Iet taču viss uz elli. Eiropa, mīļā, labā Eiropa! Tas tips, kas šajā krastā izveidojas, Aigar, tas ir šausmīgs. Un Eiropa aiziet un iznīkst, un pati sevī sairst. Un tad tai uzliks virsū savu lielo ķepu austrumu nāve. Bet, ja arī pēc tam šīs zemes

* Sīkāk par to sk. A. Rožkalnes rakstu sērijā «Palma vējā: Literatūrvēsturiskas piezīmes» žurnālā «Karogs», 1996, Nr. 11—1997, Nr. 3.

puslodes civilizācija uzvar, arī tad es vairs negribu dzīvot. Te gan, mīļo Aigar, ir tikai civilizācija. Un tā ir briesmīga, ja nekā vairāk nav.

Atminu, ka kādreiz Vācijā jutos vientuļš, bet tā bija maldīšanās — Eiropā nevar būt vientuļš, tā bija tikai tāda trimdas pirmo gadu rezignācija. Vientulis, Aigar, esmu šeit.

Protams, es gleznoju. Mokos pamatīgi i ar tehniku, i ar problēmām. Bet viss tas te nevienam nav vajadzīgs. Viss tas te ir lieks un garlaicīgs. Sevišķi latviešiem. Rijas ir par drūmām, lai tās vispār šajā krastā skatītu. Kur nu pārdot! Ir radušās dažas, pēc mana prāta, labas rijas, gleznotas ar labām krāsām. Ļoti, ļoti ekspresīvas, krāsainas, drūmas un dīvainas. Un tomēr vēl viņās visās ir iekšā latviešu zemes smaka. Tas ir milzīgi grūti šo zemes smaku saglabāt — vēl viņa dažreiz rēgojas. Varbūt arī tādēļ rijas nu iznāk tik rēgainas.»

Līdz pat bezcerības notīm 1954. gada 25. jūlijā vēstulē P. Aigaram nonāk arī šķietami vēsais kritiķis J. Rudzītis:

«Zinaīda Lazda joprojām ir smaga kalpones darba strādniece, kas kuru katru brīdi varot saļimt. Strēlerte Stokholmā no rīta līdz vakaram strādā pie veļas ruļļiem kādā viesnīcā. Jānis Mediņš tai pašā Stokholmā rezignēti nosaka, ka nekāda komponēšana absolūti nav vairs vajadzīga, jō pat mūsu dziedātāji nevēlas jaunas dziesmas mācīties, nerunājot nemaz par to, ka vajadzētu komponistam saņemt kādu honorāru. Kā ar Toni Londonā? Man ir ziņas, ka ar viņu esot pavisam slikti, un pie tam pa visu slimības laiku viņu apmeklējuši tikai pāris cilvēku.

Pats pēdējā laikā esmu nocīnījies ar kādu tīri teorētisku rakstu par dzejas formas jautājumiem. Darīju to lielāko tiesu tādēļ, lai atvairītu trimdas bezjēdzību. Tagad, kad raksts pabeigts, pašam liekas, ka ne velna nav iznācis. Bezjēdzības sajūta mācas virsū ar dubultu sparū.»

Arvien svarīgākas šādā situācijā kļūst savstarpējās attiecības, kas cilvēkus vieno kopš Latvijas, — personiskā draudzība, profesionālā saistība. Emigrācijā tas ir tikšanos un šķiršanos loks, kad satikušies zina, ka varbūt tiekas šo vienu reizi un tajā jāpaspēj pateikt par sevi visu. Tādā tonalitātē izskan arī J. Klīdzēja J. Andrupam 1971. gada 4. novembrī pēc J. Andrupa lekciju cikla Amerikā rakstītais:

«Tas, kā ļoti žēl, ka visu atpūtu un parunāšanos, ko mūsu miestā iespējām, bija jāizdara steigā. Liekas, ka tas viss tagad pieder pie mūsu normālās dzīves: esam izkaisīti ap visu globu, satiekamies pēc 27 gadiem. un... atkal jāiet tālāk.»

Nostalģija pēc zaudētā ir tikai viena no trimdinieku izjūtu izpausmes formām. Pārceļoties uz jaunu un svešu dzīvesvietu, galvenais uzdevums ir

nodrošināt eksistences pamatus. Līdztekus tam — darīt visu, lai nākotnē atgrieztos neatkarīgā Latvijā. Pirmais, kas mani pārsteidza, iepazīstoties ar abiem arhīviem, ir tas, cik daudz tajos ir politisku lozungu, par kuriem bija pierasts vairs nedomāt un tos neuzvert padomju dzīves īstenībā, kad gandrīz vai uz katra augstāka nama sienas vai jumta greznojās uzraksti «Slava PSKP!», «Darbam slava!», «PSRS — miera balsts!» un tamlīdzīgi. Londonā skatīju fotogrāfijas, kurās redzami cilvēki, kas tur rokās plakātus ar saukļiem angļu valodā «Sarkanie fašisti, laukā no Latvijas!», «Brīvību Baltijai!», «Atbrīvojiet paverdzinātās tautas!». Kādā fotogrāfiju kaudzītē redzami Austrālijas premjerministra Vitlema vizītei Anglijā veltītie baltiešu piketi — cilvēki stāv pie «Austrālijas mājas» ar lozungiem, kuri angļiski vēsta: «Tiek pārdota brīvība. Baltijas valstu izpārdošana. Aģents Vitlems. Kanbera. Austrālija», «Austrālija ir ratificējusi 1939. gada Molotova—Ribentropa paktu». Kādam citam gadījumam domāti arhīvā saglabājušies apmēram 30 plakātu teksti, kurus uz lapiņas sarakstījusi J. Andrupa sieva Rēzija, un J. Andrups ar savu roku labojis, slīpējis uzrakstīto lakonismā, precizitātē: «Sarkanā armija ir sarkano fašistu armija», «Ir viegli valdīt ar šaujamo rokās — dodiet brīvību paverdzinātajiem!», «Sovjeti, respektējiet paši savu konstitūciju un dodiet cilvēkiem izvēles brīvību!».

Atrodas skrejlapīņas kariķētas padomju naudas veidā ar Ļeņina un Brežņeva attēliem uz tām, aploksnes, uz kurām ir Baltijas valstu kontūras un Čērčila portrets, latviešu izdotās pastkartes ar padomju lēģeru karti, ģenerāļa Goppera fonda izlaistās Latvijas brīvības tematikai veltītās markas un markas ar latviešu kultūras darbinieku attēliem, un man ir jādoma par plakātu saistību ar mītiem un par lozungu saistību ar mākslu.

Trimdas latvietis ir Latvijas angažēts, viņš ir angažēts Latvijas brīvībai, neatkarībai, atgriešanās iespējai. Politiskā angažētība to tikai konkretizē. Protams, arī privātās simpātijas, materiālais izdevīgums vai prestižs ietekmē iekļaušanos vai piesliešanos tai vai citai politiskajai partijai vai grupējumam, latviešu trimdas vai starptautiskajai organizācijai, bet noteicošais ir uzticība Latvijai kopumā, jo tikai Latvija kā valstisks veselums, vismaz trimdas pirmās paaudzes uztverē, ir vienīgais katra atsevišķā cilvēka brīvības, materiālās un psiholoģiskās labklājības nodrošinājums. Sākumā šī pārliecība robežojas ar ticību drīzai Dzimtenes atbrīvošanai, ar paļaušanos uz ārzemju atbalstu Latvijas neatkarības atgūšanā, vēlāk arvien vairāk cerību trimdas sabiedrība saskata pašu latviešu izturībā un spējā sagaidīt to brīdi, kad Latvijas neatkarība būs sasniedzama realitātē. Lai šo garu uzturētu dzīvu un možu, svarīga loma tiek piešķirta kultūras darbiniekiem. Rakstnieki, mākslinieki, mūziķi, preses darbinieki tiek aicināti uzstāties dažādos pie-

miņas brīžos, sarīkojumos, svinībās — izvesto piemiņas dienās, Kalpaka atcerē, Kurzemes kauju pieminēšanā, Latvijas valsts svētkos un citos notikumos. Regulāri tādos pasākumos uzstājas arī Jānis Andrupis un Pēteris Aigars. Viņu iztirzātās tēmas saistītas ne tikai ar literatūru, bet ir daudz plašākas — emigrācijas likteņi un perspektīvas, Latvijas situācija pasaulē. 1968. gada 11. aprīlī J. Platais no Manheimas (Vācija) raksta P. Aigaram:

«No Skultāna kunga saņēmu ziņu, ka Jūs vēlaties Vācijā sniegt referātus. Skultāna kungs rādīja Jūsu vēstuli, kurā bija minēti noteikumi un arī referāti. Laikā no 23.—26.5. man Bērzainē ir D[augavas] V[anagu] jaunatnes dienas. Gribētu, ka Jūs tur referētu vai nu 23.5. vakarā, vai 24.5. par tēmu: «Nacionālie centieni ir nemirstīgi». Arī Manheimā vēlētos Jūs dzirdēt, laiks varētu būt 21.5. — tēma: «Paaudžu maiņa Latvijā un trimdā». Šo pašu tēmu vēlētos dzirdēt Kaizerslauternā 25.5.; iespējams, ka arī Bingenā latvieši Jūs vēlētos dzirdēt, bet tas vēl jāskaidro. Tālāk Jūs vēlas redzēt Sīla kungs Frankfurtē. Tas varētu būt pirms Manheimas; visbeidzot Jūs vēlas dzirdēt Augsburgas latvieši. Tas varētu būt pēc Kaizerslauternas.»

Liela, gandrīz vadošā loma nacionālo mērķu sasniegšanā tiek piešķirta presei, kuras uzdevums ir informēt par notiekošo, skaidrot Latvijas un latviešu stāvokli pasaulē. Ik pa brīdim P. Aigars saņem atgādīnājumus no Kārļa Rabāca, ka laikrakstu «Laiks» interesē Anglijas latviešu konkrētā dzīves īstenība, lai rakstot par to. Žurnāliem ir jau speciālāka ievirze. «Ceļa Zīmes» ir kultūrai veltīts, «Daugavas Vanagu Mēnešraksts» savukārt pieprasa arvien jaunā aspektā aplūkot gadu gaitā it kā jau izsmeltas tēmas. Tā 1953. gada 10. jūlijā Vilis Hāzners no Augustdorfas Vācijā raksta P. Aigaram:

«Tu jau mūsu izdevumu pazīsti un mūsu vajadzības aptuveni redzi. Mums derētu dzejas (tādā garā kā «Karogs jānes atpakaļ!»), tad kāds jauks pastāstiņš vai kāds fragments (saprotams, mums ir mīlākā kāda karsti nacionāla vai zaldātiska tēma, un tās tak Tu māki «taisīt»), vai arī kāds pavisam tīri žurnālistisks darbiņš līdzīgā garā, kā Tu mums jau sākumā devi.»

1957. gada 23. oktobrī Paulis Strante no Frankfurtes pie Mainas raksta P. Aigaram par sadarbību ar «Daugavas Vanagu Mēnešrakstu»:

«Personīgi Jūsu laipno piedāvājumu sniegt mums angļu modernas dzejas paraugus saprotu. Pavisam neiespējami šo gājieni būtu dabūt cauri pie mūsu «augstākās vadības». Ir aprindas, kas domā, ka «DVM» vajadzētu no vāka līdz vākam drukāt tikai nod[āju] hronikas un vecos kara stāstus. Ar lielām grūtībām noturam to pašu sīko literatūras daļu. Pavisam neuzkrītoši mēģinu žurnālu «iestūrēt» ūdeņos, kas nedaudz skalojas arī ap

mūsu šīsdienas aktuālajām problēmām. Tamdēļ katrā nr. mēģinu ielikt rakstu, kas pieskaras komunisma problēmām (jo esmu pārliecināts, ka, lai ar ienaidnieku cīnītos, tas labi jāpazīst), veciem virsniekiem par godu rakstus ar militāru saturu modernā gaismā. Pāiet daudz laika un runu, kamēr to visu dabū cauri.»

Un 1958. gada 18. janvārī P. Strante P. Aigaram lūdz vēlreiz pārskatīt «DVM» ievietojamu dzejoli un atgādina:

«DVM 2/58. nr. pāris vārdos vajadzētu atzīmēt plkv. Kalpaka nāves dienu. Šī tēma gadu skrejā ir tik sistemātiski izsmelta, ka nepieciešama laba fantāzija, lai uzrakstītu kaut ko jaunu. Liekas, ka nekādā gadījumā nevar sniegt Kalpaka biogrāfijas pārfrāzējumu, kā tas lielāko tiesu darīts līdz šim. Liekas, ka vajadzētu Kalpaka darbošanos un mērķus apskatīt reiz mūsu laiku gaismā, atstājot Kalpaka un viņa vīru ideālismu, bet notikumus un problēmas ņemt šīsdienas. Būtu Jums ļoti pateicīgs, ja Jums rastos izdevība un patika par šādu tēmu kaut ko pateikt.»

Māksla kā tieša politisko ideju paudēja būtu analīzes vērts temats trimdas literatūras kontekstā, ne tikai padomju literatūras apcerēs. Sabiedrībā, kurā augstākais un izšķirošais vērtējums nereti ir viennozīmīgs atzinums «Viņš ir īsts patriots», arī māksla nereti vērtēta nevis pēc tās estētiskajām kvalitātēm, bet pēc satura. Vērtējumu shēma ir tā pati: latviskais patriotisms pāri visam (tāpat kā prasība pēc padomju patriotisma padomju literatūrā); atklāti vai mazāk tieši pārmetumi par piederību naidīgajai komunisma ideoloģijai (tāpat kā padomju rakstniekiem padomju cenzoru pārvestā lūkošanās buržuāziskā nacionālisma virzienā). Latviešu labākās un sliktākās īpašības ir visur vienādas — kā trimdā, tā Dzimtenē. Aukstā kara ieroči — arī.

Tas, ka paši trimdas latvieši atzinuši savas mākslas angažētību kā pozitīvu faktu un pat kā uzdevumu, ir neapstrīdami. Interesants šai ziņā ir arī tādas modernas, pat par sirreālisti dzejā dēvētas rakstnieces kā Veltas Sņķeres daiļrades ceļš. Laikrakstā «Laiks» (1979. g. 28. martā) I. Fridrihsons raksta par V. Sņķeres viesošanos Ņujorkā 1979. gadā un atzīmē dzejnieces pievēršanos arvien jaunai tematikai:

«Kad piecdesmito gadu beigās apsīka mūsu dzejā kādreiz obligātais patriotisms, tad šī individuālās dzejas dzejniece tieši tad sāka dzejot «angažēti», t.i., — patriotiski!»

Kas ir V. Sņķeres patriotisms, angažētība? Spilgts piemērs ir laikrakstā «Latvija Amerikā» (1968. g. 16. okt.) publicētais V. Sņķeres dzejolis «Nāvi komunismam»:

Katru pilnu stundu
Teiks katrs šos vārdus
Balsī,
Pārtraucot
Tekošo sarunu
Pusbrīdi.

Satecēs un savienosies
Nodoms:
«Nāvi komunismam.»

1973. gadā laikraksta «Latvija» 11. augusta numurā ir publicēts V. Sniķeres dzejolis «Nodomāsim», kas veltīts Trešajiem Eiropas latviešu dziesmu svētkiem un visiem latviešiem:

Trejdekšņi zvana:
Latvijā krieviem nav kur likties,
Pašiem sev tiem tur nepatikties.

Trejdekšņi zvana:
Latvijā krieviem nav kur iet,
Ūdens un gaiss tiem aiztaisās ciet.

Trejdekšņi zvana:
Latvijā krieviem vairs nepatīk plesties,
Kājas tiem deg, uz mājām grib mesties.

Trejdekšņi zvana:
Latviju latviešiem.

Garāks un plašāks līdzīgs dzejolis ar nosaukumu «Nodomāsim» publicēts «Daugavas Vanagu Mēnešrakstā» 1975. gada 4. numurā, bet laikrakstā «Latvija» publicēts arī dzejnieces aicinājums piedalīties masveida domu pārraidīšanā, kurā uzsvērts domu spēks:

«Katru vakaru, pilnā stundā starp 7 un 12, sakiet skaļi vai klusībā, vienreiz, rāmi ar nodomu, sekojošos vārdus:

Latvijā krieviem nav kur likties,
Pašiem sev tiem tur nepatikties:
Latviju latviešiem!

Trejdekšņa īpašnieki var to žvandzēt pirms un pēc teiciena, jo trejdekšnis palīdz tīrīt gaisu un padzīt ļaunumu. Var arī paņemt un pa sacīšanas laiku rokā turēt jumja zīmi.»

Līdzīgs teksts ar dzejoli un ar ieteikumu iedomāties redzes ainas, kā migranti atgriežas mājās, angļiski piesūtīts citu okupēto valstu pārstāvjiem. Vēlreiz latviski tas iespiests laikrakstā «Brīvā Latvija» 1988. gada 12. decembrī un līdzīga satura pants par Padomju armijas iziešanu no Latvijas — vēl 1992. gada decembrī «LT biļetenā».

Nepieciešams šķiet skaidrojums, kas ir krievi, pret kuriem vēršas trimdas latvieši. Laikrakstā «Londonas Avīze» 1971. gada 19. martā nodaļā «Lasītāju balss» publicēts V. Sniķeres raksts «Kas ir Latvijas ienaidnieks?». Tajā rakstīts:

«Ārpus Krievijas dzīvojošie pretkomunistiskie krievi visi nav vienu domu. Tie, kas vēlas komunisma iekārtas gāšanu, bet sīvi pretojas Padomju savienībā iekļauto tautu pašnoteikšanās tiesībām, — tie arī ir Latvijas neatkarības pretinieki, un nav pamata sagaidīt, ka viņi neturpinātu krievināšanu, ja tiktu pie valdīšanas. Tie ārpus Krievijas esošie krievi, kas ir nostājušies par apspiesto tautu pašnoteikšanās tiesībām, ir mūsu sabiedrotie.

[...] Cilvēks nav mūsu ienaidnieks tāpēc, ka viņš ir krievs, bet krievi ir mūsu ienaidnieki tāpēc, ka viņi un neviens cits ir sagrābuši Latviju.»

Dažādo preses izdevumu prasības ir atšķirīgas, latviešu organizāciju vadītāju kritēriji — tāpat, un nereti arī paši kultūras darbinieki savā starpā nespēj saprasties. Grāmatizdevējs Jānis Abučs no Vesterosas Zviedrijā 1958. gada 12. februārī vēstulē P. Aigaram sūrojas par to, ka viņa izdevēja darbība nav novērtēta ar grāmatu ietveršanu trimdas grāmatu izstādē, jo viņa devums nav licies pietiekami nozīmīgs. Izdevēja vārdos jaušams rūgtums:

«Neko prātīgu neesmu izdevis. Pāris Jaunsudrabiņa darbus, kaut kādu tur Knutu Lesiņu, dažus sīkumus un godīgam latvietim nepieņemamu Raini. Nav neviena «varonības» slavinājuma (nebūs arī!), un tamlīdz ieskaitīts tai trimdinieku grupā, kurai dots nosaukums «kreisais». No savas ādas neizlēksi, jāpaliek ar to, ko Dievs pārvilcis pāri miesai. Esmu gana domājis par vārdu «nacionāls». Trimdā, sevišķi avīzēs, tas ticis un tiek valkāts bez jēgas. Tikai, savā vairumā, pēc manas saprašanas, pilnīgi aplamā nozīmē. Saprotu šai vārdā tautu no kalpa līdz prezidentam, bet trimdas avīžu tvērumā tam jēga saistās tikai ap kādu atsevišķu ļaužu grupu. Šai grupai tauta un tās liktenis nesāp un vispār neeksistē. Tikai — savi bijušie posteņi, īpašumi un goda vietas. Tas viss. Ap to saistās viss nacionālisms. Kas ir ārpus tā — skaitās «kreiss». Visa latviešu tauta dzimtenē ir viņu uztverē kreisa, jo, lūk, tā taču palikusi pie krieviem! Atceros dažus Jūsu rakstus «L[ondonas] A[vīzē]», kur vēršaties pret to, t.i., pret aplamo nacionālismu. Bet apklusāt.»

Savukārt publicists Arturs Kroders no Stokholmas Zviedrijā 1963. gada 8. jūlijā sašutis raksta P. Aigaram par viņa veiktā tulkojuma «Varas tehnoloģija» publikācijas pārtraukšanu «Londonas Avīzē»:

«Pārtraukt jau jūlijā «Varas tehnoloģijas» tulkojumu, to apraujot, — tā ir eksekūcija, ko es negribu izdarīt ar sāktu darbu. Un «Dzimtenes

Balsī» tūdaļ, bez kādām šaubām, būs gaviļējošs raksts par trimdinieku novēršanos no «trimdas vadoņu» antiboļševisma. Ja tāds, objektīvi ņemot, teicams eksperiments ir sākts, tas jāizved līdz galam, kaut ar smagām zobu vai galvas sāpēm. Un vajaga taču arī pacietības, un vajaga piepūles. Esmu ievadījis veselu akciju par boļševisma studiju grupas organizēšanu. Zviedrijā tāda būs tūdaļ ar rudens sesiju, un tad katram grupas dalībniekam vajadzēs vienu eksemplāru...»

Būtu interesanti noskaidrot, vai vispār ir kāds latviešu trimdas kultūras darbinieks, kuru paša tautas brāļi nebūtu nosaukuši par komunistu piekritēju. Anglijas latviešu sabiedrībā šai ziņā spilgts piemērs ir J. Andrups un P. Aigars, viņu attiecības: katrs no viņiem vismaz netieši otram ir pārmējis simpātijas «krieviem», arī «Londonas Avīzē» līdzās strādājot, bija tāds laiks, kad abi redaktori mainījās ik pa nedēļai un, ja autors savu materiālu iesniedza «nepareizajam» redaktoram, materiāls tā arī neieraudzija dienas gaismu avīzes slejās. Kādu laiku P. Aigara darbus nevarēja plaši publicēt, nevarēja dziedāt dziesmas ar viņa tekstiem.

Viņi visi bija iesaistīti politikā. Ieskatu par to sniedz saglabājusies P. Aigara 50. gadu sākuma korespondence ar dažādiem adresātiem, kurā redzam, kādas pūles prasa politisko viedokļu un ambīciju saskaņošanu viena mērķa — Latvijas neatkarības izcīņas vārdā. Dialogs būtībā noris starp Zemnieku savienību, kuru šajā sarakstē pārstāv bijušais sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš ASV, latviešu sociāldemokrātiem, ko pārstāv Bruno Kalniņš un rakstnieks Kārlis Dziļleja Zviedrijā, un jaunsaimnieku partiju, kuras vārdā runā vēsturnieks Ādolfs Šilde Vācijā. Vēlāk diskusijās iesaistās labējā politiskā spārņa pārstāvis Arturs Kroders Zviedrijā, it kā malā, tikai pa reizei piesaukts, paliek arī radikāli labēji noskaņotais LNF (Latviešu nacionālā fonda) priekšsēdētājs dzejnieks Andrejs Eglītis. Politiskās spēles, kuras tiek apspēlētas vēstulēs, ko saņēmis P. Aigars, būdams vidutājs starp šiem spēkiem, ilustrē rakstnieka iespējas tikt ierautam politisko kaislību virpuļos. Trimdas politiskās kolīzijas būtu vēsturniekam pētāma un komentējama problēma, tādēļ aprobežošos tikai ar dažiem citātiem.

1952. g. 21. febr. Bruno Kalniņš no Stokholmas — P. Aigaram:

«Man personīgi ir ziņas, ka Jūsu Londonas zemnieku starpā arī it kā esot iestājusies zināma svārstība. Viens otrs esot sabijies no Krodera—Valdmaņa demagoģijas, un it kā esot izteikušies, lai es «labāk» nebraucot uz Londonu! Tātad atkal tā pati vecā dziesma. Es jau Jums reiz pirms kāda pusgada sarunu pašā sākumā paskaidroju, ka tāda lieta ir absolūti neiespējama. Ja tagad atkal sāk par to runāt, tad ir jāšaubās, vai sadarbību vairs grib.»

1952. g. 7. maijā. Kārlis Dziļleja no Stokholmas — P. Aigaram:

«Laikam būsīt jau lasījuši pēdējos «L[atvju] Vārda» n[umu]ros arī brīdinājumus no pol[itiskajām] partijām, kas būšot «spridzinātāji»! Šinī sakarībā turu par vajadzīgu Jūs informēt par to, kas te patlaban notiek. Dažādu pasugu melnajiem pagrieziens Londonā sagādāja nepatīkamu pārsteigumu. Sevišķi nepatīk tas, ka bez partijām no Zviedrijas nolemts uzaicināt vēlēto organizāciju (LNF un LPK [Latviešu palīdzības komiteja]) pārstāvjus. Tad nu Švābes vadībā notiek apspriedes, un, pēc visjaunākās informācijas, šo apspriežu nolūks — nodibināt «Zviedrijas Latv[iešu] nac[io-nālo] padomi», kas tad pretendētu uz Zviedrijas latviešu pārstāvniecību. Šinīs apspriedēs aicināti piedalīties DV, JKS un dažu nomināli pastāvošu «nacionālu» org[anizāci]ju pārstāvji, tikai no demokrātiskajām org[jām] neviens netiek aicināts. Ja Švābe kaut ko arī saorganizēs un tā buķete nosauksies par «Zv. latv. nac. padomi», tad tā būs tikai konservatīvo «nacionālistu» grupiņa, kurai nekādā gadījumā nav tiesības runāt visu Zviedrijas latviešu vārdā. Domājams, ka šī kompānija mēģinās panākt Londonā «atzišanu». Bet, ja Jūs tur šos ļaudis «ņemtu par pilnu», tad gan var notikt «spridzināšana», kas apdraudētu un izjauktu labi domāto pasākumu.»

1952. g. 8. maijā. Alfrēds Bērziņš no Ņujorkas — P. Aigaram:

«Jūs jau labi zināt, ka man patiktos, ja trimdā mēs varētu būt tik vienoti, cik vien tas iespējams. Bet, vai ar Brunīti ir iespējams sadarboties, paliek vēl vienmēr grūts jautājums. Jūs solāt šo jautājumu «izstrēbt» dažās vēstulēs. Gaidīšu tās ar lielu interesi. Labi jau būtu, ja no tā iznāktu kas pozitīvs, bet mani māc vēl vienmēr šaubas. Katrā ziņā šī sadarbība ar Br. vedama tā, lai arī vanagu vadība ir klāt. Pretējā gadījumā būs grūti izturēt uzbrukumus par «draudzēšanos» ar Br. Jūs jau zināt, cik šajā lietā ir jūtīgi sevišķi kara vīri.»

1952. g. 30. maijā P. Aigars no Londonas — Alfrēdam Bērziņam:

«Būtu Jums ātrāk rakstījis, bet visu laiku gaidīju atbildi no Zviedrijas. Beidzot viņa ir pienākusi. Kalniņš ir ar mieru ar Jums runāt, jeb, kā viņš burtiski raksta: «Latvijas atbrīvošanas kopīgās cīņas dēļ es esmu gatavs par šo jautājumu runāt.» Protams, viņš, cik saprotu, gaida Jūsu personisku viedokli. Cik no viņa izteicieniem varu saprast, tad gāļvenais ir nevis pagājušie laiki, bet tagadnes notikumi latviešu sabiedrībā Zviedrijā.»

1952. g. 14. sept. Bruno Kalniņš no Stokholmas — P. Aigaram par Zviedrijas Latviešu nacionālās padomes nodibināšanos 13. septembrī:

«Tā nu pēc astoņu gadu nemītīgiem kariem ir izdevies isā laikā panākt vienošanos, kas sola apmierinošu sadarbību. Varētu teikt, ka Zviedrijā nu ir jau radīta «lielā koalīcija» un ka šinī ziņā mēs būsīm rādījuši labu priekšzīmi. Bija jau, protams, jāpārvar lielas pretestības, bet mēs abi ar

Andersonu vienojāties šoreiz sarunas nevilkt garumā un piespiedām svārstīgos ātri izšķirties.

Kroders un tie pus un pilnie valdmanieši, kas ap viņu pulcējas, strādāja līdz pēdējam padomes dibināšanai pretim, bet šoreiz vecā blēža pūles bija vēltīgas.»

1952. g. 15. sept. Ādolfs Šilde no Štutgartes — P. Aigaram:

«Mani ieintrīģēja ziņa par Valdmaņa sarunām ar zemnieku un vanagu vadoņiem pie Temzas. Vai Tev izdevies pēc tam noskaidrot ko vairāk? Tāpat lielu neziņu mums radījusi Breikša atbilde LAK EC [Latvijas Atbrīvošanas komitejas Eiropas centrs] lietā. Vai liberāļi patiešām nedomā sēsties pie viena galda. Tev derētu par to pie gadījuma pajautāt Brunītim, jo viņš taču visu zin tikpat labi kā pats Breikšs un Mintauts Čakste.»

1952. g. 29. sept. Bruno Kalniņš no Stokholmas — P. Aigaram:

«ZLNP nodibināšana ir tiešām sacēlusi kājās visus pekles garus. Kroders iztaisījis apvērsumu «L[atvju] V[ārdā]» un sagrābis to savās rokās. Vald. esot viņam solījis naudu, ja viņš dabūtu lapu un pieņemtu par saimn. vadītāju bij. pārkoņkrustieti Grīnvaldu. Čakste saplēšies ar savu partiju un šauj ZLNP virsū no otras puses. Jokdari ieteic abiem privātpolitiķiem apvienot lapas! Tomēr tam visam tiksīm pāri, jo vairums ir noteikti sadarbības piekritēji. Būtu gan labi, ja arī Jūs un Jūsu domu biedri pacenstos mūs atbalstīt «Lond. Avīzē», jo tagad taču būtu laiks nostāties skarbi pret visiem, kas jauc sadarbību. Grūtības tikai radīs Amerika, jo tur jau nav nekādas sadarbības, bet rit pilnīgs «Korejas karš», ko diemžēl veicina arī Feldmanis, kas, liekas, Zariņa norādījumus neievēro. Šādos apstākļos mums ir, piem., grūti atturēt mūsu partijas biedrus Amerikā reaģēt uz vienu otru uzbrukumu un izaicinājumu. Tā vien liekas, ka kādu laiku laikam Eiropā būs sadarbība, bet Amerikā tādas vēl nebūs.»

1952. g. 30. okt. Ādolfs Šilde no Štutgartes — P. Aigaram, atsaucoties uz P. Aigara 10. okt. vēstuli:

«Ir viena lieta, kas mani apbēdina jau kopš gada sākuma. Tā ir Tava piebiedrošanās Zemnieku savienībai. Tu šo soli spēri tik strauji, ka nedabūjam iepriekš to pārrunāt. Un tomēr es redzu, ka sevišķi laimīgs Tu neesi.

Gribu nākt tādēļ ar pārgalvīgu priekšlikumu. Vai Tu savai politiskai darbībai nevarētu izraudzīties nedaudz citādu toņa kārtu un, proti, pārnākt pie jaunsaimniekiem? Zemnieki vieni, zemnieki otri. Tomēr vieni ir stingri demokrāti, otri cieš no autoritatīvo laiku kritamās kaites.

Neņemi ļaunā manu valodu. Rakstu Tev to šoreiz, ne jau lai mestu ķeseli svešos ūdeņos, bet gan tīras draudzības vārdā. Cik daudzkārt labāk

mēs varētu izveidot sākot darbu un vienu, kā otru gājienu, ja viens nesēdētu tramvaja vienā vagonā, bet otrs piekabināmā, jo sliedes tā kā tā paliktu puslīdz tās pašas. Bļodnieks ir nesalīdzināmi saturīgāks valstsvīrs par to dižo Klīvu un Alfrēdu Bērziņu. Un no šiem abiem Jūs tā kā tā līdz pascardienai netiksāt vaļā.»

1952. g. 10. nov. Ādolfs Šilde no Štutgartes — P. Aigaram:

«Mīlo Pēter,

paldies par uzticību un līdzdarbības apsolījumu. [...] Ja Tu negribētu «lūzumu» atklāt jau līdz delegātu sapulcei, jaunsaimniekus pārstāvēs Londonā, liekas, pulkv. Osis, arī vecs partijas biedris. Ir jau slikti, ka visur rēgojas tie pulkveži, bet pēc Kronberga un agr[onoma] Rozes izceļošanas nav citas izejas.»

1953. g. 19. janv. Alfrēds Bērziņš no Ņujorkas — P. Aigaram:

«Jūs vaicājāt iepriekšējā vēstulē par Jūsu starpniecību B[runo] K[alniņa] jautājumā. Domāju, ka tas jau ir nokārtots tādā kārtā, ka Londonā partijas parakstījušas vienošanos par savstarpēju neapkarošanos un sadarbību līdz trimdas beigām. Tā ir viena laba vienošanās, un domāju, ka paraksta devēji to arī konsekventi turēs. Šajā līgumā, uzskatu, ka ietilpināts viss jautājumu komplekss, tā ka vairāk nekas darāms nebūtu.»

Nav brīnums, ka uz līdzīgām politiskajām intrigām var būt krasi negatīva vai ironiska reakcija, un šai ziņā ļoti saprotama ir kultūras darbinieku vēlme atteikties no tiešas politiskas angažētības, viņu arvien skaļāka pievēršanās mākslas kā pašvērtības atzīšanai. Jau 1958. gada 9. februārī P. Aigaram raksta Laimonis Zandbergs no Hamiltonas (Ontario, Kanāda) un lūdz piedalīties žurnāla «Jaunā Gaita» simpozijā par preses brīvību un izteikt savu viedokli par žurnālu:

«Gribam pārvērst «J.G.» par visas trimdas jaunās audzes izdevumu un garīgās sejas atspoguļotāju. Vajadzīgs izdevums, ko droši varētu likt pretim Padomju Latvijas jaunatnes izdevumiem.»

Vēstulei pielikumā ir Valtera Nollendorfa un L. Zandberga raksts, ar kuru viņi aicina piedalīties simpozijā:

«Lai būtu iespējams visus iesūtītos rakstus publicēt nesaisinātus, laipni lūdzam ierobežoties uz 100 vārdiem. Ieteicam apskatīt kādu noteiktu, konkrētu aspektu, piemēram, Jūsu personīgo preses brīvības definīciju, preses brīvības funkciju demokrātiskā valstī, preses brīvību un cenzūru, preses brīvību un pienākumu pret sabiedrību utt.»

Līdzīgi tonī skan 1963. gada 31. martā rakstītā Aivara Ruņģa vēstulē P. Aigaram, kas sūtīta no Kalamazū:

«Personīgi vēlos piebilst, ka man «Londonas Avīze» vienmēr paliks atmiņā kā tas latviešu laikraksts svešumā pēc Otrā pasaules kara, kam

pirmam bija drosme iestāties par to, ka latviešu sabiedrībā var būt dažādu uzskatu latvieši un ka (maniem vārdiem izsakoties) «vienība» nozīmē to, ka mēs esam aplaimoti ar iespēju diskutēt un spēju vienoties par kopēju darbu vienam mērķim.»

Trimda nogurst būt trimda. Jo tālāk uz priekšu laikā, jo vairāk rodas rakstnieku, galvenokārt jaunākajā paaudzē, kuri uzsver mākslas humāno, nevis politisko lomu. Arhīvu materiālos atrodas daudz kas, ko neiespējami komentēt un novērtēt bez jautājuma vispusīgas izpētes, bez aspektu, viedokļu un seku noskaidrošanas. Tāda, savā ziņā mīklaina klajā vienpusīguma dēļ ir arī Andreja Eglīša 1970. gada 19. jūlija vēstule Jānim Andrupam, kurā rakstīts:

«Nevar būt vienotas **nacionālas kultūras**, ja nav vienotas **tautas — ideoloģijā**. Tādas nav. Nav arī vienotas vācu **kultūras šodien**. Ir gan Austrumvācijas un Rietumvācijas tā saucamās «kultūras». Vienmēr atsevišķi pasvītrotas. Tā tas ir arī ar mums. «**Kultūrošana**» — latviešu tautai **nepalīdz šodien**. Politiskas **programmas** gan. Ar pēdējām Tu **maz** nodarbojies «**Ceļa Zīmēs**». Censties saglabāt latviešu tautu tikai valodas pēc nav jēgas, ja trūkst **nacionālā satura**. Kultūras. Izraksti mani no «**Ceļa Zīmju**» redakcijas.»

Emocijas, kolīzijas un konsekvences. Kas tā ir — pārliecība? Bailes? Varbūt arī bailes.

Droši vien J. Andrups nepateica, neko jaunu, kad Bredfordā 1980. gada 15. martā runāja par trimdas uzdevumiem, un tomēr — viņš vēlreiz nosauca būtiskāko:

«Trimdā bieži esam runājuši par cīņu Latvijas brīvības un valsts neatkarības labā. Jautājums ir, vai tā nav tikai frāze, vai šiem vārdiem ir kāds reāls saturs. Cīņu par Latvijas atbrīvošanu no okupācijas var veikt tikai uz Latvijas zemes, un to var veikt tikai laikā, kas šādai cīņai izdevīgs. Mums svešumā nav ne īstās vietas, ne laika šādai cīņai. Nav īstais laiks šai lielajai cīņai arī mūsu brāļiem tēvzemē, jo, ja viņi šo cīņu sāktu, tas nozīmētu pašnāvību. Bet mēs devāmies svešumā ar apņēmību, ka turpināsim cīņu par Latviju ārpus tēvzemes, ka neļausim savas tautas likteni aizmirst, ka gādāsim, lai pasaules acu priekšā Latvija tiktu turēta kā degoša brūce, ka tās okupācija ir noziegums, kas nedrīkst turpināties, jo Latvija tiek pārvērsta par krievu zemi, un 35 gados kopš 2. pasaules kara latviešu % Latvijā no 75% ir noslīdējis uz 52%. [..]

Šai trimdai jāpastāv kā aktīvai, darbīgai saimei līdz tam brīdim, kad Latvija būs atkal brīva. Tā ir likteņa pavēle.»

Latviešu trimdas saime bija rosīga — saimnieciski un politiski, dažādās kultūras jomās un organizācijās. Nostabilizējoties rakstnieku ekonomiskajai un sociālajai esamībai svešajās zemēs, arvien lielāku profesionālo nozīmi

iegūst katra spējas un iespējas sabalansēt nacionālās saknes ar internacionālajiem kontekstiem. Astrīdes un Ivara Ivasku darbības lokā ir žurnāls «Books Abroad» (vēlāk «World Literature Today»), darbība Nobela literatūras prēmijas piešķiršanas komisijā. PEN kluba kongresi un citi pasākumi arī ir viens no reālajiem līdzekļiem, kā latviešu rakstniekiem iziet starptautiskā auditorijā. Aktivākie PEN kluba biedri Anglijā ir V. Sņikere, P. Aigars, M. Ausala. Tā latviešu sekcija bija nodibināta vēl brīvajā Latvijā un pēc otrā pasaules kara turpināja darbību ārpus Latvijas. Bez tam bija arī starptautisks trimdas rakstnieku PEN klubs, kurā latvieši darbojās ļoti aktīvi, arī pašlaik tā Londonas nodaļas priekšsēdētāja ir V. Sņikere.

Viens no trim Latvijas PEN kluba uzdevumiem, kā tas ierakstīts 1967. gadā pieņemtajos statūtos, bija šāds: «Koordinēt brīvās pasaules latviešu preses sadarbību Latvijas atbrīvošanas sekmēšanai.» Ar to ir izteikta latviešu trimdas rakstnieku profesionālās organizācijas orientācija gadsimta otrās puses vēstures kolīzijās. Latvijā samērā maz zināms par PEN kluba darbību, par to, ko tas deva latviešu rakstniekiem un lasītājiem, kā palīdzēja pasaules kultūras kopainā saglabāt Latvijas literatūras klātbūtni. Pārlapojot J. Andrupa un P. Aigara arhīvus, pamazām iezīmējās problēmas un veikumi, un pārdzīvojumi. Latvijas atbrīvošana — tas bija galvenais uzdevums, ko neaizmirsā latviešu rakstnieki, rakstot savus literāros darbus un tiekoties ar amata brāļiem no citām zemēm. Piedalīšanās starptautiskās organizācijās un pasākumos kļuva par oratora tribīni. PEN kluba vārds kļuva par vairogu, kura uzdevums bija palīdzēt nosargāt nacionālas un patriotiskas idejas un mērķus. Tā, piemēram, P. Aigars kādā nedatētā vēstulē Jānim Grīnam raksta:

«Nupat Londonā gatavojas viena nepatīkama lieta mūsu nacionālai slavai. Te dabūjams ir Viļa Lāča romāns «Uz jauno krastu» krievu valodā, un drīzumā šis romāns būšot Londonā angļu valodā, lai pierādītu, kā neatkarīgā Latvija apgājusies ar strādniekiem. Romāns ir šausmīgi tendenciozs. Vai šajā sakarā nevajadzētu Latviešu PEN centram spert kādus pretsoļus, kad romāns patiesi parādīsies Londonā angļu valodā? Man liekas, te būtu īstais brīdis reaģēt uz komunistu nelietībām. Šajā gadījumā mūsu lietas aizstāvēšanai mēs varētu dabūt pat kādu redzamu angļu autoru.»

P. Aigars ir ļoti aktīvi darbojies gan Latviešu preses biedrībā, gan PEN klubā, vairākus gadus arī vadījis Latvijas PEN klubu. Var teikt, ka saistība ar PEN klubu ir bijusi P. Aigaram liktenīga — tā darbā piedaloties, viņš ir spējis nodibināt kontaktus ar daudzu tautu rakstniekiem un guvis iespēju piedalīties tā saucamās tautas politikas veidošanā, bet tieši brīvā darbošanās šajā rakstnieku organizācijā, saasinot attiecības ar citas taktikas piekritējiem

latviešiem, kļuva arī par P. Aigara personisko drāmu. Vēstules, kas glabājas P. Aigara arhīvā, liecina par to.

Jau kopš pirmajiem trimdas gadiem latviešu rakstnieki piedalījās PEN kluba kongresos, pārstāvēd Latviju. Nacionālo PEN klubu pārstāvji lasīja referātus, sprieda par literatūras un sabiedrības attīstības virzieniem, par rakstnieku uzdevumiem. Vēlme rast domubiedrus, veidot vienotu fronti cīņā par neatkarību, arī vēlēšanās uzzināt par legālās un nelegālās cīņas formām apspiestajās valstīs ir bijis viens no iemesliem, kas lika sarunāties, strīdēties, ja tā var teikt, arī brāļoties ar citu tautu rakstniekiem. Par šādām tikšanās reizēm — PEN kluba kongresiem, citiem rakstnieku sarīkojumiem, semināriem to dalībnieki parasti rakstīja latviešu presē, to darīja arī P. Aigars — vai «Londonas Avīzē», vai laikrakstā «Laiks», vai «Latvijā Amerikā». Pēc kāda no šiem rakstiem P. Aigars saņem kritiķa J. Rudzīša 1959. gada 23. oktobrī no Upsalas rakstītu vēstuli, kurā izteikta neapmierinātība ar P. Aigara pausto:

«Blakus Penkluba lietām man tomēr īgnumu sagādājušas dažas citas lietas (es sākumā ierosināju runāt pilnā vaļsirdībā). Pirmā lieta — Tava izrakstīšanās par «rakstnieku parlamentu Beļģijā», kur Tu izklāstīji savu sarunu un sadzēršanu ar komunistu. Pēc manas pārlicības, šī izrakstīšanās nebija veidota pieņemamā garā. Ja atzīsti, ka vari tikties un sadzert ar pretinieku pārstāvi, tad manis pēc dari to, bet neklāsti laikrakstos. Pajautā pilnvarniekam Zariņam, ja pats nezini, ka elementārie diplomātijas likumi liedz publiski satikties, risināt sarunas un sadzert ar ienaidnieku.»

Baltiešu unikālā situācija pasaulē nereti kļūst par izolēšanās iemeslu un par pamatu uzbrukt tiem, kuri šķietami izolējas par maz. To, cik nopietni tas ir iesakņojies latviešu sabiedrībā, ilustrē sekas, kādas bija P. Aigara braucienam uz PEN kluba valdes sēdi Budapeštā. Latvijas PEN kluba vadība bija pret Latvijas pārstāvju piedalīšanos šajā pasākumā, jo tas notika Ungārijā — komunistiskā jeb tā sauktā Austrumu bloka valstī. P. Aigars, uzskatīdams, ka ir jāizmanto katra iespēja atgādināt pasaulei par Latviju, 1964. gada 11. septembrī raksta vēstuli Latvijas PEN kluba prezidentam A. Plensneram un lūdz pārskatīt šo lēmumu:

«Es nekad neesmu cerējis, ka Latvijas penklubs manis dēļ mainīs savus stingros principus, bet Tev kā vecam diplomātam jāzina, ka visas šīs sānāksmes ir vairāk politiskas kā literāras akcijas un politikai nav principu, tikai vajadzības. ASV pēc jaunā prezidenta ievēlēšanas ies pavisam straujā tempā uz sakaru izveidošanu ar satelītu zemēm, un mums labi jāpadomā, ko mēs, malā stāvēdami, varam iegūt vai zaudēt. Galu galā šīs zemes vēlas tāpat kā latvieši atbrīvoties no krievu ietekmes un gaida vismaz morālisku palīdzību. Es domāju, ka mums vajadzētu izmantot katru iespēju

savas balss pacelšanai. Bet Latvijas penkluba aplamā nostāja mūs labprātīgi izslēdz no «spēles», kurā mēs nekādā ziņā neesam liekači.»

Uz to P. Aigars saņem visai kategorisku 1964. gada 4. oktobrī rakstītu V. Strēlertes atbildi:

«Mūsu valdes lēmums attiecībā uz Budapeštu netiks grozīts. Vai nu tur izpaužas gudrība, vai muļķība, to rādīs laiks. Nekādā ziņā šo lēmumu nav ietekmējuši igauņi. Dažas dienas pēc mūsu valdes sēdes gan man piezvanīja igauņu sekretārs Adsons un apvaicājās, ko mēs darīšot. Kad pateicu mūsu lēmumu, viņš teica, ka igauņi rīkošoties tāpat. Ka abi baltiešu klubi savu rīcību saskaņo tik principiālā jautājumā, ir tikai svētīgi. Kur viens vai otrs igauņu rakstnieks braukā privāti, par to mums nav nekādas daļas. Personīgi domāju, ka mūsu klubiem vajadzētu vairāk nodarboties ar tīri literāriem jautājumiem un mazāk ar politizēšanu un dažādām «cīņas metodēm». Kad Penklubā uzņems arī Pad. Savienību un iestāsies totālā brāļoššanās, tad jau mūsu lomiņas izbeigsies pašas no sevis, un tie, kam tūs tagad gribat nest «svaigu gaisu», to nesīs sapuvušajiem rietumiem.»

Ja var ticēt P. Aigara laikabiedru stāstītajam, dzejnieks ir konsultējies par šo jautājumu ar vairākiem latviešu kultūras darbiniekiem, arī ar J. Rudzīti. P. Aigars esot rakstījis, ka brauks uz Budapeštu privāti, nevis no laikraksta «Londonas Avīze» redakcijas, un J. Rudzītis sūtījis P. Aigaram vēstuli, kurā ieteicis tomēr būt uzmanīgam, bet P. Aigars to pirms brauciena nav saņēmis, jo, sūtīta uz laikraksta redakciju, tā «noklīdusi neceļos» un pie adresāta nonākusi tikai pēc viņa atgriešanās. Tā vai citādi — vai nu šis brauciens bija iemesls, vai tikai viens no ieganstiem, bet P. Aigaram no «Londonas Avīzes» redakcijas bija jāaiziet, tajā par redaktoru palika J. Andrupis.

Neskaidrību ir daudz gan par draudžu un organizāciju, gan par vairāku cilvēku tiesas prāvām, nesaskaņām un to iemesliem, gan arī tiešām konkrēti — par J. Andrupa un P. Aigara attiecībām. To, ka sava loma bija arī trimdas sabiedrības intrigām, nedrīkstam izslēgt no uzmanības loka. Piemērs tam ir P. Aigara vēstules M. Ausalai, kuras atrodas J. Andrupa arhīvā. Iespējams, ka M. Ausala tās nodevusi J. Andrupam, jo tajās rodami P. Aigara mājiieni arī uz J. Andrupa pusi — vārdā nesaucot, bet oponējot uzskatiem, rīcībai. Vienlaikus šīs vēstules atklāj saspringto gaisotni, kādā trimdas sabiedrība vai vismaz tās daļa dzīvoja, nepārtraukto modrību, uzmanoties no iespējamām briesmām vai citu aizdomām, arī konkrēti P. Aigara vēlmi pārliecināt sarunu biedri par savu taisnību, ietekmēt notikumu gaitu.

Tātad P. Aigars — M. Ausala 1965. gada 9. martā:

«Pēc mūsu sarunas Daugavas vanagos un sarunas tālrunī noprotu, ka Tev nav skaidri mani uzskati un nostāja. Pirmkārt, lai nevienam nebūtu

nekādu pārpratumu, esmu centies visus šos gadus celt Latvijas penkluba prestižu un atvairīt visus uzbrukumus latviešu rakstniekiem trimdā, ka tie nav ne bijuši fašisti, ne kara noziedznieki. Atmosfēra nekad nav bijusi mums sevišķi labvēlīga, jo «pretinieks» ar visādām publikācijām ir centies ļoti smalkā veidā mūs denuncēt. Mana priekšrocība bija tā, ka es biju vācu okupācijas laikā aizliegts, ka mani neviens nevar nosaukt par anti-semītu, jo mani uzskati šajā jautājumā jau zināmi no Latvijas neatkarības laika. To visu laikam nesaprot vai nevēlas izprast tās aprindas, kuras dod Plensneram un Rudzītim rīkojumus, lai visas latviešu rosmes **trimdā būtu «koordinētas»**. [...] Visi tie, kas to dara, ir vai nu muļķi, vai cilvēki ar noziedzīgiem nolūkiem, lai šķeltu mūsu sabiedrību.»

M. Ausala no Korbijas 1965. gada 24. martā P. Aigaram raksta, ka uzaicināta uz vienu gadu uzņemties Latvijas PEN kluba pārstāvja pienākumus pie starptautiskā PEN kluba «eksekutīvās» komitejas Londonā un cer ar savu darbību veicināt latviešu lietu, palaujoties uz P. Aigara un V. Sņķeres atbalstu; viņa domā, ka nākotnē P. Aigars varētu būt šāds pārstāvis.

P. Aigars 1965. gada 27. martā viņai atbild skeptiski, neticot, ka ir iespējams tiešām kaut ko paveikt. Šīs vēstules rakstītas jau pēc brauciena uz Budapeštu, un tajās jaušamas atskaņas gan no latviešu sabiedrības savīlņošanās šā notikuma dēļ, gan arī no P. Aigara šaubām par savu lomu latviešu rakstniecībā un sabiedriskajā dzīvē. Šķiet, ka līdz ar trimdā pavadītajiem gadiem augusi P. Aigara skepse par vēlamā un iespējamā attiecībām, vismaz attiecībā uz politikas un rakstniecības savienošānu. Simptomātiska šai ziņā ir 1967. gada 30. decembrī rakstītā P. Aigara vēstule V. Sņķerei, kurā par politiskajām spēlēm teikts:

«Man ir bijusi un arvien ir izdevība laiku pa laikam ieskatīties šo spēļu aizkulisēs, tāpēc mūsu slēdzieni par parādībām un cilvēkiem ir tik dažādi. Penkluba forumā mēs nevaram nekādas politiskas rosmes attīstīt, jo tās nomāks, mums pašiem nezinot, jau pirmā iedīglī. Penklubs nav politiska organizācija, un ne man, ne Tev to par tādu nepataisīt. Es kādreiz domāju tāpat kā Tu, kad Trimdas penklubam bija daudz lielāka aizmugure kā patlaban, un arī mums nesanāca.

Tev jāzina, ka patlaban šīs zemes valdošām aprindām ne vienā, bet abos spārnos nav pieņemamas nekādas antikomunistiskas rosmes, kas nav viņu pašu nodomu izraisītas. Otrkārt, katra valsts, kas uzņemusi trimdiniekus, pēc 20 gadiem nesagaida neko citu no viņiem kā tikai asimilāciju. Protams, katra valsts rīkojas citādām metodēm, lai sekmētu asimilāciju, bet pamatprincipi visām ir vieni — trimdinieki traucē sakaru uzņemšanu ar Austrumeiropu...»

Šī vēstule ir rakstīta rokrakstā (kaut visbiežāk P. Aigars vēstules rakstījis ar rakstāmmašīnu) un nav pabeigta. Iespējams, ka nav arī nosūtīta.

Strīdus ābola lielākā puse slēptā vai atklātā veidā nereti ir atšķirīgā attieksme pret tā saucamo nacionālkomunismu — tiecoties saprast, ar ko atšķiras dažādu valstu komunistu uzskati un Padomju Savienības Komunistiskās partijas doktrīna, pamazām nonākot pie tā, ka daudzu komunistu pārlicība neizslēdz nacionālas valsts un demokrātijas pastāvēšanas tiesības, tātad nerunā pretī Latvijas brīvvalsts idejai, tātad — nav Latvijas ienaidnieka pozīcijās. Trimda seko līdz Eduarda Berklava «lietai» Rīgā. Gūdams iespēju pazīt citu Austrumeiropas zemju rakstniekus, P. Aigars mēģina salīdzināt vēroto ar Latvijā notiekošo, raksta par to presē. Arī kādā rakstnieku tikšanās reizē Beļģijā viņš ir sastapis rakstniekus no PSRS, Rumānijas, Polijas un citām valstīm, un laikrakstā «Londonas Avīze» 1963. gada 20. septembrī rakstā «Mūza un mašina: Svaigas domas dzejnieku sanāksmē Knokē» P. Aigars dzejiski secina:

«Bez šaubām, aiz dzelzs aizkara ir noticis kāds pagrieziens, liekas, vairāk zemapziņas virzīts, kā režīma atzīts, par to, kāds ir rakstnieka un mākslinieka pienākums. [...] Otrs jautājums, ko man atbildēja Rumānijas rakstnieku savienības priekšsēdis, bija vēl ķecerīgāks. Es viņam jautāju: «Vai jums nelielas, ka rakstnieki un dzejnieki pasaulē, kā austrumos, tā rietumos, sāk veidot trešo viedokli, kas vairs nav ne par, ne pret komunismu, bet par cilvēka tiesībām brīvi veidot dzīvi?» Viņš brīdi padomāja, tad teica: «Tā laikam ir.» [...] Taču viens ir puslīdz skaidrs, ka arī komunistu rakstnieki un dzejnieki domā citādāk nekā pirms dažiem gadiem. Tās tendences, kuras parādījās Vizmas Beļševicas un Ēvalda Vilka darbos «Karogā», izrādās, nav lokālas un specifiski latviskas, bet tām ir kāds starptautisks aromāts, kurš pagaidām kā rožu smarža, ievu ziedu tvans vai liepu ziedu viraks, neredzamu vēju nests, klejo no zemes uz zemi, padarot partijas dzejniekus grūtsirdīgus, neticīgus un apātiskus pret sociālistiskā materiālisma dogmām.»

Šāda tolerance vairāku gadu garumā varēja izraisīt un arī izraisīja strīdus, neizpratni, pārmetumus. 1959. gada 22. novembrī J. Rudzītis no Upsalas raksta P. Aigaram:

«Paldies par 12. novembra vēstuli. Vērtēju to kā labas «kopā sadzīvošanas» vai «mierīgas līdzās pastāvēšanas» apliecinājumu, un tas ir galvenais. Tas nenozīmē (un tam tā arī obligāti nav jābūt), ka es itin visam, ko esi teicis, varētu un vēlētos pievienoties. Piemēram, ticība uz nacionālkomunisma mesianismu sabrūk, tiklīdz patur prātā, ka kopš Staļina laikiem Padomijā valda krievu nacionālkomunisms, kas nežēlīgi aplsāpē mazāko

tautu nacionālkomunismu. Vārdu sakot, ir atkal darišana ar velnišķīgo krievu imperiālismu, ar «trešās Romas» mītu, ar slavofilismu un panslāvismu — ar visu to, kas zināms no caru laikiem. Varētu teikt, ka mūsu atbrīvošanas jautājums mazāk ir komunisma sagraušana, vairāk — krievu koloniālisma iznīcināšana. Ja varētu no Latvijas dabūt laukā krievus, tad ar komunismu tauta tiktu galā pavisam ātri.»

Pavisam kategorisks un militāri lakonisks ir Daugavas Vanagu ASV priekšnieks Vilis Hāznars, kas, atbildot uz P. Aigara 1968. gada 17. novembra vēstuli, jau 22. novembrī raksta:

«Kāpēc Tu (arī citi) mīlat runāt par nacionālkomunistiem? Kas tad tā par šķiru tāda ir? Manā vissvētākā pārlicēībā šāda runāšana nav gudra, jo komunisti paliek komunisti un latvietis paliek latvietis. Tāpēc mūsu politiskā filozofijā vajadzētu runāt vairāk par tautu vai latviešiem dzimtenē un nevis par kādu politisku cilvēku. Mums kā tautai ir «hoķ bi jankel», kāda jebkura mūsu tautieša politiskā domāšana ir, mums ir no svara viņa latviskā domāšana. Un, kamēr mums nebūs savas valsts, būtu lielākā apāmība dalīties šādos vai citādos nacionāl-apzīmējumos. Vai nav tā? Šis Tavs izteiciens (arī citi to lieto) par nacionālkomunismu ievēd nesaprašanā i mūs, i citus, to nevar iepaunot arī mūsu jaunās paaudzes smadzenēs, un vēl grūtāk — to nekad nesapratīs mūsu veco politisko partiju aizstāvju galvgali. Tāpēc vai nebūtu gudri klausīt mani un runāt tikai par latviešiem un viņu problēmām tēvu zemē un svešumā?»

Ar lielāku un mazāku intensitāti šis politikas termins tiek apcerēts daudzus gadus. Ap tā politisko saturu un nozīmi pasaules norisēs virmo kaislības, tomēr arvien vairāk kļūst to, kuri saskata nacionālkomunisma pozitīvo lomu pēckara Eiropas virzībā uz demokrātiju. Periodiskā izdevuma «Ziemeļkalifornijas Apskats» 1977. gada 11. numurā O. C. (O. Celle?) atreferē P. Klāna uzstāšanos 23. oktobrī Sanfrancisko Draudzes nama Rīgas zālē, un nākamajos trijos numuros seko arī P. Klāna referāta kopsavilkums, tā ir izvērstā, pamatīga analīze par nacionālkomunismu un trimdas attiecībām ar Latviju.

Allaž paliek jautājums, cik pamatota bija emigrantu piesardzība, cik daudz to radīja savas esamības un izvēles attaisnojums un cik — reālas komunisma briesmas, ietekme un iespīšanās trimdas sabiedrībā. Vēstules sniedz dažus pieturpunktus, kas ļauj spriest par padomju drošības iestāžu un propagandas iestāžu metodēm, ar kādām sastapās trimdas latvieši. Viens no pavisam reāliem faktoriem bija bailes no padomju aģentiem, provokatoriem, kuri šad un tad iekļuva dažādos pasākumos, uzdeva provocējošus jautājumus, mēģināja nodarboties ar šķeltniecību. Savukārt trimdas jauniešiem par sava veida izpriecu kļuva tieši šādas diskusijas, kurās viņi

nereti jutās pārāki par saviem pretspēlētājiem. Ir dzirdēti stāsti par padomju agentu izsekošanu — neslēpjoties, lai viņus tīši kaitinātu. Ir dzirdēti stāstījumi par ielūgumiem, ar kuriem emigrantu bērni pusaudzī tika aicināti slepus no vecākiem apmeklēt filmu izrādes Padomju Savienības vēstniecībā. Dažkārt pazīstami trimdas sabiedriskie darbinieki saņēma Kultūras sakaru komitejas sūtītas grāmatas un citus izdevumus. 1959. gada 9. janvārī J. Soikāns no Kaizerslauternes par to raksta P. Aigaram:

«...esmu piedzīvojis vienu otru diezgan interesantu lietu. Pirmkārt, kā liekas, augustā man ne no šā, ne no tā pienāca sūtījums no Berlīnes, no Komitejas par atgriešanos dzimtenē, no Ž. Zakenfelda, greznas Svempa mapes veidā — ar dievpalīgu radošajā darbā! Sekoja vēstule. Humora pēc atbildēju un lūdzu mani «nebombardēt» ar viņu izdevumiem. Nāca atkal atbilde, un tā mēs apmainījām dažas diezgan «spēcīgas» vēstules, līdz beidzot Žakenfelds uzdeva, īsi paziņodams, ka ar rupjiem cilvēkiem viņš nevēlas sarakstīties. Tad «Literatūrā un Mākslā» 13. dec. numurā parādījās viņu kultūras ministra Kalpiņa raksts, kurā viņš «nosvētīja» kā mani pašu, tā arī ciklu «Zem svešas debess»! Un jau dažas dienas vēlāk saņēmu atkal no Berlīnes Jauna gada apsveikumu greznā «Donkichota» izdevuma veidā! Ko īsti viņi no manis grib? Es tūlīt pēc «Donkichota» saņemšanas atkal uzrakstīju uz Berlīni, ka šo grāmatu es nevēlos no viņiem pieņemt un sūtīšu atpakaļ, bet Kalpiņam uzrakstīju atbildi atklātas vēstules veidā un vakar nosūtīju pāris avīzēm...»

Ir vispārzināms, ka padomju propagandas darbu aktīvi veica laikraksts «Dzimtenes Balss», ko Rīgā izdeva Latvijas Komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs, bet ir jāpiemin kāds preses izdevums, par kuru Latvijā zina maz. To uzgāju Londonā J. Andrupa arhīvā. Avīzes nosaukums ir «Svešuma Balss», tas ir otrais numurs, tā izdota 1965. gada decembrī, un tās pēdējā lapā lasām:

«Vidutājību starp «Svešuma Balss» sastādītājiem un līdzstrādniekiem uzņēmusies Latvijas Komitejas kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs literatūras sekcija.»

Sūtījumus lūdz adresēt šai sekcijai Rīgā, Gorkija ielā 11-a, ar atzīmi «Svešuma Balsij».

Gribēju iepazīties ar šā izdevuma citiem numuriem, meklēju to Nacionālajā bibliotēkā un saņēmu atbildi, ka saglabājusies uzskaites kartīte apliecina šādas avīzes atrašanos Valsts bibliotēkas specfondā 1965.—1966. gadā, taču līdz bibliotēkas šodienas fondiem tā nav nonākusi. Arī Misiņa bibliotēkas fondos tās šobrīd nav, un iespējams, ka savulaik tā nav atradies arī specfondā. Jāsecina, ka šis izdevums ir bijis tik ļoti lielā mērā «turienie-

šiem» domāts, ka pat no specfonda izņemts vēl līdz atmodas sākumam un līdz specfonda atvēršanai vispārējai lietošanai.

Interesanti paanalizēt to pašu vienu numuru, kas tagad ir Misiņa bibliotēkas rīcībā. Tajā publicēti Monikas Zariņas, Roberta Dambiša, Maldas Daugavas (ar norādi — Austrālijā) dzejoļi, Mintauta Salenieka (Ženēvā) raksts par trimdā iznākušo literāro autobiogrāfiju krājumu «Pašportreti». Publicētas vairāku lasītāju vēstules (J. Upeslīcis Kanādā, T. Ezers Hamburgā, K. Radziņš Čikāgā, Māra Draže ASV, O. Ezeriņš Brisbenā — es nevaru pateikt, cik no šiem vārdiem ir īsti, cik — segvārdi).

Gandrīz puse no izdevuma astoņām lappusēm — trīs lielākie raksti — veltīta Anglijas, Londonas latviešu dzīvei. Ar parakstu «Bijušais «L[ondonas] A[vīzes]» lasītājs» noslēdzas raksts «Kā «Londonas Avīze» tiek prezidēta», kurā feļetona stilā vēstīts par intrigām šīs avīzes redakcijā, īpaši kariķējot Latvijas sūtniecības lietveža Teodota Visvalža Ozoliņa lomu redakcijas sastāva noteikšanā. Interesanti, ka abu redaktoru — gan J. Andrupa, gan P. Aigara figūras tēlotas vienādi neitrāli, raksta autora indes bultas vērstas politikā aktīvāko personu virzienā.

Otrs raksts bez paraksta veltīts literārajai pēcpusdienai Londonā — tajā ir vairāki koncentrēti un samērā objektīvi vakara dalībnieku (V. Sniķeres, M. Ausalas, E. Salnas, G. Janovska, S. Ēberšteines, P. Aigara) daiļrades raksturojumi un tikai pāris norāžu uz vakara organizētājas Latviešu preses biedrības Lielbritānijā politisko dogmatismu.

Trešais — lielākais raksts ir jau gluži nekorekti feļetoniskais «Kā televīzijas Ozoliņš spieguš vervēja». To parakstījis «Londonietis», un tajā ir spēcīgi kariķēti vairāki Londonā dzīvojoši latviešu sabiedriski un kultūras darbinieki. Savstarpējās politiskās un cita veida nesaskaņas, kas nenoliedzami šajā vidē bija ievērojamas, feļetonista apgaismojumā ieguvušas vulgāru pieskaņu, nav saudzēts ne P. Aigars, ne J. Andrups, ne sūtniecības cilvēki, ne J. Ranka, ne P. Priedītis. Savtīgi, pamuļķīgi un ambiciozi — tā varētu raksturot feļetonā tēlotos cilvēkus, ja rakstītajam tic uz vārda.

Tie ir profesionāli uzrakstīti feļetoni — tai pašā garā un tonalitātē, kurā aukstā kara gados padomju presē tika tēlots Tēvocis Sems un citi imperiālisma standartpersonāži, bet, nedaudz zinot «Anglijas materiālu», ir skaidrs, ka rakstos ietverti fakti, nianse, ko varēja zināt tikai cilvēks, kurš šajā vidē ir lielā mērā savējais. Ik pa brīdim savu labo informētību par Anglijas latviešu dzīvi ir atgādinājis arī laikraksts «Dzimtenes Balss», piemēram, 1962. gada decembrī šā laikraksta ievadraksta «Patiesās domas» autors B. Arklāns (īstā vārdā Bernhards Borgs) ar Anglijas materiālu pūlas pierādīt, ka emigrantiem «ir apriebusies» pretpadomju agitācija, un raksta:

«Mūsu rīcībā ir pietiekami daudz materiālu un informācijas, lai varētu droši apgalvot, ka šīs patiesās domas, patiesā vēlēšanās izbeigt niekošanu ar neauglīgu deklarāciju fabricēšanu un meklēt ceļus, kas tuvína savai tautai, šodien pavada daudzus Anglijas un citu rietumzemju latviešu emigrantu sabiedriskās dzīves vadītājus.»

Ja arī «Svešuma Balss» feļetonu autors ir atradies Rīgā, tad vismaz materiālus viņš ir saņēmis no kāda «londonieša». Es nezinu, no kā: to piebilstu tādēļ, ka dažādas aizdomas esmu uzklaušījusi Londonā, jo vairāki cilvēki atcerējās publikācijas laikrakstā «Dzimtenes Balss» (varbūt ar to domājot arī «Svešuma Balss»), kurās bija ieplūdis daudz tikai savējiem zināmu faktu, un izteica dažādus pieņēmumus par to, kas tos varēja izpaust uz Latviju. Es nevaru ne par vienu no šiem cilvēkiem pateikt, ka viņi to būtu varējuši izdarīt, toties bailu radītais aizdomīgums, kas vērsās pret katru, kurš uzturēja kontaktus ar dzimteni, man ir labi pazīstams.

Lielākā daļa latviešu pēc kara nesteidzās atgriezties Latvijā. Tādu iespēju gan piedāvāja padomju varas pārstāvji, taču maz bija to, kuri noticēja, ka varēs brīvi turpināt miera laika dzīvi Dzimtenē. Atjaunojās sarakste ar Latvijā palikušajiem tuviniekiem. Vēstulēs mijas jautājumi par to, kā klājas mīļajiem, ar pašu rakstītāju sadzīves apstākļu aprakstu. Vēstulēs no Latvijas apbrīnojami vienprātīgi slavēta pēckara dzīve un sūrošanās sastopama gandrīz tikai par veselības likstām, bet, acīmredzot atbildot uz trimdinieku izteikto iespēju braukt mājās, Latvijā palikušie bezrūpīgā tonī iesaka nesteigties. Sak, Latvijā viss ir jauki, dzīve ir laba, bet nevar zināt, vai vilciens pieturēs konkrētajā stacijā, var aizvest garām, tādēļ mājup gribētāji labāk lai nogaida. Jau drīz pēc kara beigām trimdas latviešu skatījums uz Latviju kļūst par vērojumu it kā no ārpusē, ar koncentrētu uzmanību reaģējot uz katru dzīvības izpausmi, kas izspraucās no Latvijas, ar analīzes procesu, kas gadu desmitos kļūst par rutīnu, — redzēt, kas notiek Latvijā, kā tas atbalsojas pasaulē, ko var iesākt pasaulē dzīvojošie latvieši, lai kaut ko ietekmētu. Katrā trimdinieka individuālās pieredzes pievienošana kopējam informācijas daudzumam par Latvijā notiekošo kļūst par periodisko uzdevumu uzdevumu. Tam kalpo arī dažādas biedrošanās formas: no kuriem un dramatiskajām kopām līdz Daugavas Vanagu organizācijai un latviešu biedrībai, no ALA (Amerikas Latviešu apvienība) līdz LAK EC (Latvijas Atbrīvošanas komitejas Eiropas centrs) un LNP (Latviešu nacionālā padome), no dažādiem fondiem līdz Preses biedrībai un PBLA (Pasaules brīvo latviešu apvienība) utt.

Trimdā pamazām izveidojas pamatīgs informācijas tīkls, un bija dīvaina sajūta, lasot, piemēram, J. Andrupa arhīvā esošu garu ziņojumu, ko pēc R. Paula un citu Latvijas kultūras darbinieku viesošanās Austrālijā rakstīja

E. Voitkuns, kas tobrīd pārzināja Austrāliju un Jaunzēlandi, viņš rakstīja, ja pareizi atceros, PBLA par šā brauciena norisi: kā kurš uzvedies, kā R. Pauls nav varējis aizsprukt no čekas piekomandētajiem uzraudzītajiem, lai aprunātos ar trimdas latviešiem netraucēts utt. Perfekts, lietišķs, detalizēts — gandrīz kā izmeklēšanas protokols, bet ar emocionālo nianšu iedvestu dzīvību, ar skaidri jūtamam nolūku un pat paradumu to, kas attiecas uz Latviju, analizēt pasaules mēroga sakarībās. Protams, ne visi spēj tik plašos mērogos skatīt Latvijas likteni, bet mēģina daudzi, tā ir norma — jau pati šī mēģināšana.

Informācija par Latvijā un visā Baltijā notiekošo tiek vākta un iegūta dažādi, nereti to sniedz mītnes zemes žurnālisti, vēsturnieki, citu profesiju pārstāvji, kuriem ir izdevies pabūt Padomju Savienībā. Daudz būtiskāka tomēr šķiet saskarsme ar cilvēkiem no okupētās Latvijas, kaut arī viņi var būt bīstami kā iespējami komunisma ideju pārstāvji. Viena šādu sastapto cilvēku kategorija ir pārbēdžēji. Tiem mēģina palīdzēt materiāli un psiholoģiski, par viņiem stāsta cits citam. Tā Jānis Breikšs 1953. gada 8. februārī no Stokholmas raksta P. Aigaram par acīmredzot no Latvijas pārbēgušu kuģa pasažieriem:

«No Latvijas atbraukušie ir: 1) Aleksandrs Kairis, 30 g. vecs, kuģa varonīgais kapteinis, agrāk mehāniķis Tosmarē. 2) Žanis Nīcis, 40 g., meistars Tosmarē, noslāpušās meitenītes tēvs. 3) Lidija Nīcis, 27 g., noslāpušās meitiņas māte, šuvēja, un 4) Gunārs Cukurs, 18 g. vecs, noslāpušās meitiņas mātes brālis. Visi viņi liepājnieki. Abi pirmie strādājuši kara rūpniecībā Tosmarē. Tamdēļ tie dod ziņas, ko tur dara un ražo. ALA man atsūtījusi \$ 250, tas ir, Kr. 1290 izdalīšanai līdzīgās daļās atbēgušajiem. Tuvākās dienās tos satikšu personīgi, tad dabūšu pilnīgākas ziņas un nodošu šo man atsūtīto dāvanu.»

Par saviem darba braucieniem uz dažādām nometnēm un tur sastaptajiem pārnācējiem P. Aigaram šad un tad ieminas Ā. Šilde. Vēstulēs dokumentētās liecības lasot, izgaismojas ne tikai emigrantu justais un darītais, bet arī Latvijas latviešu likteņi, par kuriem padomju laikā Latvijā nevarēja uzzināt, jo pārbēdžēji bija tautas nodevēji un kā tādi aizmirstami, pārejai sabiedrībai viņi it kā vairs neeksistēja un varēja turpināt dzīvot tikai tuvinieku vienatnes domās. Tomēr ieraugāmi arī Latvijas latviešu mestie atspīdumi turieniešu dzīvē. Konkrētie saskarsmes punkti ar Latvijas latviešiem uztur trimdas tautiešos spraigumu un realitātes nojautu. Izteiksmīgu liecību šai ziņā sniedz 1967. gada 26. decembrī P. Aigaram rakstītā J. Rituma vēstule no Lidingas Zviedrijā. Izstāstījis par ģimenes jaunumiem, J. Ritums raksta:

«Sabiedriskā dzīve? Tāpat vien peramies pa savu mazo diķīti sev par prieku un patikšanu, ja vēl tam var piekarināt klāt tautas atbrīvošanu, tad ir pavisam labi.

Skaistas dienas man bija, kad novembra sākumā te viesojās Latvijas basketbolisti. Nodzīvoju ar tiem kopā veselu nedēļu, gandrīz dienas un nakts. Darbs, sieva, bērni aizgrima kaut kur tālu pamalē. Kas par lieliskiem puisiem, vecumā no 22—37 gadi, dažādi gada gājumi. Inteliģenti puikas — dakteri, inženieri, studenti, bez vidusskolas izglītības bija laikam tikai garais Krūmiņu Jānis, bet kas tas par lielisku veci ar asu prātu un apķeršanu. Arī par šīm dienām būtu daudz ko personīgi pārrunāt. Vienu iespaidu gan varu pateikt jau tūlīt: viņi par mums te ārpusē zina ārkārtīgi maz. Visa mūsu pašapmierinātība, ka mūsu radiatoridījumi apgaismo tautu dzimtenē, ir tīrie nieki. Viens otrs vecais tos klausās, jaunatne par tiem neko nezina. Arī Viļa Hāznera (un šis nav tas dumākais) izteikas, laikam taču nopietni domātas, ka dzimtenē lasot arī trimdas laikrakstus un grāmatas, ir taču tīrās blēņas. Kāds rets eksemplārs aiziet kādam retam cilvēkam. Bet interese par mums tur ir liela, un tā nu iznāk, ka personīgie sakari, ieskaitot to pašu braukšanu ciemos ar, ir vienīgais ceļš — vai gandrīz vienīgais —, kā par mums un ārpasauli ko zināmu darīt. Kad mūsu nacionālās domas korifeji beidzot atjēgsies un joprojām nepalīdzēs boļševiku propagandai, arī no savas puses visus braucējus ierakstot pretinieka ieguvumu kontā? Es jau biju mūsu puikām te no zviedru savienības piekōmandēts par oficiālu pavadoni, tā ka tiešām varēju kopā būt un naktīm ilgi izrunāties par dažādiem jautājumiem. Gandrīz varētu teikt, ka es vismaz daļēji zinu, kā šodien domā Latvijā augusī jaunā paaudze. Viņi ienīst okupantu režīmu vairāk nekā mēs, bet cik tālu ir viņu domāšana no mūsu avižu oficiālās valodas! Plaisa padziļinās, un mēs tikpat kā nekā nedarām tās mazināšanai, tieši otrādi.»

Te iezīmējas viena no trimdas un dzimtenes attiecību galvenajām problēmām — informācijas trūkums vienai pusei par otru. Abpusēji. Cik daudz Latvijā dzīvojošie zināja par tautiešiem plašajā pasaulē, cik pieejami Latvijā bija trimdā izdotie laikraksti, žurnāli un grāmatas? Cik lielas bija emigrantu ilūzijas par trimdā rakstītā vārda ietekmi uz latviešiem Latvijā? Domāju, ka J. Rituma atzinums par Latvijas vidusmēra latviešu informētību ir pareizs. To apliecina arī Latvijas Valsts arhīvā esošās atskaites par Galvenā pasta cenzūras punktā kontrolētajām bandrolēm un pakām. Pirmais gads, kad atskaitē jau parādās konkrēti skaitļi, ir 1969. gads. Bandrolēs un pakās ir bijušas 1583 kontrolējamas vienības (ar «vienību» saprasts grāmatas, žurnāla, avīzes, magnetofona lentes, skaņu plates, atklātnes u.tml. nosau-

kums), kopā 5118 eksemplāru. Tālāk atskaitē seko statistika par to, kāds ir bijis šo «vienību» liktenis. No tabulas izvēlējos grāmatu rindiņu. Ir kontrolētas 166 grāmatas (tie ir nosaukumi, kopā — 442 eksemplāri), adresātam nodotas vispārējai lietošanai 22 grāmatas (37 eksemplāri), adresātam nodotas ar ierobežotu lietošanu 83 grāmatas (158 eksemplāri), konfiscēta 61 grāmata (247 eksemplāri). Atšifrēts arī konfiscēto grāmatu eksemplāru tālākais ceļš: uz partijas Centrālo komiteju — 52, uz Valsts drošības komiteju — 30, uz Fundamentālās bibliotēkas specfonde — 43, uz Valsts bibliotēkas specfonde — 35, iznīcinātas — 88. Konfiscēto grāmatu eksemplāru skaitā un sadalījuma summā ir atšķirība par vienu eksemplāru, varbūt rēķināšanas kļūda, varbūt viena grāmata tika nosūtīta uz kādu no iestādēm papildus.

Un vēl viena skaitļu rinda. No šīs pašas atskaites uzzinām, ka tajā gadā ir bijuši arī 17 tā sauktie antipadomju literatūras masu sūtījumi (kopā 135 bandroles), kas nozīmē, ka ir iesūtītas bandroles ar vienādu saturu (interesanti, ka 11 no šiem «masu sūtījumiem» veicis apgāds «Tilts» no ASV, kuram latviešu emigranti nereti pārmēta pārlietu sadarbību ar Latviju), un tajās ir bijušas 87 grāmatas, 61 žurnāls, 34 avīzes un 56 sikprodukcijas vienības (acīmredzot, piemēram, atklātnes un tamlīdzīgi).

Ir jāņem vērā, ka nosauktie skaitļi aptver ne tikai latviešu grāmatas, laikrakstus un žurnālus, bet droši vien arī sūtītāju mītnes zemes un visas pasaules izdevumus, tomēr minēju šos skaitļus tālab, ka tie spilgti parāda vienu — praktisko neiespējamību legāli iesūtīt Latvijā nacionāli, patriotiski vai vienkārši demokrātiski tendētu literatūru. Un — cik varēja ievest nelegāli? Ne daudz.

Šādā kontekstā naivas liekas ilūzijas par rakstītā vārda ietekmi vispār un par trimdas izdevumu lomu okupētajā Latvijā konkrēti. Vienlaikus tas netieši parāda to, cik daudz spēka, laika un romantisma tika ielikts šajā darbā, cik grūti bija vieniem sūtīt, nezinot, vai saņems, otriem — gaidīt un nesagaidīt. Šādā kontekstā dažādi varēja raudzīties pat uz praktiskā satura paciņu sūtīšanu: tuviniekiem Latvijā, ap ko tāpat savērpās diskusijas un savstarpēji apvainojumi. No vienas puses, tā ir dabiska vēlme dot — vispirms jau saviem tuviniekiem — materiālās vērtības, grāmatas, avīzes, brīvību, jo trimdinieki jutās brīvāki un arī ekonomiski vairāk nodrošināti nekā Latvijā palikušie, un viņi to apzinājās. No otras puses, tā varēja būt skaudība par paciņu sūtīšanas organizētāju peļņu, kas ik pa brīdim ieskanas arī vēstulēs. No trešās puses, sūtīšanas pretinieku arguments, ka tā tiek atbalstīts padomju režīms, var būt tuvredzīgu bailu diktēts (jo sūta jau katrs saviem radiniekiem, draugiem, nevis padomju iestādēm, ja vien nerēķinām muitā un citos ceļa posmos «izņemto») vai arī demagoģisks triks.

No ceturtās... Ā.Šilde, biežāk redzēdams pārnācējus no Austrumeiropas, tai skaitā arī no Padomju Savienības un tieši no Latvijas, skata to visu ar praktiķa acīm un 1958. gada 9. oktobrī no Štutgartes raksta P. Aigaram:

«Sainīšu sūtīšana tomēr ir neiztrūkstoši nepieciešama, to redzu no simtām vēstuļu un pārnācēju liecinājumu. Padomju vara dabū ar šo akciju spēcīgu triecienu. Nekas tā nepārlicina par brīvās pasaules pārkumu kā labas kvalitātes mantas, ko sūtām.

Esmu redzējis Fridlandē apavus un drēbes, kas ražotas Padomijā. Gummijas zole sloksnītēs salīmēta. Pietiek iekāpt dubļos vai ūdenī, lai viss atlobītos, kaut arī šie padomju apavi būtu tikai 2—3 nedēļas valkāti. Un tā ar daudzko. Arī medikamenti Latvijā briesmīgi vajadzīgi.»

Tā ir ideoloģija, kura uzslāņojās visam — pat apavu un medikamentu sūtījumam saviem radiem, pat vēstuļu sūtīšanai, jo daudzas sarakstes aukstā kara gados pārtrūka ne tikai padomju iestāžu modrības dēļ, bet arī tādēļ, ka trimdiniekiem bija bail kompromitēties tautas brāļu sabiedrībā tāltālu prom no Latvijas. Arvien jūtāmāks kļūst tas, ka aug trimdas iekšējās pretrunas, spriedze un bezcerība, ko pati trimda noformulē ne uzreiz. Kādas pārmaiņas tad bija notikušas trimdas skatījumā uz pasauli un savu uzdevumu laika gaitā? Par to ir rakstījuši daudzi trimdas autori, vienu no atbildēm sniedz arī J. Andrupš savā runā Bredfordā 1980. gada 15. martā, pieskaroties jautājumam par to, kāpēc trimda gadu gaitā ir mainījusies un kļuvusi mazāk aktīva Latvijas neatkarības jautājumu risināšanā:

«Ja jautājam, kāpēc ir palicis visā trimdas sabiedrībā tikai 10% apņēmīgo, nešaubīgo, nogurstošo, tad ir trīs dažādas atbildes, kurās katrā varbūt ir kāds graudiņš patiesības:

- 1) vilšanās rietumu pasaules nostājā;
- 2) nespējā 35 gadus ilgi būt iekšējas mobilizācijas stāvoklī;
- 3) nespējā saredzēt, kā mēs šai brīdī varētu Latvijai konkrēti, tieši, iedarbīgi palīdzēt.»

Kā piemērus rietumvalstu nostājai J. Andrupš min 1953. gada sacelšanos Austrumberlīnē, 1956. gada sacelšanos Ungārijā, 1968. gada krievu izpletņlēcējus Prāgā, par ko visos šajos gadījumos Rietumi klusēja. Tie nav tukši vārdi par vilšanos rietumvalstu nostājā un par nespēju vai nevēlēšanos palīdzēt Latvijai, tas ir bijis emocionāli iedarbīgs faktors trimdas pašsajūtas pārmaiņās. Vēstules to apliecina.

Vēstulēs pavīd arī stipras un labas rindas, sološas rindas, cerīgas — par jaunajiem, kas turpinās nacionālo lietu, tikai citādāk. P. Strante no Frankfurtes pie Mainas P. Aigaram 1957. gada 13. septembrī raksta:

«Kādreiz sarunās ar draugiem esam nākuši pie nežēlīga sprieduma: laime, ka latviešu tautai nebija izdevība no Latvijas izbraukt 100%, tad

mēs šodien būtu zudusi un no pasaules izdzēsta tauta. Visa trimdas sabiedrības izturēšanās un sadzīves normas liecina, ka esam tikai sīki nelgas, kas pērkami par ledusskapjiem, un steidzīgi aizmirstam, no kurienes esam nākuši. Mani kādreiz arī drūmina apstākļi, ka daļa trimdas praviešotāju visu nelaimju cēloni meklē jaunatnē. Piedalījos ELJAs [Eiropas Latviešu jaunatnes apvienība] kongresā, kā arī baltic-studentu kongresā, un visur varēja just, ka jaunieši ir pilni dažādu nacionālu problēmu, tikai viņiem nav bijis izdevības savu balsi pacelt un savu teicamo pasacīt. Un interesanti novērot, ka paši aktīvākie bija tie, kas apmeklējuši svešautiešu skolas. Tiem bija problēmas, mācēja arī tās formulēt, kā arī argumentēt un diskutēt. Un man liekas, ka vecākās paaudzes lielākā nelaime ir tā, ka tā par katru cenu grib «kaut ko» vadīt, koordinēt, saskaņot utt. Tas lielā mērā, kā man šķiet, ir radījis it kā plaisu «vecās» un «jaunās» paaudzes starpā. Jaunie cilvēki šeit ir ieguvuši daudz lielāku un labāku izglītību kā viņu nenogurstošie kritizētāji, un tamdēļ vienu otru reizi viņiem liekas šie uzbrukumi nevietā un nepamatoti. Tāpēc man arī Jūsu, kā Jūs sakiet, «domu raksts» patika un likās pamatots.»

Tā laika jauno paaudzi pārstāv V. Nollendorfs. 1959. gada 11. jūlijā viņš no Mičiganas raksta P. Aigaram ar pateicību «par gaišo skatījumu un silto iejūtību, kas pausta Jūsu rakstā «Mūsu stiprums un mūsu vājums» «Londonas Avīzes» 26. jūnija numurā. [...] Jūs, Aigara kungs, esat pareizi saskatījis latviešu jaunās paaudzes dvēseli un centienus. Jaunatne tic Latvijai, bet nevar panest neuzticības iemauktus, ko tai vēlas uzmaukt. Lielā mērā tie pārmetumi, kas vērsti pret jauno paaudzi, radušies neuzticības rezultātā. Cik labi tad apzināties, ka jaunā paaudze nebeidzas ar trīsdesmit gadiem, bet iesniedzas visās vecuma joslās. Un arī Jūs tai piederat.»

Tiekoties, ik pa brīdim mēģinot parādīt un arī ieraudzīt trimdas un Latvijas puses vērtības, pirmām kārtām — garu, personības un tautas dvēseli, par vienu no būtiskākajām jūtu un domu izpausmes formām kļūst literatūra. Attieksmes un attiecības — iekšējās un ārējās — ar Latvijas rakstniekiem kļūst par vienu no svarīgākajām problēmām trimdas literātiem un sabiedriskajiem darbiniekiem. Šajā jomā vēl joprojām ir daudzi neatrisināti, varbūt tikai pārcērtami mezgli, atrisināmas, bet varbūt tikai aizmirstamas, ignorējamas pretrunas un nesaprašanās šai jautājumā pašu trimdinieku vidū. Ik pa brīdim ir ieskanējušās atziņas, ko īsti kodolīgi 1980. gada vasarā, ievadot latviešu rakstnieku rītu, formulējis J. Andrupis:

«Tūlīt pēc otrā pasaules kara, turpat desmit gadus ilgā posmā, radās lielas bažas, vai latviešu tautas garīgā pretestība nav iedragāta, jo daļrakstniecība mūsu tēvzemē (no 1945. g. līdz apmēram 50. gadu beigām) atgādināja tukšnesi vai izdegušu mežu — tur nebija neviena spirta asna,

nevienas jaunas domas, tikai pelēcīgi, appelējuši partijas programmas apstiprinājumi. Un tad pēkšņi notika brīnums — 50. gadu beigās rakstu pasaulē ienāca jauna paaudze ar jaunām domām, ar svaigu stilu, ar dzejas vērtībām, ar drosmi pateikt pašai savus vārdus, pārdzīvotus vārdus, nevis partijas diktētas frāzes. [..] Interesanti un zīmīgi, ka tai pat laikā, 50. gadu beigās, arī trimdas rakstos ienāk jauna paaudze ar jaunu stilu, ar jaunām dzejas vērtībām. [..] Tas nozīmē, ka kādas tautas literatūra aug organiski pati pēc saviem iekšējiem likumiem un attīstās, progresē ar paaudžu maiņu, nevis ar politiskām pārmaiņām un režīma priekšrakstiem. [..]

Tas ir brīnumains mūsu jaunākās rakstniecības vēstures notikums, šī divu paaudžu garīgā saskaņa — vienas okupētajā tēvzemē, otras svešumā, kas abas šķirtas ne tikai ar dzelzs aizkaru vien, bet ar labi trenētu, naidīgu funkcionāru bara ikkatra soļa uzmanību, — un tomēr tās abas piedalās kopējā vēstures procesā — savas tautas dzīvot gribas apliecināšanā. To var saukt par gara ieroču brālību, kas ir stiprāka par lieltgabaliem, raķetēm un atombumbām.»

Trimdas saistība ar Latvijā topošo rakstniecību ir jo cieša jau no paša sākuma — kā interese par paziņām un amatbrāļiem, kā vienīgā garīgā realitāte, kas ir kaut cik vienādi pieejama abās pusēs mītošajiem latviešiem.

Ir Latvijā izdotās grāmatas un avīzes, kas pie trimdas latviešiem nonāk legāli, kaut nereti saņēmējs neuzrāda savu īsto vārdu (tā J. Andrupas pasūtījis Latvijas izdevumus uz savu adresi, bet uz Putniņa vārdu). Bet ir arī manuskripti, kas izceļo no Latvijas nelegāli. 1956. gada 14. decembrī A. Veihelis no Deibrukas P. Aigaram raksta:

«Nupat nesen manās rokās nonāca kāds dzeju krājums «Rusiāde». Domāju, ka Jūs arī to būsat jau paspējuši iepazīt. Viscauri tam vijās tīri pat latviskas domas, un tomēr tam ir arī kaut kāda sekla propagandas piegarša. Es nezinu, vai šis vērtējums ir pareizs — bet tāds ir mans iespaids. Atceroties kādu līdzīgu lietu, Ed. Virzas dzej. «Baigā vasara», kurš Bulduru dārzkop. vidusskolā 1941. g. gāja no rokas rokā rokrakstā (iespējams, pat paša dzejnieka), šim dzeju krājumam nav tomēr vajadzīgais iespaids. Par daudz svešu vārdu — maz mūsu skaistās simboliskās nozīmes. Bet varbūt es esmu šajā lietā par daudz prasīgs — katrs var teikt — jā, vai tad Tu pats vari labāk! Tikai kāds no šejienes sab. darbiniekiem ieminējās, vai šis dzeju krājums nebūtu vērts pieminēt garākā rakstīnā. Tur es, protams, iebildu, ka Jūs šajā ziņā būtu tas, kas varētu dot īsti pilnvērtīgu un pareizu vērtējumu.»

P. Aigars acīmredzot ir rakstījis A. Veihelim atbildes vēstuli, un 1957. gada 24. janvārī A. Veihelis atkal raksta par «Rusiādi»:

«Nezinu, kādos nolūkos Latviešu nacionālais fonds Skandināvijā to ir izdevis — tāpat ko īsti ar to ir domājis dzejnieks A. Eglītis. Liekas, lai nesariebtu paši sev un patriotiski noskaņotiem cilvēkiem, kaut ko uzrakstīt par šo krājumu ir diezgan delikāta lieta. Tādēļ šo grāmatu nosūtu Jums — varbūt tomēr kaut ko var sacīt arī par labu.»

1990. gadā «Rusiāde» izdota Latvijā. Tās autors aktieris un tulkotājs Ēvalds Valters šo publicistisko, kritisko dzejojumu par padomju dzīvi 1955. gadā slepeni izsūtījis uz Zviedriju, kur tas 1956. gadā izdots ar pseidonīmu Ints Baltarājs.

Turpretī par kādas citas Latvijā tapušas grāmatas autoru vēl līdz pat šim laikam nav drošu ziņu. 1960. gadā apgādā «Grāmatu Draugs» izdots Silvijas Ābeles romāns «Daugavā iet ledus», kurā tēlota 50. gadu beigu dzīve Rīgā.

Intriga ap šo darbu ir vērpusies gana ilgi. H. Rudzītis — grāmatas izdevējs 1993. gada 18. augustā uz manu vaicājumu atbild:

«Kas īsti bija Silvija Ābele, arī man nav zināms. Silvija Ābele ir pseidonīms. Manuskripts nešaubīgi bija tapis Latvijā. Uz Vāciju to izveda kāda latviete, kas Latvijā apprecējusies ar vācieti. Un, tā kā toreiz dažiem vāciešiem atļāva izceļot uz Vāciju, arī viņa līdz ar vācu vīru tur nokļuvusi. Vai pati romānu rakstījusi vai tikai izvedusi, nevaru pateikt. Nedz viņas, nedz vīra vārdu nekad neesmu zinājis. Tā kā Latvijā Silvijai palikuši tuvinieki, viņa saprotami bija ļoti piesardzīga. Manuskriptu mēs saņēmām no kāda starpnieka, liekas, vācieša, kuram arī sūtījām honorārus.

Manuskripts bija kļūdainis kā valodā, tā arī ortogrāfijā, bija stipri jālabo. Saturā, protams, nekas netika grozīts.

Grāmata guva labus panākumus un bija jāizdod atkārtotos izdevumos 1961. un 1962. gados. Spekulācijas, ko izplatīja daži trimdas literāti, ir nepamatotas un pilnīgi no gaisa grābtas.»

Rakstījām Latvijas presē, lūdzot atsaukties kādu, kas var palīdzēt kaut ko noskaidrot, esmu vēstulēs un sarunās vaicājusi par S. Ābeli daudziem trimdas latviešiem. Savukārt mans kolēģis vēl 1993. gada pavasarī saņēma vēstuli no Ņujorkas, kurā viņa sarakstes biedre stāsta:

«Tava meklētā Silvija Ābele ir vīrietis! Vakar biju Katskiļos, latviešu nometnē, tur mēģināju iztaujāt kādu dāmu, kura ir pa pusei māksliniece, skolotāja, nedaudz dzejo. Mēs mazliet papļāpājām, bet viņas vārdu neuzzināju, gan jau! Viņa teica, ka šis rakstnieks ir miris, bet tuvāk neko nevarot man stāstīt, tas esot noslēpums, jo varot vēl joprojām viņa tuviniekus piemeklēt dažādas represijas! Ārprāts! Žēl, protams. Var jau būt, ka man tomēr kādreiz kaut ko izdosies noskaidrot.»

Līdz šim vēl — ne. Pēc grāmatas stila spriežot, to tomēr rakstījusi sieviete. Kaut ko var palīdzēt noskaidrot romānā rodamā ziņa, ka ģimenes pirmskara adrese bijusi Priedainē un ka galvenās varones («es» formā nosauktas personas) tēvs ir caur Ziemeļvāciju nonācis Austrālijā un strādā aitū fermā. Ja vien šīm ziņām un citām romānā izlasāmām norādēm varam ticēt. Un var jau būt, ka latviešu dāma Katskiļos ir (bija?) vienīgais cilvēks, kas vēl varēja pastāstīt par Silviju Ābeli. Ja vien tiešām Latvijā nedzīvo romāna «Daugavā iet ledus» autores (autora?) piederīgie.

Trimdas literātu aprindās diezgan drīz kļūst pazīstams Aleksandra Pelēča vārds. Vairākkārt tas minēts Zeltītes Avotiņas vēstulēs P. Aigaram. 1959. gada 6. jūnijā viņa raksta:

«Es Tev nosūtīju veselu lēveni Rīgas vēstuli. Arī visjaunāko ar Pelēča fotogrāfiju un dzejoļiem. Lūdzu, citiem rādīdams vai publicēdams (labāk ne), apdomā, lai viņam nekaitētu.

Toreiz, kad ar Pelēci iepazinos, viņš bija ārpazīti Bendrupē samīlējis. Un Bendrupes dēļ viņš palika Rīgā. Un mēs abi — viens otram izpalīdzējām, kad bija palīdzība vajadzīga. «Pakalni drebēs, un līgosies zeme, bet es palikšu mūžam pie Tevis!» To Bendrupei rakstīja Pelēcis 1944. jūlijā. Vai tie dzejoļi, ko viņš raksta no Sibīrijas, arī vēl domāti Bendrupei?

[..] Tu saki, ka par katru cenu jāmeklē kontakts ar tiem, kas dzimtenē. Jā. Bet viņiem ir savas rūpes un bailes, par kurām mēs gandrīz nekā nezinām. Un mums ir atkal pavisam cita veida raizes. Katra vēstule mēģina tikt šai — varbūt — plaisai pāri. Bet man ir tādas aizdomas, ka tad, kad abas puses reiz satiksies, iznāks bezgalīgi ķīviņi. Jo neviens nevarēs uzsākt dzīvi tur, kur to reiz pametis. Vai Tu tā nedomā? Varbūt Tu nesaproti, kā es to domāju. Redzi, es taču nevarētu aiziet mājās un pasacīt: «Šis ir mans Sauleskalns.» Tie, kas tur tagad dzīvo un strādā, teiktu, ka viņi visus šos gadus tur strādājuši, ka viņiem tādēļ lielākas tiesības.»

Citētajā vēstulē ir vairāki pavērsieni, kuriem ir vērts pievērst uzmanību. Cieņu izraisošs ir dzejnieces reālisms, ar kādu viņa skatās uz Latvijas un trimdas latviešu iespējamām attiecībām, un pēc Latvijas neatkarības atgūšanas redzam, ka šī prognoze ir piepildījusies. Otrs interesants temats ir A. Pelēča dzejas nonākšana trimdas aprītē. Savā vēstulē P. Aigars acīmredzot ir vaicājis, vai iespējams kaut kā palīdzēt A. Pelēcim, un Z. Avotiņa atbild:

«Nē, Pelēcim palīdzēt nevar. Bet es Tev gribēju parādīt rīdzinieku vēstules. Man personīgi ir tāds iespaids, ka krievi tomēr ar savu pāraudzināšanu neko sevišķi lielu nav panākuši.»

Par A. Pelēci P. Aigaram raksta arī J. Grīns no Stokholmas, šķiet, 60. gadu sākumā (datējumā tikai 28. augusts):

«Griežos tieši pie Jums kā pie eksila Penkluba priekšsēža (valdes locekļa). Pag. gada decembrī braucu uz ELJAs semināru Hamburgā. Kopenhāgenas stacijā mums pievienojās O. Jēgens. Pēdējais rādīja Aleksandra Pelēča dzejas, dažu uz bērza tāss rakstītu. Al. Pelēcis, ar kuru Jēgens sarakstās, visus 15—16 gadus esot Amūras apgabalā kādā kolhozā par lopu ganu. Pie viņa griezušies Rīgas latv. komunisti, lai soloties dzejot viņiem noderīgā garā, tad atlaidīšot no izsūtījuma uz Latviju. Pelēcis pastāvējis, ka nesolās.

Tas bija vācu okupācijas gados (1942—43), kad iznāca viņa dzeju grāmatiņa «Aizsapņošanās». Cik atceros, viņam bija tīri labi dzejnieka dotumi. Al. Pelēcis bijis leģionā, kritis gūstā, izsūtīts. Esot sarakstījis izsūtījumā ap 3000 dzejoļu, daļa to esot brīvajā pasaulē nokļuvusi.

Al. Pelēča tēvabrālis Valentīns P. ir ASV, raksta prozas skices, gan labi, bet Virzas garā. Domāju, ka no viņa var dabūt ziņas par Al. Pelēci. Adreses man nav, domāju, ka «Laika» redakcijā to var dabūt.»

Daudzi Latvijā dzīvojoši rakstnieki ir raduši iespēju sazināties ar trimdā mītošajiem, daudzi ir vēlējušies, bet nav pratuši kontaktus izveidot. Mazliet negaidīti ir tas, ka šādā sakarībā, vārdā nesaukta, trimdinieku sarakstē pavīd arī A. Sakse. 1967. gada 2. septembrī P. Aigars raksta, domājams, kādam Latvijā dzīvojošam, vēstulē vārdā neuzrunātam paziņam:

«Paldies Tev par interesanto un plašo dzīves un apstākļu iztirzājumu, kas man atkal deva jaunu izpratni problēmās, kuru pareiza atrisināšana var būt izšķirēja ne vien mūsu, bet arī daudzām citām tautām. Viens ir skaidrs, ka gaidīšanas laikā šķirtajām tautas daļām, par spīti visam, ir jāmēģina uzturēt visciešākie sakari. Protams, tie, kam vara un viltus, šos mūsu centienus labprāt sabotētu. Arī vienā daļā trimdinieku, kuri tumsonības apmāti, šīs lietas nav ieskaidrojamas.

[..] Tu ieminējies par tautas rakstnieci. Es nedomāju, ka būtu pienācis laiks, lai šajā virzienā kaut ko darītu. Man liekas, viņa pati ir pusnežēlastībā, vismaz man likts to nojaust. Viņa man vienreiz laida ziņu ar kāda radinieka vidutājību, ierosināja sarakstīties, bet baidās uzdot savu mājas adresi. Ar rakstnieku savienības vidutājību man nav nekāda vēlēšanās sarakstīties. Protams, es labprāt ar viņu tiktos, kaut vai Somijā vai Zviedrijā, bet šaubos, vai viņas veselības stāvoklis ir tāds, ka atļauj ceļot. Protams, Tu vari mēģināt viņu kontaktēt. Bet es nesagaidu lielus panākumus. Pirmkārt, viņa ir politiski naīva, sektantiski šauru skatu, otrkārt, arī katrs viņas solis atrodas zem uzraudzības. Viņas raksts pirms pāris gadiem «Cīņā» nebija man ne pakalpojums, ne arī apliecināja apstākļu izpratni. Viņas znots Pauls Ducmanis nesen bijis Stokholmā kā latviešu sporta grupas vadītājs. No tā

jāsecina, ka viņš ir angažējies attiecīgās drošības iestādes darbā vai arī bijis spiests to darīt kā tuvs Dzērves draugs un Berklava piekritējs.

Jūs puses iestādes strādā gan formāli, bet aparāts ir labi nostādīts, un netiek taupīti nekādi paņēmieni, lai kompromitētu kādu, kas liekas bīstams.»

Kolīzijas, kādas sāk veidoties šādā baiļu atmosfērā, labi jūtamas Kārļa Draviņa 1970. gada 10. marta vēstulē J. Andrupam, kurā viņš lūdz kritiķi uzrakstīt Ausmai Jaunzemei, kas, cik var saprast, gatavojas apciemot Latviju:

«Domāju, tāpat kā Tu, — nav nekāda nelaime, ja viņas dzejoļi ir Rīgā, tiek varbūt pat iespiesti. Vai arī cirkulē tāpat apkārt. Bet viņa tiešām nav piedzīvojusi pietiekami, vedas domāt, un var arī tikt iepīta kādos tīklos, kas viņas reputācijai te, brīvajā pasaulē, neganti varētu kaitēt. Viņa savā vēstulē tālāk turpat rakstījusi: «Katrs, kas man lūgs manus dzejoļus, tos saņems. Ko es savos dzejoļos saku, to es varu teikt **katram** (Ausmas pasvītrojums. K. Dr.) acīs, tas ir domāts visiem. Es vienkārši to nevaru aptvert, kādēļ lai mans darbs piederētu tikai tai latviešu tautas daļai, kura ir svešumā, ja es runāju uz visu (Ausmas pasvītr. K. Dr.) latviešu tautu, arī to daļu, kas Latvijā. Kāds tur gan sakars ar «propagandu» un «kalpošanu okupantiem», kā mani tagad aprej? Nekad neesmu teikusi, ka «rakstīšu tā, kā okupanti prasīs», bet gan labi apzinos, ka bieži ir (Ausmas pasvītr. K. Dr.) jārunā «caur puķēm». Labāk «caur puķēm» nekā nemaz. Ja nu es braucu uz Rīgu un tur lasu savas dzejas, tad nu man ir neizbēgama vēl lielāka nomētāšana ar akmeņiem pēc atgriešanās.»

No šī vēstules gabaliņa jau arī redzams, ka Ausma nepazīst ne turienes iestāžu slīpēto rīcību, ne tās lamatas, kas viņai var tikt tur izliktas. Un, kādas tās ir, to mēs jau pieredzējām pietiekami baigajā gadā..»

Paralēli bažām par to, lai Dzimtenes apciemotāji neklātu par komunisma ideoloģijas upuriem, šajās un daudzās citās vēstulēs jūtamas arī bailes kaitēt Latvijā dzīvojošajiem. Bieži vien tas ir lūgums, publicējot kādu no Dzimtenes atsūtītu materiālu, neminēt autora vārdu. Cītreiz, kad runa ir par pietiekami populāru rakstnieku, vēlēšanās viņa rakstīto paspilgtināt un izmantot patriotiskiem mērķiem cīnās ar nepieciešamību rīkoties tā, lai rakstnieks varētu netraucēti dzīvot tālāk okupētajā Latvijā.

Raksturīgas šai ziņā ir kolīzijas, kas saistītas ar V. Belševicas vārdu un devumu. Ieskatu šajā procesā sniedz J. Andrupa un A. Ivaskas sarakste. 1970. gada 15. aprīlī J. Andrupa raksta A. Ivaskai:

«Še ir kādas rindas par Dzejas dienu. Izdomā un apsver, vai pēdējais teikums nav svītrojams vai pārveidojams. Es ar nolūku neievietoju nevienu V. Belševicas dzejoli «C[e]ļā Z[īm]ju» 44. nrā, jo zināju, ka viņai iet grūti. Tagad, kad izslēgšana no Rakstn. savienības ir noticis fakts un līdz ar to

dots oficiāls akcepts jau 8 mēnešus ilgušām publicēšanās aizliegumam, domāju, ka mēs viņai varam palīdzēt tikai ar visplašāko publicitāti un lielāko troksni. Šai sakarā: vai Tev nav V. B. fotogrāfijas, viņas dzejoļi, ko derētu «CZ» publicēt, varbūt vari uzrakstīt par viņu kādu īsu rakstu.»

A. Ivaska nekavējoties, jau 21. aprīlī, atbild:

«No kurienes Tev tās ziņas? Šai krastā taurē Akmentiņš, kam ziņas privāti caur Ritmani, tātad pilnīgi apšaubāmi. Pats arī sabijās, kad aizrakstīju sakarā ar Vizmas pēd. vēstuli man. Tā datēta 11. martā, un tajā nav ne mazākā par izslēgšanu vai ko tml. Ja viņa vēlētos lielo troksni, tad viņa taču būtu varējusi to kaut kā iepīt vēstulē. Līdz šim viņa mani mierinājusi — sk. atklātnes novilkumu. Tātad — vai Tev oficiāli zināms, ka viņa izslēgta? Ja tā, tad varam taurēt. Ja ne, tad jāuzmanās. Mēs aizrakstījām vienam cilvēkam, kas visam ļoti seko (svešautietim), un ceram sagaidīt atbildi.

11. marta vēstulē Vizma lūdz inform. par 3 angļu vārdiem, kas viņai rada grūtības, tulkojot Hemingveju. Tur gatavo 4 sējumu ganģi, kurā viņai krituši 2 gabali. Tā taču būtu laba zīme, vai ne?»

Drīz seko A. Ivaskas īsa ziņa J. Andrupam (pilns teksts):

«1. maijā.

Jāni,

vēstule sekos.

Tikai tas, ka no uzticamiem politiskiem avotiem Londonā saņēmām ziņu, ka Vizma nav izslēgta.

Tātad nekādu trauksmi.

Astrīde.»

Vēstule seko vairs ne tik lielā steigā, tikai 23. maijā, un tajā A. Ivaska turpina arī V. Belševicas tēmu:

«Jā, Vizmas lietā saņēmām atbildi no Londonas School of Economics and Political Science kāda mācību spēka, kas visam sīki seko: nekādu oficiālu ziņu nav, ka Vizma būtu izslēgta. KGB bieži palaižot šāda veida nepareizas, nepamatotas ziņas, lai muldinātu rietumpasaules ziņu birojus. Tādēļ mums jābūt ārkārtīgi uzmanīgiem, izplatot vienīgi tās ziņas, kam ir oficiāls pamatojums. Vai arī tad piemetinot, ka «saņemta nepamatota jeb nepārbaudāma ziņa, ka...». Bet ne tā kā Osv. Akmentiņš, kas saņēmis šo ziņu no sava drauga Z. Ritmaņa un tūlīt liek avīzēs, nepārbaudot, kur Ritmanis to grābis. Kanādas «Latvija» to bij ievietojusi, bet «Laikā» netiku manījusi. K[anādas] L[atvijā] neviens to atsaucis nav, jo es negribu jaukties — sarakstes dēļ. Negribu politizēt saraksti ar Vizmu.»

Ar to arī viss it kā norimst, lai ik pa brīdīm uzvirmotu no jauna. Vēl 1971. gada 6. janvārī J. Andrup raksta I. Šķipsnai, ka «Ceļa Zīmēs» publicēs V. Belševicas dzejoļi:

«Ar sirdsdrebēšanu pieliku klāt Vizmas Belševicas dzejoļi «Vecrīga», cerēdams, ka V.B. nekās ļauns nenotiks. Viņa gan pati neko daudz nebīstas.»

Latvijā dzīvojošo autoru darbu publicēšana ir J. Andrupa konsekventa redaktora politika. Par to viņš arī 1970. gada 1. janvārī raksta K. Lesīnam un lūdz palīdzēt žurnāla «Ceļa Zīmes» līdzveidošanā:

«Domāju, ka žurnālam veicama sava daļa, lai neaizmirstos, ka mēs esam trimdā tikai Latvijas okupācijas dēļ, t.i., lai stiprinātos latviešu neatkarīgā balss un okupantu kalpi tiktu turēti spriegumā. [...] Savā laikā Jāņa Medeņa dzejoļi, ko pēc viņa nāves publicēja «CZ», radīja Rīgā lielu iztrūcināšanos. Vajadzētu daudz rakstīt par latviešu kultūras darbiniekiem, kas spaidīti vai nomocīti viņā pusē, un atklāt Rīgas kultūras dzīves intrigas, par cik tās mums zināmas.

[...] Tā sauktajos sakaros ar Latviju notiek brīnumainas lietas. Izbraukāja tur Velta Toma, Anna Dagda, Mārtiņš Zīverts, un kas ar to ir grozījies? Bet mūsu kopējais paziņa Uģis Skrastiņš [žurnāla «Tilts» izdevējs un apgāda «Tilts» vadītājs Hugo Skrastiņš. — A.R.], piemēram, ar savu «Tiltu» izturas tā, it kā sēdētu uz neredzama Rīgā nokalta iesma.»

Un atkal pretruna — pats J. Andrups publicē Latvijas laviešu darbus, bet vērsas pret H. Skrastiņu, kurš tos izdod Amerikā. Tonis ir liesies pārāk pārmetošs arī K. Lesīnam, tādēļ 1970. gada 20. maijā atbildē J. Andrupam viņš ierunājas arī par Hugo Skrastiņa apgāda «Tilts» izdotajiem Latvijā dzīvojošo autoru darbiem:

«Nezinu, vai Skrastiņa «iesms» tiešām Rīgā drāzts, viņš tikai diezgan sparīgi reizēm izsakās par trimdas orgānu sapelēšanu, kas arī tiesa. Mēs plātāmies bieži, kur aina patiesībā bēdīga. Un nebūtu vajadzīgs Latvijas autorus iedzīt grūtībās, piedēvējot viņiem mūsu patriotismu. Ir dažas grāmatas, par kurām nevarētu lāga zināt, kur tās publicētas, kā nesen «Tilta» izdotsis Zigmontes «Mārsils», tāpat Belševicas dzejā gandrīz nekādas propagandas, Bela prozas krājums gluži bez tās neiztieks, bet ar kādu «piemalumu» taču jārēķinājas. Es pats gar šo izlasi pūlējos, tādēļ nebūtu pareizi teikt, ka Skrastiņš vēlas Rīgas propagandu; meklē grāmatas, kur tās pēc iespējas mazāk. Nav jau daudz, bet var sameklēt. Rādās, ka leiši vēl brīvāki, spriežot pēc latviski izdotā «Pulkstenis iet» [J. Mikelinska romāns. — A. R.]. — Man pašam Rīgā nav ko meklēt, bet kas par brīnumu, ja kādam uz mūža beigām gribas vēl tur iegriezties, tā trimda jau sen vairs nav trimda; ja to vaidēšanu izbeigtu, būtu vieglāk dzīvot.»

Raksturīga ir Andreja Eglīša strikti noraidošā attieksme pret Latvijas rakstnieku darbu publicēšanu. Asa diskusija izraisās starp viņu un J. Andrupu. 1970. gada 6. martā A. Eglītis raksta J. Andrupam:

«Esmu domīgs par Tavu «jauno virzienu» «Ceļa Zīmēs».

Tas īstenībā nav jauns. To visādos veidos jau agrāk **purcījuši** «Jaunā Gaita», «Tilts», Dobelis, «Brīvība». Tas attiecas uz tā saucamo **jauno talantu** prozā un dzejā medīšanu okupētās Latvijas presē. Un **pārdrukāšanu** «Ceļa Zīmēs». «Jaunās Gaitas» **rakstoni** saka: mēs **nedalām** literatūru Rīgā un emigrācijā radītu; ir **tikai dzeja**, slikta jebšu laba. — **Citiem vārdiem** — viņu **komjaunatnes** razbainieks, kurš parakstījis rīkojumus par jaunatnes **piespiedu** došanas darbos uz Kazachstanu, rakstījis arī uzsaukumus, tani **pašā laikā** devis labu dzejoli «Literatūrā un Mākslā». Mēs to **pārdrukājam**. Cits atkal, uzkāpis uz **partijas barikādēm**, sludina **nāvi rietumu demokrātijai**. Atkal uzrakstījis labu dzejoli. Mēs to **ķeram**.

Vai slepkavnieks un mūsu brīvības idejas apkarotājs publicējams «Ceļa Zīmēs» **tikai tāpēc**, ka viņš **uzrakstījis labu dzejoli**?

Vai dzejas, dzejoļu medīšanas pēc mums jāsāk laizīt okupantu prese? Kur te jēga? Nav iebildumu par viena otra piemēra publicēšanu — taču tas nevar būt dominētājs virziens.»

J. Andrupš acīmredzot ir aizstāvējis savu viedokli, un 16. aprīlī A. Eglītis raksta vēlreiz:

«Dzejas vārdā mēs sākam taisīt cūcības un **traģiskas**. Tas attiecas uz okupētās Latvijas autoru **pārdrukāšanu**. Pamatā taču paliek cilvēks — par ko viņš cīnās? Viņa **ideoloģiskā** nostāja — **pozīcijas**. **Karogs?** Vizma Belševica — «**Gadu gredzeni**» (1969) dzejoļu krājumā (aizliegtā tagad, pati izslēgta no Rakstnieku savienības) devusi brīnišķīgu acu un dvēseles ieskatu latviešu likteņos. Kaut arī piespļāvusi Dievam seju. **Skaidra pozīcija**. **Drosme**. Ne tā kā **partijas kandidāti** I. Ziedonis, O. Vācietis u.c. Tie, kas kliedz par dzejas veseluma — kopības — **apvienošanu** no Rīgas līdz **Sidnejai**, dzejas vārdā grib **apvienot** dzejoņus slepkavniekus ar dzejotājiem, kuri cīnās par citu **karogu**. Kur te jēga? — Bez dzejas **var** iztikt, bez **maizes ne** — saka V. Belševica «Gadu gredzenos». **Slavēsim** V. Belševicu svešumā? Tas nozīmētu biļeti uz **Sibīriju** viņai. «**Gadu gredzeni**» ir **pārāks** par Ivaskas, Kraujietes, Zemdegas dzejoļu krājumiem.

A. E.

P.S. No atsūtītajām «Ceļa Zīmēm» Nac. Fondam (10 eks.). 5 esmu nodevis sūtīšanai uz Latviju (Varšavas ceļš). (Nav jēgas sūtīt uz okupēto Latviju Latvijā dzīvojošo autoru darbus — kaut ar komentāriem.)»

Ir saglabājusies J. Andrupa vēstule A. Eglītim, kas datēta ar 1970. gada 12. maiju. «Ceļa Zīmju» redaktors lūdza atsūtīt ilustrāciju materiālu žurnālam — kādu labu Kurzemes skatu un divus uzņēmumus no leģionāru izdošanas Zviedrijā un, turpinot diskusiju par Padomju Latvijā dzīvojošo latviešu rakstnieku darbu publicēšanu, raksta:

«Vai tiešām mums vajadzētu celt dzelzs priekškaru arī no savas puses, pagriezt Latvijai muguru un atteikties no jebkādas līdzdalības tās likteņos? Es šādā einuku politikā nedomāju piedalīties. Bez tam procentuāli starp dzejniekiem trimdā ir gan lielāks procents sesku un vēja pūtēju okupantu burās nekā starp jaunajiem dzejniekiem Latvijā. Vajadzētu aptvert, ar ko jāriskē, lai Latvijā uzrakstītu tikai vienu godīgu teikumu vai nu dzejā, vai, piemēram, filoloģijā. Mūsu «trimdas grūtības» un uzpūstais paštaisnums pret to ir smieklīgs.»

Un postskripts: «Uzņēmumi man vajadzīgi tūlīt.» Strups nobeigums. Punkts.

Andrejs Eglītis 15. maija vēstulē atbild sev raksturīgajā lakoniskajā stilā tikpat strupi, iebilstot pret to, ka tiek pārdrūkāti «čekisti»: «**Pamatā jāliek cilvēks** — par ko viņš cīnās, **mērķis**. Un ne dzeja vien.» Punkts.

Kaut kādā mērā situāciju vispārina Viktors Neimanis no ASV vēstulē J. Andrupam 1970. gada 14. decembrī:

«Tā nu esam atkal nomocījuši veselu gadu. Tas, šķiet, visvairāk iezīmējies ar mūsu sabiedrības tālāku polarizēšanos divos lēģeros. Krīze, vismaz mūsu inteliģencē, ir dziļāka, nekā par to atklāti raksta un runā. Visvairāk rūpes rada ne tikai jauniešu kreisā ievirze, kas izpaudās jau Toronto svētkos, bet tāpat arī latviešu lielākas literātu daļas izturēšanās iepretim okupantiem — vai tā būtu atklāta sadarbība jeb arī slepena sakaru meklēšana ar padomju funkcionāriem, «zondēšanās», publicēšanās iespēju pētišana. Ir «noorganizējusies» kāda rozā elite mūsu pašu vidū, kas iespiedusies jauniešu sanāksmēs, nometnēs un tagad cenšas iekļūt arī mūsu centrālajās organizācijās. Vienmēr vienas un tās pašas sejas, jauniešu literārajos sarīkojumos — tā pati programma, noklusējot mūsu neatkarības gadu rakstniecību konsekvēnti un, tai vietā izceļot okupētās dzimtenes pašreizējos rakstniekus. Tā mūsu jauniešiem ir iespēja katrā sanāksmē dzirdēt par dzimtenes literātiem, bet neko par to, kas radīts trimdā (Andrejs Eglītis, Strēlerte noklusēti gadiem). Tā tas notika arī nesenajā Baltiešu zinātnieku konferencē Kalifornijā, kur atkal tika lasīts referāts par Beļševicu un Ziedoni. Kāda vienpusība!»

V. Neimanis mudina izdot žurnālu «Ceļa Zīmes», kas sniegtu publicēšanās un popularitātes iespējas tiem, kuri tādas meklētu Latvijas apmeklējumos.

No otras puses šo pašu problēmu izgaismo G. Pļavkalna vēstule Jānim Andrupam 1971. gadā (pasta zīmogs) no Austrālijas, atsaucoties uz žurnālā «Ceļa Zīmes» iespiestu aicinājumu dalīties domās par trimdas kultūras politiku:

«Mūsējie» mēdz lielīties ar jaunajiem, varen kultivētajiem dzejniekiem un lirikas ražu grāmatniecībā; bet «ne viss, kas spīd, ir zelts»... Mums netrūkst lirikas grāmatu, kuru lappuses lielā mērā aizpilda «puķūdens», resp., viegli iekrāsoti, nepietiekami piesātināti šķidrdrzejojumi; tas attiecas pat uz dažu ļoti apdāvināta autora krājumiem; izteiksmes līdzekļu ekonomija nav diez kādā cieņā (līdz ar to — mākslas pārdzīvojums īsti neatsver lasīšanai ziedoto laiku un enerģiju). [..] Vaļas brīžu dzejnieks **labākajā** gadījumā ir **amatieris ar profesionālu tehniku**; dzejai viņš **sevišķi** daudz laika, domu, izjūtu, uzmanības nevar atļauties ziedot. Tas, ko viņš šai ziņā var atļauties, ir pietiekams labai produkcijai ar stipri mērenu kvantitāti; ja viņš lūko sadzejojot vairāk, rodas kaut kas līdzīgs pamatīgi atūdeņotam vīnam. Kvantitātes uzsvēršana var novest pie gaužām apšaubāmas kvalitātes.

Otra lieta: trimdas publika mēdz dzejniekus «paķert uz muļķa», jo grib gan lielīties ar «mūsu augsto lirikas līmeni» vai tml., bet negrib pirkt dzeju grāmatas; tādēļ dzejniekiem ne tikvien jāsaraksta jauni krājumi, bet arī jāsigādā līdzekļi to financēšanai. Ne visi to var atļauties — vismaz ne vienmēr. Trimdinieku kopīgā «kultūrpolitika»: dzejniekam jābūt Antiņam...

Tad vēl ir laikam kaut kas tāds kā politiskas aizkulises. Daži autori ir «uzticami», citi ir «šaubīgi». Pēdējiem varbūt var atļaut publicēties laikrakstos un žurnālos, bet **grāmatas** ar viņu dzejdarbiem, šķiet, nav sevišķi vēlamas. Līdz ar to vilks paēdis un kaza dzīva: skaidri redzams, ka trimdas kultūras dzīvī ir brīvība, bet «šaubīgiem» autoriem un viņu dzejdarbiem nav iespējams kļūt nevajadzīgi prominentiem... Manu trešo krājumu ir atraidījuši — ar dažādiem ieganstiem — trīs apgādi («Imanta», «Upeskalns», «Grāmatu Draugs»). Divos gadījumos «vaļā kratīšanās» tik «unconditional» [kategoriska], ka šaubos, vai manu grāmatu izdotu pat tad, ja es būtu ar mieru brangi piemaksāt. Es, protams, esmu «šaubīgs» vismaz kopš tā laika, kad atzinu, ka Beļševicai ir talants, un ne bez zināmām simpātijām analizēju viņas **mīlestības** liriku. Nelaiķis Rudzītis man lūkoja šo to piešūt pavisam baltiem diegiem; s.g.b. [šā gada beigās?] deva mājienus par proletāriešu solidaritātes jūtām (tas varbūt arī attieksmē uz Taunu) un pat uz «pēdējo kauju!» (Patiesībā mana «šķiriskā» izcelsme nebija tālu zem vidussšķiras viduspunkta, kā sacīt, un es vispār nejūtu «šķirisku» lojalitāti **neviēnā** virzienā.)»

J. Andrupš kā literāra žurnāla «Ceļa Zīmes» redaktors nonāk šo viedokļu krustpunktā. Diskusija vairāku gadu garumā Jānim Andrupam izveidojas ar Oļģertu Liepiņu, kurš ir viens no aktīvākajiem pretiniekiem kultūras sakariem ar Latvijas latviešiem. Cik var jaust no J. Andrupa arhīvā esošajām

vēstulēm, 1970. gadā saruna norit gluži mierīgos toņos. J. Andrups vēstulē O. Liepiņam 1970. gada 16. septembrī skaidro:

«Dzirdēju, ka Jums iebildumi pret Latvijas autoru publicēšanu «Ceļa Zīmēs». Varu mēģināt īsi attēlot mūsu motīvus šai kontroversiālajā jautājumā, bet šiem motīviem jāpaliek stingri konfidencialiem. «CZ» izdevēji un redakcija pēc ilgām pārdomām izšķīrās okupētās Latvijas autorus publicēt, galvenokārt lai radītu kādu principiālu nostāju šai jautājumā, pēc sajukuma, ko radījusi šādu darbu publicēšana «Jaunā Gaitā» un «Tiltā» bez jebkādas diskriminācijas un izvēles viedokļa. «CZ» publicē darbus ar stingru izvēli. Izvēles viedokļi ne tikai aistētiski, bet arī politiski. Galvenais kritērijs tomēr — izvēlēti pēc iespējas tādus darbus, ar kuru publicēšanu varam kaut nelielā mērā ietekmēt okupētās Latvijas literāro dzīvi. Tas izklausās pēc fantāzijas un tomēr ir tiesa. «CZ» lasa diezgan plaši arī Latvijā. Komunistu bonzas par to tik lielā mērā uztraukušies, ka «Padomju Latvijas Komunistā» (kas ir Latv. kompartijas oficiozs) šā gada aprīļa numurā, tāpat tikai 3 nedēļas pēc «CZ» 44. nra iznākšanas, pašam A. Drīzumim uzdots citēt «CZ» (protams, neminot vārdā) un polemizēt pret «CZ» ideoloģiju. Ir zināms arī, ka par «CZ» apkarošanu šai pavasarī vairākkārt spriests Latv. rakstnieku savienībā. Ja nu tiešām «CZ» virziens Rīgas sulainiem tik sāpīgs, tad virziens ir pareizs. Katrā ziņā mums jāizmanto katra iespēja ietekmēt dzīvi Latvijā nolūkā mazināt bolševizēšanas un krieivināšanas baigās sekas.

Visi mūsu Latvijas autoru darbu izvēles kritēriji un vispār šīs rīcības motīvi vēstulē nav izstāstāmi, un arī par šo pieminētiem ir jāklusē. Nevajag šo jautājumu diskutēt presē, tas lietai kaitē. Katrā ziņā liela daļa Rīgas dižvīru (latviešu tautības) ir pret trimdas ieskatiem daudz jūtīgāki, nekā mēs to domājam.»

Atbildes vēstulē 1971. gada 12. janvārī O. Liepiņš rāmi iebilst:

«Var iedomāties, ka Jums ir kādi nacionālpolitiski motīvi, vai tos izdosies īstenot šādā kārtā, to rādīs laiks, tādēļ jānoskatās. Domāju, kad Jūs redzēsiet, ka cerētos rezultātus nevar sasniegt, tad no pašreizējās taktikas, protams, atteikties.»

Vairāk nekā divus gadus vēlāk, 1973. gada 22. februārī, J. Andrups raksta O. Liepiņam kritisku vēstuli par O. Liepiņa izdotā privātā biļetena saturu, kurā sadarbība ar Latvijas rakstniekiem pārņemta J. Andrupa vadītajam žurnālam «Ceļa Zīmes».

«Pieminēju tikai pāris piemērus,» raksta J. Andrups. «Jūs rakstāt par Elzu Stērsti: S. slavē Raini un Stučku... Stērste palika par īstu koeksistencialisti... Ceru, ka Jums taču ir zināms, ka Stērste bija kādus 12 gadus

izsūtījumā un, atgriezusies kā neārstējama invalīde, vada nožēlojamas dienas Jelgavā.

Par Astrīdi Ivasku Jūs rakstāt: «Viena no dedzīgākajām pad. mākslas propagandistēm ir Astrīde Ivaska, kuras tēvu ģenerāli Hartmani boļševiki aizveda un nomocīja.» Tādas «padomju mākslas» jau nav un nekad nebūs, Liepiņa kungs, tāpēc Astrīde Ivaska to nevar propagandēt. Viņa ir gan kādreiz atsijājusi no padomju sēnalām tos retos Latvijas dzejnieku darbus, kas uzrakstīti, nebaidoties no nagu nomaukšanas un izsūtīšanas uz Potmu.

Par «Ceļa Zīmēm» Jūs rakstāt: «Sevišķi baigs tagad izskatās žurnāls «Ceļa Zīmes», kur pēc A. Ivaskas uzņemšanas redakcijā vairs nevar nodalīt padomju produkciju no mūsējās.» Liekas, ka šos vārdus Jūs esat zīmējis uz Ilzes Bīdes un Knuta Skujenieka dzejoļiem, par kuriem A. Ivaska rakstījusi variācijas. Ilze Bīde ir jauna dzejniece, kas spītīgi turas pretī partijas spaidiem. «C.Z.» iespiestajā dzejoļī viņa rāda latviešu tautu apspiestās sērdienes lomā, protams, aizplīvuroti, lai neiestigtu cenzūrā.

Knuts Skujenieks pavadīja 9 gadus izsūtījumā par piederību latviešu nacionālistu pulciņam, kas pagrīdē mēģinājis ko darīt Baltijas tautu sabiedrības labā. Viņa darbību šai virzienā vēl nupat gadu maiņā pieminēja Londonā iznākošais angļu žurnāls «Social Conflict». «Ceļa Zīmēs» iespiestajā dzejoļī ar dieva Odina deviņām naktīm domāti deviņi gadi, ko viņš pavadījis spaidu darba nometnē Potmā un citur. Par spīti visam tam, Knuts Skujenieks savā dzejoļī skaidri pasaka, ka nedomā «dēļ dzejas sapūt» — t.i., iejūgt dzeju partijas propagandā.

[..] Visbeidzot vēl pāris vārdus par Jūsu biļetena teicienu: «No sākuma koeksistenciālisti pauda uzskatu par «vienu» latvisku kultūru.» Vienas latviešu kultūras ideja ir mana, tāvad Jūs mani gribat dēvēt par koeksistenciālistu! Tās nolūks — stiprināt okupētajā Latvijā esošajiem kultūras darbiniekiem viņu nacionālo pašlepnumu un mudināt viņus ignorēt partijas propagandas prasības. Idejas pamatā pārliecība, ka nekad nebūs tāda padomju cilvēka, ne padomju kultūras, ne padomju kopvalodas; viss tas ir tikai krievināšanas maskēšana. Tāvad vienotas latviešu kultūras ideja ir krievināšanas un boļševisma noraidīšana okupantiem vissāpīgākā veidā — jaucot kultūras darbinieku fronti, ko viņi grib savā propagandā iesaistīt.

Okupantu funkcionāri ir arī ātri novērtējuši šo viņiem bīstamo ideoloģiju un vērsuši pret to niknus uzbrukumus. Tā ir vienīgā trimdas ideja, ko boļševiki Rīgā (un pat Maskavā) ir apkarojuši. Garos rakstos tai uzbrukuši A. Voss, A. Drīzulis un citi («Padomju Latv. Komunisti», 1970. g. aprīlis; turpat, 1971. g. aprīlis; «Literatūra un Māksla», 29.5.1971.; «Izvestija»,

26.5.1971., u.c.). Rīgā notikušajā Rakstnieku savienības kongresā 1971. gada maijā vienotas latviešu kultūras ideja bija apkarota veselos četros referātos.»

Jau 26. februārī O. Liepiņš raksta J. Andrupam atbildi, kurā izsaka bažas par to, ka abiem neizdosies atrast uzskatu kompromisu, jo tie ir ļoti pretēji, un izsaka pārliecību par to, ka vienotās kultūras teoriju jeb «Andrupa doktrīnu» komunisti apkaros vienkārši tādēļ, ka viņu ietekme ir jau pietiekami liela visā pasaulē, tai skaitā trimdas organizācijās, redakcijās un apgādos, lai šī vienotās kultūras ideja viņiem savu ideju propagandai vairs nebūtu vajadzīga. Kurli pret jebkādiem iebildumiem izskan O. Liepiņa skaidrojums par viņa biļetena saturu:

«Biļetenā valoda pastrupa telpu trūkuma dēļ, bet neredzu vajadzību ko grozīt vai atsaukt. It īpaši tagad, kad mūsu pašu kollēgas Grebзде, Rita Liepa un, bez šaubām, jau nu Jūsu Ivaskas un Dreimanes, Šķipsnas arī līdz ar jauniešu organizācijām stāv par **Latvijas noslikšanu satelītes statusā**, kam vajag iznīcināt Londonas sūtniecību, «Londonas Avīzi» un laikiem arī Jūsu «Ceļa Zīmes», ko tad pilnīgi varēs atvietot «Karogs». Čikāgas kautuvēs esot tādi barveži—vēršī, kas pārējos vēršus vedot uz kaušanu... Tādi, saprotams, ir arī mūsu koeksistenciālisti, kas domāti tikai pārejas laikmetam, lai vēlāk nebūtu vairs vajadzīgi.»

Ar šiem izaicinošajiem apgalvojumiem vēsture nebeidzas. Polemika saasinās un iegūst plašāku skanējumu, kad 1974. gadā iznāk O. Liepiņa biļetena «Vēstnesis» 4. (16.) numurs. Tas atkal uzbrūk gan žurnālam «Jaunā Gaita» par ievietoto «režīma favorīta komunistu Imanta Ziedoņa» dzejoļi, gan žurnālam «Ceļa Zīmes» par Latvijā dzīvojošo dzejnieku darbu publicēšanu. 1974. gada 9. jūlijā J. Andrups raksta vairākas līdzīga satura pretvēstules, lūgdams tekstu ievietot «Vēstnesī» un šoreiz tās adresēdams gan pašam O. Liepiņam, gan «Vēstneša» redakcijas locekļiem O. Akmentiņam un Šinķa kungam, gan karikatūristam E. Keišam, kas uzzīmējis karikatūru, kurā J. Andrups attēlots kā okupētās Latvijas autoru darbu kolportētājs. J. Andrupa vēstules faktiski atkārtos tos pašus apsvērumus un aizstāvības argumentus, kas minēti jau citētajā viņa vēstulē O. Liepiņam. O. Akmentiņš atbildes vēstulē 1974. gada 20. jūlijā korekti atvairās, ka nav nekāda labuma no Latvijas rakstnieku darbu publicēšanas:

«Turienes dzejnieki cieš no partijas, ja mēs viņus slavējam, un ko mēs iegūstam? Neskaidru ūdeni, kas jādzer no dzimtenes sabradātām akām. Tāpēc «Vēstnesis» ir ieņēmis stingro nostāju pret šiem mēģinājumiem, paredzot, ka tiem nebūs nekāda pozitīva rezultāta. Šajā jezgā pa vidu cieš tie pioniери, kas iedomājas kaut kādu brīvību Latvijā. Arī man pazīstama Ivaskas kundze, bet vai viņas misija, popularizējot Imantu Ziedoni, būtu

attaisnojama? Jāsaka, ka skaidrības šinī jautājumā trūkst un pat PBLA atturas ieņemt noteiktu viedokli, ko un kā darīt.»

E. Keišs skaidro, ka karikatūru zīmēšana nav nekāds noziegums. Pats O. Liepiņš raksta divas vēstules — 14. jūlijā un 5. augustā — un samērā demagoģiski, toties ar jūtamam azartu atgaiņājas no J. Andrupa iebildumiem, noliedz J. Andrupa pārņemto ūdens liešanu uz komunistu dzirnavām un atvairā arī J. Andrupa pieļauto iespēju sūdzēt «Vēstnesi» tiesā:

«Ir naivi domāt, ka es pēc 50 gadu darbības atklātības priekšā ar kādiem «advokātu knifiem» varētu tikt iztēlots ticami par komunistu vai komunistu aģentu un «Vēstnesis», kā Jūs sakāt, par kaitīgu izdevumu, kur gandrīz katra mūsu rinda pauž bezkompromisa patriotismu un cīņu pret boļševismu.»

Tā nav tikai atsevišķa diskusija. Ik pa brīdim trimdas sabiedrībā uzbango kaislības jautājumā par attiecībām ar tautiešiem dzimtenē. 1972. gada vasarā laikrakstā «Latvija» risinājās Pāvila Klāna un Andreja Egliša diskusija par sakariem ar okupēto dzimteni. 1978. gadā žurnālā «LARA's Lapa» publicētas vairāku rakstnieku (E. Aistara, V. Krāslavieša, J. Mazuša u.c.) atbildes uz jautājumiem par iespējamajiem sakariem ar Latvijas rakstniekiem, un pārsvarā tās ir pozitīvi centrētas. Vēl 1984. gadā laikrakstā «Laiks» četros turpinājumos publicēts ALA priekšsēža V. Klīves raksts ««Mēs» un «Viņi»», kurā aizstāvētas atšķirīgu viedokļu esamības tiesības sabiedrībā. V. Klīvem oponenta T. Sīlis, izsūtot uz visām pusēm savu rakstu «To skaidro ūden' nejauciet», kurā stingri iebilst jebkādiem kontaktiem ar kultūras sakaru komiteju Latvijā. Trimdas sabiedrības pretrunīgo izpratni par strātēģiju un taktiku labi atklāj Nikolaja Bulmaņa raksts «Dardedze» (Karogs. — 1996. — Nr. 8), kurā stāstīts par Toronto organizāciju «Dardedze», kas bija radīta kultūras sakaru veicināšanai. Konkrētais fakts materiāls, kas ietverts šajā rakstā, apstiprina daudzas tēzes, kuras ir tikai ieskicētas manās pārdomās par latviešu trimdas sabiedrības sarežģīto spektru.

Saistība, tiešie sakari ar Latvijas latviešiem kļūst par to faktoru, kas atjauno un atsvaidzina arī trimdas sabiedrības «asinis», un tieši šajā jautājumā lokā diskusijas kļūst sevišķi asas. Ne vienmēr tās vajag uztvert kā tikai politiskas diskusijas — tās rāda pagurumu, spēku izsīkumu, tās atklāj bailes no, varētu pat teikt, — konkurences, par kādu kļūst Latvijas latviešu māksla, ne velti V. Neimaņa vēstulē J. Andrupam un J. Andrupa polemikā ar O. Liepiņu vairākkārt minēts tas, ka trimdas rakstnieku darbi kļūst mazāk populāri salīdzinājumā ar Latvijā dzīvojošo rakstnieku darbiem.

Un kas bija latviešu mūziķu darbu izpildījuma ierobežojumi — ideoloģija vai arī neatzītas bailes just trimdas arvien vairāk izsīkstošo māksliniecisko

potenciālu? Sarunājoties ar trimdas kultūras darbiniekiem, interesanti bija dzirdēt, ka pat mūzika, kas ir it kā no ideoloģijas vistālāk stāvošā māksla, kļuva par aizlieguma objektu. Piemēram, arhibīskaps Arnolds Lūsis atteicās piedalīties dievkalpojumā, jo tajā bija paredzēts izpildīt Marģera Zariņa kantāti. Bija tāds laiks, kad trimdas latviešu saietos neļāva ne dziedāt, ne pēlēt Raimonda Paula darbus. Savā ziņā pārsteidzoši liekas, ka šī pati noraidošā attieksme, kaut nedaudz citādākā veidā, ir dzīva vēl šodien: kad 1996. gada oktobrī R. Pauls Ņujorkā «*Madison Square Garden*» zālē sniedza koncertu, ko rīkoja bijušais Ļeņingradas krievs V. Lavrinovičs klausītājiem, kuri bija galvenokārt no bijušās Padomju Savienības izbraukušie cilvēki, liela daļa dziesmu skanēja krievu valodā, un latviešu trimdas prese uz to asi reaģēja. Kinorežisore Laima Žurgina, kas Ņujorkā filmēja R. Paula koncertu, notikušo komentēja visai asi:

«Latviešu prese Amerikā bija radījusi kritisku noskaņojumu pret šo koncertu. Sak, Raimonds Pauls esot krieviēm pārdevies. Tas ir muļķīgi, ja jau politikā kopā ar mākslu. Nevienš latvietis nav noīrējis «*Madison Square Garden*» zālē un piedāvājis Raimondam Paulam tur uzstāties, bet uz kritizēšanu visi ir čakli. Es domāju, ka nevienam māksliniekam nevar iedomāties to, ka viņš izmanto iespēju uzstāties lielākās auditorijas priekšā.»
Diena. — 1996. — 24. okt.)

Ar ko mākslinieks atšķiras no citās nozarēs strādājošiem profesionāļiem, kuri savas lietas risina ne latviešu valodā? Ja dziedāts būtu angļu valodā, vai arī tad reakcija būtu tik asa? Es jautāju sev: kas rada barjeras, žogus un robežas joprojām? Kas rada noliegumu un noraidījumu? Vai tās ir bailes? Vai tā ir pieaugoša sava vājuma apziņa, kas liek norobežoties vien šaurākā un šaurākā iekšējā un ārējā telpā? Šķiet, ka ne bailes no Padomju aģentiem, no savervēšanas, no kompromitēšanās kļūst par galveno nesardzības avotu vēlākajā trimdas posmā. Jāsecina, ka daudz lielāku iedrošību iegūst pašas trimdas noslāņošanās un iekšējās pretrunas, kuras arvien pēcīgāku izpausmi gūst attieksmē pret Latvijā dzīvojošiem kultūras darbiniekiem. Vitālākā, par sevi vairāk pārliecinātā trimdas daļa lūkojas uz Latvijas kultūru kā uz ierosmes un perspektīvas avotu. Neelastīgākā tiecas noliegt un aizliegt. Rodas tas, ko varētu saukt par paguruma intrigām. Tāpat kā paaudze, apzinoties savu tautību kā saistību arī ar konkrētu tēlotāju, nereti daudz tolerantāk attiecas pret Latvijā dzīvojošajiem. Simptomātiski ir, piemēram, tas, kā uz Ņinas Lucas jautājumu, kas viņam vispirms pievērsties Padomju Latvijas autoru dzejai, savu dzejas uzvedumu «*Klīnika*» veidojot, 1978. gadā atbild tobrīd 26 gadus vecais režisors Egils Cipste:

«Man turienes dzejnieki šķiet pārāki par trimdā dzīvojošiem, jo pēdējo vairums met skatu pagātnē, kamēr dzimtenē dzīvojošie pievērsušies tieši reālai dzīvei, tādējādi iekļaudamies dzīvajā kultūras plūsmā.

N. Luce: Pirms pāris gadiem jūs tēlojāt Jura lomu Gunāra Priedes lugā «Zilā», S[idnejas] L[atviešu] T[eātrī], rež. Imants Sveilis, varbūt tas jūs pievērsa dzimtenē dzīvojošiem dzejniekiem?

E.Ķ.: Pa daļai. Ne tas, ka man bija uzticēta Jura loma, bet gan Sidnejas latviešu reakcija pēc šīs izrādes, kad redzēju, ka mūsu vidū ir tautieši, kas spēj nīst savus dzimtenē dzīvojošos brāļus, kurus es izjūtu kā savas tautas piederīgos. Tikai viņi atrodas tur, es šeit. To traģisko situāciju es mēģināju ielikt izvēlētā dzejas uzvedumā, jo es to sajūtu kā daļu no sevis.»

Kaut kā noliegums ir arī apstiprinājums tā esamībai. Trimdā visās, arī galēji pretējās izpausmēs apliecina to, ka Latvijā ir literatūra un ir rakstnieki un ka faktiski tā ir vienota latviešu literatūra, lai arī cik dažādi liktos tās teritoriāli šķirtie atzari. Šķelti un valdīti, pretējās vai tikai atšķirīgās no-metnēs nostādīti un nostājušies, mēs esam radināti raudzīties viens uz otru un cits uz citu kā uz pretinieku vai ienaidnieku, labi, ja vēl tikai kā uz eksotisku dzīvnieku — ar sasprindzinātu uzmanību, baidoties sastapt apdraudošo, mūsu dvēseles dārgumus iznīcinošo.

No malas, no gadu distances, no neiesaistītas personas viedokļa raugoties, redzu, ka nesaprašanās un pārpratumi bieži vien ir bijuši tikai par ceļa izvēli, ne par mērķiem un cerībām. Vai kaut ko dotu tas, ja kādreizējie šķietamie idejiskie pretinieki (vai tikai pretējas taktikas aizstāvji) satiktos un izrunātos? Es neredzu viņu pretējību būtībā. Mans uzdevums bija — parādīt, ka nekas nebija vienkārši. Varēja, protams, apstāties bailēs no diskusijas, tomēr man gribējās sniegt kultūrvēsturiskus faktus, lai iesāktu argumentētu, faktos balstītu trimdas izziņas procesu. Uz Latviju pārceļas privātpersonu un organizāciju arhīvi no trimdas. 1996. gada 10. decembrī notika tam veltīta Latvijas Valsts arhīva un Akadēmiskās bibliotēkas organizēta konference, bibliotēkas telpās bija apskatāma izstāde «Trimdas arhīvi atgriežas». Ir izdots katalogs par trimdas arhīvu atrašanās vietām Latvijā. Šo materiālu izpēte sāksies, diskusija turpināsies, un jauni daļībnieki iesaistīsies tajā ar citiem faktiem par to, kas ir latvieši un latviešu kultūra trimdā, kā tā saistās ar latviešiem un latviešu kultūru Dzimtenē. Mans uzdevums bija jautājumu izvirzīšana, dažu pieturpunktu sniegšana problēmas ilustrācijai un iespējamiem meklējumiem, bet nekādā ziņā — apgalvojumi, nosodījumi, jebkāda veida zīmogi. Es gribēju parādīt, cik maz mēs zinām cits par citu tīši slēpto.

Arvien paliek jautājums, cik daudz drīkst un cik daudz vajag rakstīt un publicēt. Ko dod dramatisku kolīziju atklāsme? Daudz patīkamāk ir vienkārši satikt tautiešus šeit vai tur un, kopā pusdienojot, sarunāties par pagātnes ilūzijām un murgiem, par neseniem brīvības sapņiem un šodienas sociālajām kolīzijām, pārliecināt un atkāpties, strīdēties un vienoties atkal kopīgā cerībā uz nākotni. Un tomēr un tomēr...

Gada nogalē pienāk Ziemassvētku sveiciens no Anglijas, un tajā lasu: «Piekrītu Jūsu secinājumam, ka, «...apmainīti vietām, mēs visi būtu sum-mā izturējuši to pašu» (Karogs, XII) — par to tieši esmu domājusi — un sevi noteikti redzu Sibīrijā.

Cits jautājums, vai poda lauskas var saliedēt, tagad, man liekas, — par vēlu. Bet «salīmēt» gan varētu, jāatrod tikai, ar ko. Un arī tas būtu labi. Ja arī krāsas nav gluži saskaņotas, tomēr viens veselums.»

Ir jāmēģina.

SATURS

Priekšvārds. Anita Rožkalne	3
Jānis Zilgalvis . Viduslaiku piļu rekonstrukcija un atjaunošana eklektisma periodā un pēc 1905. gada	5
Benedikts Kalnačs . Mārtiņš Zīverts un 20. gadsimta drāma: paralēles un krustpunkti	23
Bronislavs Tabūns . Sirreālisms latviešu literatūrā	53
Māra Viksna . Atgūtais Ludis Bērziņš	69
Inguna Daukste-Silasproģe . Rakstnieku dienas bēgļu laika literārās dzīves kontekstā Vācijā 1944—1950	85
Raimonds Briedis . Izmaiņas prozas tekstos: 50. un 60. gadu mija	99
Anita Rožkalne . Pētera Aigara un Jāņa Andrupa arhīvi Londonā: muzejiskais un kultūrvēsturiskais	112

MATERIALS ON LITERATURE
AND ARCHITECTURE
IN CONNECTION WITH
HISTORICAL PERIODS

Compiled by *Anita Rožkalne*
Zinātne Publishers
Rīga 1996
In Latvian

MATERIĀLI
PAR LITERATŪRU UN ARHITEKTŪRU
LAIKMETU KOPSAKARĪBĀS

Redaktors *A. Kļaviņš*
Mākslinieciskā redaktore *I. Jēgere*
Tehniskā redaktore *G. Šļepkova*
Korektore *B. Vārpa*

Parakstīta iespiešanai 97.01.04. Formāts 60×84/16.
Ofsetspiedums. 9,3 uzsk. iespiedl.; 9,73 izdevn. l.
Izdevniecība «Zinātne», Akadēmijas laukumā 1,
Rīgā, LV-1003. Reģistrācijas apliecība Nr. 2-0250.
Iespiesta SIA «BOTA», Dzērbenes ielā 14, Rīgā,
LV-1006.

Ma 831

Materiāli par literatūru un arhitektūru laikmetu kopsakarībās /
Sast. A. Rožkalne. — R.: Zinātne, 1997. — 158 lpp.: il.
ISBN 5-7966-1181-X.

Grāmatu veido raksti, kuru aizsākums ir referāti, nolasīti 1996. gada 18. aprīlī Literatūras, folkloras un mākslas institūta gadskārtējā konferencē «Meklējumi un atradumi». Literatūras un arhitektūras parādības tajos skatītas saistībā ar referātos aplūkoto laikmetu kultūras strāvojumu īpatnībām.

Rakstu krājums domāts visiem, kas interesējas par latviešu arhitektūras un literatūras vienotību ar Eiropas kultūru.

UDK 82.0+72(082)

1.5

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

LATVIJAS NĀCIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0304014448

97-3
L 730

